

UNIwersytet Łódzki
Wydział Zarządzania

mgr Paweł Siemaszkiewicz

Rozprawa doktorska

**Produkcja ekologiczna jako kierunek rozwoju małego
rodzinnego gospodarstwa rolnego w Polsce**

Praca doktorska napisana w Katedrze Strategii
i Zarządzania Wartością Przedsiębiorstwa
pod kierunkiem naukowym
prof. dr hab. Jana Jeżaka

Łódź 2024

Spis treści

Wstęp	6
Rozdział I. Rodzinne gospodarstwa rolne oraz ich znaczenie ekonomiczne	12
1. Wspólna Polityka Rolna a rozwój rodzinnych gospodarstw rolnych	12
2. Istota rodzinnych gospodarstw rolnych oraz ich specyfika	19
3. Rodzinne gospodarstwa rolne na świecie i w Europie	32
3.1. Rodzinne gospodarstwo rolne na świecie	32
3.2. Rodzinne gospodarstwa rolne w Europie	36
Rozdział II. Działalność produkcyjna rodzinnych gospodarstw rolnych w Polsce	40
1. Funkcje rodzinnego gospodarstwa rolnego	40
2. Charakterystyka prowadzonej działalności	43
2.1. Systemy produkcji rolnej rodzinnych gospodarstw rolnych	43
2.2. Czynniki determinujące efektywne funkcjonowanie rolniczej działalności produkcyjnej w Polsce	54
3. Opłacalność produkcji, czyli dochodowość rodzinnych gospodarstw rolnych	60
3.1. Dochód rolniczy – istota i rys historyczny	60
3.2. Czynniki determinujące dochód rolniczy w Polsce	65
Rozdział III. Produkcja ekologiczna jako preferowany kierunek rozwoju produkcji rolnej w Unii Europejskiej	73
1. Cechy produkcji ekologicznej	73
1.1. Definicja oraz podstawy prawne produkcji ekologicznej	73
1.2. Cele i funkcje produkcji ekologicznej	77
2. Produkcja ekologiczna	79
2.1. Produkcja ekologiczna na świecie	79
2.2. Produkcja ekologiczna w Europie	85
2.3. Produkcja ekologiczna w Polsce	91
2.4. Czynniki kształtujące rozwój produkcji ekologicznej	99
3. Identyfikacja i znakowanie produktów ekologicznych	105
3.1. System kontroli i certyfikacji w rolnictwie ekologicznym	105
3.2. Znakowanie produktów ekologicznych	111

Rozdział IV. Metodyka przeprowadzonych badań własnych -----	114
1. Cel i zakres badań -----	114
2. Charakterystyka procesu badawczego -----	116
Rozdział V. Produkcja ekologiczna a rozwój małych rodzinnych gospodarstw rolnych w Polsce – wyniki badań własnych-----	125
1. Małe rodzinne gospodarstwa rolne prowadzące produkcję ekologiczną w Polsce -	125
1.1. Profil rolnika prowadzącego produkcję ekologiczną -----	125
1.2. Cele małych rodzinnych gospodarstw rolnych -----	134
1.3. Produkcja ekologiczna w małych rodzinnych gospodarstwach rolnych -----	147
2. Wpływ produkcji ekologicznej na rozwój małych rodzinnych gospodarstw rolnych i czynniki z nim związane -----	152
2.1. Czynniki wspierające oraz bariery rozwoju produkcji ekologicznej w małych rodzinnych gospodarstwach rolnych -----	152
2.2. Wpływ produkcji ekologicznej na dochód rolniczy małych rodzinnych gospodarstw rolnych -----	158
Rozdział VI. Proponowany model biznesowy – podejście kompleksowe -----	166
1. Istota modelu biznesowego Canvas oraz czynniki wpływające na potrzebę jego zastosowanie przez małe rodzinne gospodarstwa rolne-----	166
2. Model biznesowy małych rodzinnych gospodarstw rolnych prowadzących produkcję ekologiczną - schemat Canvas -----	172
2.1. Dotychczasowy model biznesowy stosowany w małych rodzinnych gospodarstwach rolnych z wdrożoną produkcją ekologiczną-----	172
2.2. Rekomendowany model biznesowy małego rodzinnego gospodarstwa rolnego prowadzącego produkcję ekologiczną -----	183
Zakończenie -----	189
Bibliografia -----	198
Źródła internetowe-----	220
Spis tabel -----	222
Spis rysunków -----	223
Kwestionariusz ankiety (Załącznik 1) -----	227

Scenariusz pogłębionego wywiadu indywidualnego (Załącznik 2)-----	234
Rachunek opłacalności (Załącznik 3)-----	237
Abstract of the doctoral dissertation -----	240

Wstęp

Cechą charakterystyczną polskiego rolnictwa jest rozdrobnienie gospodarstw rolnych, które w skali Europy określić można jako jedno z największych. Na terenie kraju dominują gospodarstwa małe, czyli dysponujące areałem poniżej 10 ha, a szczególną rolę w ich strukturze pełnią rodzinne gospodarstwa rolne.

Decyzje ukierunkowane na rozwój małych rodzinnych gospodarstw rolnych, podobnie jak w przypadku każdego innego przedsiębiorcy, podyktowane są w pierwszej kolejności zmieniającymi się potrzebami rynku. Obecnie konsumenci poszukują coraz częściej wysokiej jakości produktów rolnych, które noszą znamiona tzw. zdrowej żywności. Ta nowa sytuacja tworzy – zdaniem niektórych autorów¹ - szansę na uzyskanie przez polskie małe rodzinne gospodarstwa rolne przewagi konkurencyjnej.

Od lat 80 XX wieku ma miejsce w Europie Zachodniej dynamiczny rozwój produkcji ekologicznej. W odróżnieniu do produkcji konwencjonalnej, charakteryzuje się ona uwzględnieniem praktyk chroniących dobrostan gleby, roślin oraz zwierząt. Przedsiębiorstwa wdrażając ten rodzaj produkcji przyczyniają się zatem do ochrony środowiska naturalnego, podtrzymują rozwój lokalnej społeczności oraz wzmacniają bezpieczeństwo żywnościowe. Podmioty prowadząc produkcję ekologiczną wpisują się również w koncepcję zrównoważonego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich.

Popyt na żywność ekologiczną na świecie od ostatnich dwudziestu lat bez przerwy wzrasta, a jej rynek jest określony jako najdynamiczniej rozwijający się sektor żywności na świecie², co daje krajom rozwijającym się wiele możliwości. Przykładami powstałych szans są np. rosnący eksport produktów ekologicznych, zagospodarowanie lokalnych nadwyżek siły roboczej oraz wzrost dochodów uzyskiwanych przez gospodarstwa rolne.

Dane Głównego Urzędu Statystycznego potwierdzają rozdrobnioną strukturę gospodarstw rolnych w Polsce. Zgodnie z opublikowanym raportem w 2020 r. na terenie kraju funkcjonowało 974,6 tys. gospodarstw rolnych o powierzchni do 10 ha, stanowiąc tym samym 73% ogólnej liczby działających przedsiębiorstw.³ Wiąże się to m.in. z dużą liczbą osób pracujących w rolnictwie, niepełnym wykorzystaniem ulokowanych w nim zasobów (np. ludzkich), a także niską dochodowością prowadzonej produkcji. Mimo

¹ A. Kowalczyk (2015), *Otoczenie przedsiębiorstwa jako determinanta konkurencyjności*, „Przedsiębiorstwo i Region”, Z. 7, s. 38-52.

² T. Hermaniuk (2018), *Postawy i zachowania konsumentów na rynku ekologicznych produktów żywnościowych*, „Handel Wewnętrzny”, Tom 373, Nr 2, s. 189-199.

³ Główny Urząd Statystyczny (2023), *Rocznik statystyczny Rolnictwa*, Warszawa: GUS, s. 89.

szeroko opisywanych korzyści wynikających z funkcjonowania małych rodzinnych gospodarstw rolnych w światowej, jak i w krajowej gospodarce, niektórzy autorzy wskazują jednak na słabe strony rozwijania tych przedsiębiorstw.⁴ Źródeł niekorzystnego postrzegania szukać należy zarówno w ich strukturze, jak i w otoczeniu zewnętrznym.⁵ Jednakże wprowadzenie ekologicznej metody produkcji może oznaczać znaczącą poprawę wyników ekonomicznych uzyskiwanych przez te gospodarstwa.

W 2003 r. w Polsce produkcję ekologiczną prowadziło 3705 gospodarstw rolnych, a w roku 2022 ich liczba wzrosła do 21187 podmiotów. Powierzchnia użytków rolnych wzrosła zaś z 228 tys. ha w roku 2006 do 554,6 tys. ha w 2022 r.⁶ Wzmożone tempo wzrostu, zarówno liczby gospodarstw ekologicznych, jak i ich powierzchni, miało jednak miejsce dopiero po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej. W wyniku akcesji powstała możliwość ubiegania się o wyższe dofinansowanie z dedykowanych programów rolnych, a także doszło do otwarcia się europejskich rynków sprzedaży. Mimo możliwych do osiągnięcia korzyści⁷, produkcja ekologiczna ciągle stanowi niewielką część polskiego rolnictwa, a produkty uzyskane w jej wyniku są postrzegane jako zbyt drogie.

Jednakże z uwagi na stosunkowo niewielką powierzchnię użytków rolnych, posiadaną przez większość polskich gospodarstw rolnych, produkcja ekologiczna wydaje się być dla nich najbardziej przyszłościowym kierunkiem rozwoju. Obecny rodzaj prowadzonej przez nie działalności rolniczej jest bowiem w dużej mierze oparty na pracy ręcznej, charakteryzuje się również niewielkim wykorzystaniem nawozów sztucznych oraz środków ochrony roślin. Można ją więc określić jako najbardziej zbliżoną do produkcji ekologicznej. Jej wdrożenie w małych gospodarstwach rolnych wydaje się zatem łatwiejsze, gdyż po pierwsze, nie wymaga radykalnej zmiany dotychczasowego sposobu produkcji, a po drugie umożliwia zwiększenie uzyskiwanych przez te podmioty dochodów.

⁴ Grain (2014), *Report Hungry for land: small farmers feed the world with less than a quarter of all farmland*, Barcelona: GRAIN, s. 10-19; Ł. Wiśniewski, R. Rudnicki (2016), *Labour input in polish agriculture against size of agricultural holdings – spatial analysis*, „Journal of agribusiness and rural development”, Tom 3, Nr. 41, s. 413-424; D. Żmija (2017), *Funkcjonowanie małych gospodarstw rolnych w kontekście zrównoważonego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich*, „Prace naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu”, Nr 489, s. 514-523.

⁵ W. Józwiak, Z. Mirkowska, W. Ziętara (2018), *Rola dużych gospodarstw rolnych we wzroście produktywności pracy rolnictwa polskiego na tle sytuacji w innych wybranych krajach Unii Europejskiej*, „Rocznik Ekonomii Rolnictwa i Rozwoju Obszarów Wiejskich”, Tom 105, Z. 1, s. 32-46; M. C. Maurel, G. Lacquement (2020), *Od gospodarstwa wielkoobszarowego do agrobiznesu: w stronę nowego kapitalizmu rolnego w Europie Środkowej*, „Wieś i Rolnictwo”, Tom 187 Z. 2, s. 7-34.

⁶ Główny Inspektorat Jakości Handlowej Artykułów Rolno-Spożywczych (2023), *Raport o stanie rolnictwa ekologicznego w Polsce w latach 2021-2022*, Warszawa: IJHARS, s. 23-25.

⁷ J. Smoluk-Sikorska, M. Malinowski, W. Łuczka (2020), *Identification of the conditions for organic agriculture development in Polish district- An implementation of canonical analysis*, „Agriculture”, Tom 10, Nr. 11, s. 1-31.

Produkcja ekologiczna jako kierunek rozwoju małego rodzinnego gospodarstwa rolnego w Polsce

Największa zmiana wynika z konieczności spełnienia określonych kryteriów dotyczących warunków uprawy lub chowu, których osiągnięcie jest potwierdzone stosownym certyfikatem.

Na podstawie przeprowadzonych studiów literatury światowej oraz krajowej sformułowano tezę, że *produkcja ekologiczna jest przyszłościowym kierunkiem rozwoju małych rodzinnych gospodarstw rolnych w Polsce w świetle zaleceń i preferencji Unii Europejskiej, a zarazem kluczowym elementem poprawy konkurencyjności tych gospodarstw oraz ich dochodowości.*

W oparciu o przyjętą tezę sformułowano problem badawczy, który koncentruje się na *identyfikacji oraz ocenie wpływu produkcji ekologicznej na rozwój małych rodzinnych gospodarstw rolnych, a w szczególności na wzrost uzyskiwanego dochodu oraz atrakcyjność rynkową prowadzonej produkcji.*

Aktualna literatura światowa, ale przede wszystkim krajowa literatura przedmiotu, przedstawia tę problematykę w sposób zbyt ogólny oraz niejednoznaczny. Na podkreślenie zasługuje szczególnie niewielka ilość opracowań i badań poświęconych procesowi wdrożenia oraz prowadzenia produkcji ekologicznej w małym gospodarstwie, a także wpływowi produkcji ekologicznej na jego dochodowość.

Zidentyfikowanie wspomnianej luki teoriopoznawczej oraz empirycznej uzasadnia potrzebę uzupełnienia oraz rozwinięcia dostępnej obecnie wiedzy oraz krajowych doświadczeń. Wypełnienie luki teoriopoznawczej wymaga w pierwszym rzędzie identyfikacji oraz oceny czynników determinujących podjęcie decyzji o wdrożeniu produkcji ekologicznej, jak również czynników rzutujących na jej rozwój w małych rodzinnych gospodarstwach rolnych. Natomiast zmniejszenie luki empirycznej wiąże się z koniecznością zaprojektowania odpowiedniej metodyki szacowania wpływu produkcji ekologicznej na poziom dochodów uzyskiwanych przez te przedsiębiorstwa.

Celem głównym rozprawy jest *wykazanie, że decyzja o wdrożeniu produkcji ekologicznej ma pozytywny wpływ na długofalowy rozwój małych rodzinnych gospodarstw rolnych w Polsce.* Dla potrzeb procesów badawczego dokonano jego rozcłonkowania na sześć następujących celów szczegółowych.

Cele teoriopoznawcze:

- Cel 1.** Usystematyzowanie wiedzy światowej oraz krajowej na temat roli małych rodzinnych gospodarstw rolnych na świecie i w Polsce, a w szczególności ich udziału w rozwoju produkcji ekologicznej.
- Cel 2.** Określenie listy czynników zewnętrznych oraz wewnętrznych determinujących wybór oraz wdrożenie przez małe gospodarstwa rolne produkcji ekologicznej.

Cele empiryczne

- Cel 1.** Zidentyfikowanie kluczowych czynników zewnętrznych oraz wewnętrznych, mających pozytywny jak i negatywny wpływ na wdrożenie w kraju, w obecnych warunkach prawnych i ekonomicznych, produkcji ekologicznej przez małe rodzinne gospodarstwa rolne.
- Cel 2.** Identyfikacja najważniejszych korzyści oraz najważniejszych barier dla polskiego małego gospodarstwa rolnego podejmującego produkcję ekologiczną.
- Cel 3.** Dokonanie pomiaru wpływu prowadzonej produkcji ekologicznej na poziom dochodowości małego rodzinnego gospodarstwa rolnego.
- Cel 4.** Identyfikacja kluczowych elementów modelu biznesowego optymalnego dla produkcji ekologicznej oraz zarazem umożliwiającego długofalowy rozwój małego rodzinnego gospodarstwa rolnego.

W nawiązaniu do celów pracy, które w sposób ogólny wyznaczają kierunek rozważań, sformułowano następujące pytania badawcze:

- Pytanie 1.** Jakie wewnętrzne i zewnętrzne czynniki mają wpływ na wybór i wdrożenie produkcji ekologicznej przez właściciela małego gospodarstwa rolnego?
- Pytanie 2.** Jakie korzyści oraz bariery towarzyszą prowadzeniu produkcji ekologicznej?
- Pytanie 3.** W jakim stopniu prowadzenie produkcji ekologicznej wpływa na poziom dochodowości małego rodzinnego gospodarstwa rolnego oraz realizacji niezbędnych przedsięwzięć inwestycyjnych?
- Pytanie 4.** Czy w modelu biznesowym małych rodzinnych gospodarstw rolnych produkcja ekologiczna pełni rolę podstawową czy pomocniczą?

Produkcja ekologiczna jako kierunek rozwoju małego rodzinnego gospodarstwa rolnego w Polsce

Struktura pracy składa się z sześciu następujących rozdziałów oraz wstępu i zakończenia.

Rozdział I ma charakter wprowadzający. Zaprezentowano w nim rezultaty przeglądu literatury pod kątem roli rodzinnych gospodarstw rolnych w gospodarce światowej, jak i europejskiej. Wybrano definicję rodzinnego gospodarstwa rolnego dla potrzeb niniejszej pracy, która jest tożsama z zawartą w ustawie o kształtowaniu ustroju rolnego. Zgodnie z nią za rodzinne gospodarstwo rolne uważa się podmiot „*prowadzony przez rolnika indywidualnego i w którym łączna powierzchnia użytków rolnych jest nie większa niż 300 ha*”.⁸ Szczególny nacisk położono na określenie różnicy pomiędzy gospodarstwem rolnym a rodzinnym gospodarstwem rolnym. Przedstawiono również kryteria ich podziału pod względem wielkości fizycznej i ekonomicznej.

Rozdział II został poświęcony charakterystyce działalności rolniczej prowadzonej przez rodzinne gospodarstwa rolne w Polsce. Zwrócono w nim uwagę na determinanty rzutujące na podjęcie przez te przedsiębiorstwa decyzji o wdrożeniu określonego rodzaju produkcji oraz wskazane zostały funkcje pełnione w przestrzeni gospodarczej oraz społecznej przez małe rodzinne gospodarstwa rolne. W kolejnej części tego rozdziału przedstawiono kwestię dochodu rolniczego jako bezpośredniego i głównego celu prowadzenia działalności rolniczej. Podkreślono również znaczenie czynników, które mają wpływ na jego wysokość.

Rozdział III zawiera charakterystykę produkcji ekologicznej, w tym jej definicję prawną obowiązującą w Unii Europejskiej według Rozporządzenia Rady Unii Europejskiej. Określa ona produkcję ekologiczną jako „*stosowanie metody produkcji zgodnej z zasadami określonymi w niniejszym rozporządzeniu na wszystkich etapach produkcji, przygotowania i dystrybucji*”.⁹ W rozdziale zaprezentowano również terminologię związaną z tą formą produkcji oraz przeanalizowano przypisane jej funkcje. W oparciu o zmienne, takie jak liczba gospodarstw ekologicznych, powierzchnia upraw oraz wielkość sprzedaży, zaprezentowane zostało tempo oraz kierunek rozwoju produkcji ekologicznej na świecie, w Europie oraz w Polsce. Wskazano również jej rolę w rozwoju małych rodzinnych gospodarstw rolnych. W ostatniej części rozdziału scharakteryzowano system kontroli, certyfikacji oraz znakowania produktów ekologicznych.

⁸ Ustawa z dnia 11 kwietnia 2003 r. o kształtowaniu ustroju rolnego, art. 5 pkt. 1 i 2.

⁹ Rozporządzenie Rady (WE) nr 834/2007 z dnia 28 czerwca 2007 r. w sprawie produkcji ekologicznej i znakowania produktów ekologicznych i uchylające rozporządzenie (EWG) nr 2092/91 (Dz. Urz. L 189 z 20.07.2007 r), pkt. 19.

Rozdział IV przedstawia metody i narzędzia wykorzystane dla pozyskania niezbędnych informacji oraz opinii w badaniu ankietowym oraz w trakcie indywidualnych wywiadów pogłębionych. W dalszej części rozdziału został opisany sposób analizy uzyskanych danych przy pomocy metod opisowych oraz statystycznych. Następnie przedstawiono przebieg badania oraz scharakteryzowano badaną populację, którą tworzyły rodzinne gospodarstwa rolne. Dodatkowo zastosowano wobec tych podmiotów następujące kryteria wyboru: powierzchnia użytków rolnych do 10 ha fizycznych, prowadzenie produkcji ekologicznej zgodnej z Rozporządzeniem Rady UE oraz funkcjonowanie na terytorium Rzeczypospolitej Polski. Powyższe kryteria w 2019 r. spełniło 6084 gospodarstw rolnych. W rozdziale opisano także przyjęty sposób doboru próby badawczej, który w przypadku badania ankietowego opierał się na doborze losowym systematycznym. Metoda ta umożliwiła wyodrębnienie próby badawczej o liczebności 128 gospodarstw. W przypadku wywiadu zbiorowość badawcza liczyła 15 podmiotów i wyodrębniona została na podstawie doboru losowego prostego.

Rozdział V zawiera omówienie wyników badań własnych, których celem była wnikliwa analiza warunków i efektów wdrożenia systemu produkcji ekologicznej w małym rodzinnym gospodarstwie rolnym. Charakterystykę wyników badań dokonano z punktu widzenia trzech kryteriów: deklarowane cele strategiczne, czynniki determinujące wdrożenie produkcji ekologicznej oraz możliwe efekty finansowe towarzyszące prowadzeniu tej produkcji.

Wreszcie w rozdziale szóstym czyli ostatnim rozdziale pracy wyszczególniono i opisano główne elementy zaproponowanego w rozprawie modelu biznesowego dla małego rodzinnego gospodarstwa rolnego prowadzącego produkcję ekologiczną. Kluczowe elementy tego modelu zostały zaprezentowane w oparciu o schemat modelu Canvas.¹⁰ Schemat ten pozwala w przejrzysty sposób przeanalizować główne czynniki determinujące efektywność rynkową i finansową małego gospodarstwa rolnego. Zaletą tego modelu, w odróżnieniu na przykład do popularnego biznesplanu, jest jego elastyczność, która ułatwia szybką aktualizację informacji oraz skupienie się na najbardziej kluczowych czynnikach. W drugiej części rozdziału przedstawiono autorską propozycję zmian w przedstawionym schemacie Canvas, które - zdaniem autora - zapewnią wzrost efektywności ekonomicznej małych rodzinnych gospodarstw rolnych w Polsce realizujących produkcję ekologiczną.

¹⁰ A. Osterwalder, Y. Pigneur, (2012), *Tworzenie modeli biznesowych. Podręcznik wizjonera*, Gliwice: Wydawnictwo Helion, s. 20-21.

Rozdział I. Rodzinne gospodarstwa rolne oraz ich znaczenie ekonomiczne

1. Wspólna Polityka Rolna a rozwój rodzinnych gospodarstw rolnych

Na rozwój rodzinnych gospodarstw rolnych w Europie istotny wpływ miało wdrożenie Wspólnej Polityki Rolnej¹¹, która bez wątpienia również w przyszłości będzie odgrywać istotną rolę.¹² Powstała ona jako odpowiedź na trudną sytuację ekonomiczno-społeczną europejskich państw, która miała miejsce po II wojnie światowej. Dodatkowo obawa o bezpieczeństwo żywnościowe spowodowała, że rolnictwo europejskie pozostawało głównym pracodawcą w Europie. Skuteczną polityką rolną była zatem postrzegana jako niezbędna, a wsparcie i ochrona krajowych dostaw produktów rolnych stanowiły oczywistą oraz odpowiednią reakcję na występujące warunki społeczno-polityczne. W oparciu o zaistniałe i zidentyfikowane potrzeby narodziła się koncepcja integracji polityk rolnych, prowadzonych przez poszczególne państwa europejskie. Ze względu jednak na zróżnicowany charakter sektorów rolnych w nich funkcjonujących, osiągnięcie porozumienia w sprawie szczegółowych celów i środków było trudne. W efekcie Wspólna Polityka Rolna (WPR) swoją międzynarodową postać przyjęła dopiero na mocy Traktatu Rzymskiego¹³ o utworzeniu Europejskiej Wspólnoty Gospodarczej EWG, który zawarty został 25 marca 1957 r. w Rzymie.

Wspólną Politykę Rolną (WPR) określić można jako „ogół działań, wykorzystujących zespół prawnych instrumentów o charakterze ponadnarodowym i narodowym, określonych w prawie pierwotnym oraz wtórnym Unii Europejskiej, a także podejmowanych przez organy i instytucje UE oraz państwa wspólnotowe, w celu zapewnienia rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich z uwzględnieniem Europejskiego Modelu Rolnictwa”.¹⁴ Traktat Rzymski określił m.in. formę Wspólnej Polityki Rolnej (WPR), podstawowe cele oraz zasady jej funkcjonowania. Do jednych z pierwszych działań wprowadzonych na jego podstawie należało wdrożenie wspólnej organizacji rynków rolnych. Cele zawarte w przyjętym Traktacie obejmowały:¹⁵

¹¹ S. Stępień, A. Czyżewski (2019), *Quo Vadis Common of the European Union*, „Management”, Tom 23, Nr 2, s. 295-310.

¹² C. Mănescu, A. Mănescu, H. Vass, N. Mateoc-SÎRB (2022), *The European Union's Common Agricultural Policy after 2020*, „Lucrări Științifice Management Agricol”, Tom 24, Nr 2, s. 76-83.

¹³ P. H. Spaak, K. Adenauer, Ch. Pineau, A. Segni, J. Bech, J. Luns (1957), *Vertrag Zur Gründung Der Europäischen Wirtschaftsgemeinschaft*, Rome, art. 31.

¹⁴ B. Grzyb (2017), *Rola instrumentów wspólnej polityki rolnej Unii Europejskiej w podnoszeniu jakości życia mieszkańców obszarów wiejskich*, „Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy”, Z. 52, Nr. 4, s. 148-149.

¹⁵ P. H. Spaak, K. Adenauer, Ch. Pineau, A. Segni, J. Bech, J. Luns (1957), *Vertrag ...*, op. cit., art. 39 pkt 1.

- zwiększenie wydajności rolnictwa, uwzględniając postęp techniczny, racjonalny rozwój produkcji i optymalne wykorzystanie środków produkcji;
- zapewnienie odpowiedniego poziomu życia ludności wiejskiej, szczególnie poprzez podniesienie dochodu osób pracujących w rolnictwie;
- stabilizację rynków;
- bezpieczeństwo dostaw;
- zapewnienie rozsądnych cen w dostawach dla konsumentów.

W Traktacie wyszczególniono ponadto założenia pomagające wdrażać oraz kształtować Wspólną Politykę Rolną. Obejmują one takie zalecenia jak:¹⁶

- charakter działalności rolniczej jest wynikiem struktury społecznej rolnictwa krajowego oraz różnic strukturalnych i przyrodniczych między różnymi obszarami rolniczymi;
- stopniowe wprowadzanie dostosowań do WPR;
- rolnictwo w państwach członkowskich jest sektorem ściśle powiązanim z całą gospodarką.

Chcąc ułatwić realizację celów w 1958 r. wprowadzono zasady, które po dziś stanowią fundament Wspólnej Polityki Rolnej. Zasady te to:¹⁷

- **jednolitość rynku** - wiąże się, m.in. z obowiązywaniem jednakowych cen skupu interwencyjnego głównych produktów rolnych, jednolitą zasadą regulacji rynku rolnego, wspólnymi regułami dotyczącymi handlu z krajami trzecimi, powstaniem wspólnego rynku produktów rolnych oraz swobodnego ich przepływu między krajami dzięki likwidacji cł i ograniczeń ilościowych,
- **preferowanie produkcji rolnej krajów Wspólnoty** - dotyczy stworzenia warunków umożliwiających pierwszeństwo zbytu produktów wytworzonych na obszarze Wspólnoty i stworzenie systemu ochrony przed importem tańszych produktów z krajów trzecich, wykorzystując wysokie cła, a także zmienne opłaty wyrównawcze,
- **solidarność finansowa** - dotyczy wspólnego finansowania oraz ponoszenia kosztów Wspólnej Polityki Rolnej przez wszystkie państwa członkowskie, bez względu na ich terytorialny i rzeczowy aspekt wykorzystania środków,

¹⁶ Ibidem, art. 39 pkt 2.

¹⁷ S. Kowalski (2017), *Realizacja wspólnej polityki rolnej Unii Europejskiej i jej konsekwencje dla europejskiego rolnictwa*, „Zeszyty Naukowe PWSZ w Płocku. Nauki Ekonomiczne”, Tom 1, Nr 25, s. 95.

Produkcja ekologiczna jako kierunek rozwoju małego rodzinnego gospodarstwa rolnego w Polsce

za pośrednictwem Europejskiego Funduszu Gwarancji Rolnej oraz Europejskiego Funduszu Rolnego Rozwoju Obszarów Wiejskich.

Należy podkreślić, że Wspólną Politykę Rolną oficjalnie zaczęto wdrażać od 1962 r. W wyniku zmieniającej się sytuacji gospodarczej Unii Europejskiej i akcesji nowych członków wielokrotnie występowała potrzeba wprowadzenia różnych zmian oraz przekształcenia stosowanych narzędzi. Mimo zmian Wspólna Polityka Rolna zawsze opierała się na kilku kluczowych założeniach dotyczących samowystarczalności produkcji rolnej, uznania rolnictwa za szczególny dział gospodarki, konieczności utworzenia oraz regulowania jednolitego rynku europejskiego.

Ewolucję Wspólnej Polityki Rolnej w latach 1957-2024 można przedstawić poprzez wyróżnienie etapów w postaci kolejnych reform¹⁸, które określić można kamieniami milowymi. Początkowo uwaga skupiona została na zwiększeniu wydajności produkcyjnej gospodarstw rolnych, ograniczeniu niedoboru produktów rolnych na rynku oraz poprawy sytuacji dochodowej gospodarstw rolnych. W tym celu wykorzystano rynkowe narzędzia wsparcia produkcji rolnej, takie jak system gwarantowanych cen i sprzedaży, dopłaty eksportowe, opłaty wyrównawcze oraz cła. Doprowadziło to do uzyskania przez Wspólnotę samowystarczalności żywnościowej i wytworzenia nadprodukcji.¹⁹ Następnie zaprzestano bezpośredniej ingerencji w strukturę produkcji rolnej na rzecz wspomagania dochodów rolników oraz ochrony środowiska naturalnego. Reforma MacSharry'ego, (opracowana i nazwana od jej twórcy unijnego komisarza ds. rolnictwa Raya MacSharry'ego) pozwoliła stworzyć w tym celu dwa filary stanowiące podstawę finansowania gospodarstw rolnych:²⁰

- **Filar I** – składa się z mechanizmów i instrumentów związanych z produkcją rolną, takich jak: dopłaty bezpośrednie, dopłaty do określonych produktów rolnych, dopłaty do składowania wybranych produktów, dopłaty do bezpłatnej dystrybucji oraz mechanizmy i instrumenty związane z handlem zagranicznymi produktami rolnymi.
- **Filar II** – należą do niego środki finansowe towarzyszące oraz instrumenty polityki strukturalnej, takie jak dopłaty do obszarów o niewykorzystanych warunkach gospodarowania, wsparcie procesu przejmowania gospodarstw przez młodych

¹⁸ S. Kowalski (2017), *Realizacja ...*, op. cit., s. 95-110.

¹⁹ A. Stelmachowski (1997), *Kierunki interwencjonizmu państwowego w rolnictwie* [w:] P. Czechowski, M. Korzycka-Iwanow, S. Prutis, A. Stelmachowski (red.), *Polskie prawo rolne na tle ustawodawstwa Unii Europejskiej*, Warszawa: Wydawnictwa Prawnicze PWN.

²⁰ J. Piworowicz (2015), *Wspólna Polityka Rolna i jej wpływ na rozwój rolnictwa w Polsce*, Olsztyn: Uniwersytet Warmińsko Mazurski, Wydział Nauk Ekonomicznych, s. 7-8.

rolników, umożliwiając tym samym przejście starszym pokoleniom na renty strukturalne, programy rolno-środowiskowe oraz wyłączanie gruntów rolnych spod użytkowania rolnego. Składa się również z regulacji wsparcia w zakresie rozwoju obszarów wiejskich, stanowiąc alternatywę dla tych działów rolnictwa, które są bezpośrednio związane z produkcją rolniczą. W ramach II filaru funkcjonują programy operacyjne, takie jak Program Rozwoju Obszarów Wiejskich (PROW).

Zgodnie z przyjętym w reformie MacSharry'ego założeniem rolnictwo europejskie powinno charakteryzować się wszechstronnością, konkurencyjnością, zrównoważeniem oraz rozpiętością, szczególnie na tereny posiadające problemy związane z rozwojem. Dopuszczane jest tym samym funkcjonowanie obok siebie ściśle powiązanego z rynkiem rolnictwa towarowego oraz rolnictwa wielofunkcyjnego.²¹

Należy zaznaczyć, że szczególne znaczenie w realizowaniu Wspólnej Polityce Rolnej ma koncepcja *Europejskiego Modelu Rolnictwa*. Za podstawowy element tej koncepcji, zaprezentowanej w 1997 r. na spotkaniu Rady Europejskiej w Luksemburgu, uznaje się rolnictwo rodzinne. W dokumencie z tego spotkania gospodarstwo rodzinne określono jako „kluczowy element realizacji celów wpisanych w Europejski Model Rolnictwa”.²² Ponadto podkreślono, że Wspólnota zdeterminowana jest do jego kontynuowania w celu osiągnięcia wyższej konkurencyjności wewnętrznej i zewnętrznej.

Europejski Model Rolnictwa uznaje rolnictwo, a zatem i rodzinne gospodarstwa rolne, jako element będący w ścisłym powiązaniu ze środowiskiem naturalnym obszarów wiejskich, a tym samym przypisuje mu wiele funkcji pozaprodukcyjnych. Wynikają one z wkładu rolnictwa w podtrzymywanie kultury wiejskiej, tworzenia walorów krajobrazowych, rozwoju infrastruktury, kształtowania przestrzeni dla agroturystyki, utrzymywania bioróżnorodności i równowagi w środowisku przyrodniczym.

Wyrazem potrzeby przypisania nowych funkcji małym rodzinnym gospodarstwom rolnym była „Agenda 2000”. Stała się ona formą krytyki obowiązującej Wspólnej Polityki Rolnej oraz dostrzeżenia konieczności utrzymania wartości wiejskich oraz rozszerzenia Unii Europejskiej o kraje Europy Środkowo-Wschodniej. Wprowadziła ona również szereg nowych postulatów, które przybrały formę następujących zaleceń:²³

²¹ M. Adamowicz (2014), *Wspólna Polityka Rolna wobec rodzinnych gospodarstw rolnych stanowiących podstawę europejskiego modelu rolnictwa*, Warszawa: Krajowa Sieć Obszarów Wiejskich, s. 10-11.

²² S. Davidova, K. Thomson (2014), *Family farming in Europe: Challenges and Prospects*, Brussels: European Parliament, s. 9.

²³ Ibidem, s. 12-13.

- **rolnictwo konkurencyjne** – które cechuje się zdolnością do aktywnego wykorzystania szans proponowanych przez rynki światowe, nie wykorzystując przy tym w nadmierny sposób subsydiowania oraz zapewniając właściwy standard życia;
- **bezpieczne dla środowiska naturalnego metody produkcji rolniczej** – pozwalające wytwarzać i dostarczać wysokiej jakości produkty zgodne ze społecznymi oczekiwaniami;
- **rolnictwo zróżnicowane, wielofunkcyjne** – będące spadkobiercą europejskich tradycji w zakresie produkcji żywności oraz generujące inne dobra przyrodnicze i publiczne, przez co określane jako wielofunkcyjne;
- **zachowanie aktywnych ekonomicznie obszarów wiejskich** – posiadających predyspozycje do tworzenia miejsc pracy dla ich mieszkańców;
- **rolnictwo, które określić można chłopskim** – gdyż przez swoją działalność wpisuje się w strukturę środowiska wiejskiego i szerzy tradycyjne wspólnoty mieszkańców wsi i struktury osadniczej obszarów wiejskich;
- **prosta polityka rolna** – stawiająca wyraźną granicę pomiędzy decyzjami Unii Europejskiej mającymi charakter wspólny a decyzjami będącymi w kompetencji państw członkowskich;
- **gwarancja działań**– ponoszone wydatki w ramach Polityki Rolnej uzasadnione są oczekiwanymi przez społeczeństwo działaniami rolników.

Agenda 2000 rozwinęła także koncepcję Europejskiego Modelu Rolnictwa, którego transformacja skupiona została na procesie przechodzenia od intensyfikacji do ekstensyfikacji produkcji, od koncentracji do zróżnicowania struktury obszarowej, od specjalizacji produkcyjnej do wielofunkcyjnego wykorzystania zasobów, np. ziemi rolniczej.²⁴ Ułatwiło to rozwój małym rodzinnym gospodarstwom rolnym funkcjonującym na obszarze Unii Europejskiej.

Rozwinięta koncepcja Europejskiego Modelu Rolnictwa świadczy o dostrzeżeniu nowych społecznych wyzwań wobec gospodarstw rolnych, od których oczekuje się dostarczania również dóbr pozarynkowych, często posiadających charakter dóbr publicznych, takich jak krajobraz. Nałożono tym samym na rodzinne gospodarstwa rolne, zwłaszcza małe, obowiązek utrzymania równowagi pomiędzy konkurencyjnością

²⁴ A. Czudec, R. Kata, T. Miś (2017), *Efekt polityki rolnej Unii Europejskiej na poziomie regionalnym*, Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe, s. 12-26.

ekonomiczną, a spójnością społeczną.²⁵ Koncepcja w przyjętym założeniu dąży do poszukiwania pozarynkowych mechanizmów wspierania dochodów rolniczych, wzmocnienia międzynarodowej konkurencyjności rolnictwa i zrównoważenia procesów rozwojowych.

Funkcjonowanie małych gospodarstw rodzinnych pomimo ich atutów, jest jednak zależne od wielu czynników, które Europejski Model Rolnictwa powinien zapewnić. Wyróżnić można czynniki ekonomiczne (np. słaba pozycja rynkowa tych gospodarstw, obciążenia administracyjne wynikające ze Wspólnej Polityki Rolnej), czynniki społeczne (np. trendy związane ze zdrową żywnością i ograniczaniem spożycia mięsa), czynniki środowiskowe (związane z ochroną gleby i powietrza), czynniki demograficzne (wzrastająca średnia wieku rolników, brak następców) oraz czynniki terytorialne.²⁶

Pomimo wielu wyzwań, przed jakimi stanęła Wspólna Polityka Rolna, należy z całą stanowczością stwierdzić, że przyczyniła się ona w dużym stopniu do rozwoju rodzinnych gospodarstw rolnych w krajach członkowskich. Stała się również jednym z najważniejszych czynników pogłębiających proces integracji europejskiej. Rozwój rodzinnych gospodarstw rolnych wynikał m.in. ze stabilnych w ostatnim dziesięcioleciu wydatków ukierunkowanych na wsparcie dochodów uzyskiwanych przez te gospodarstwa, poszerzenia zakresu ich oddziaływania - od samego rolnictwa do wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich oraz popularyzowania i wspierania zrównoważonego rozwoju.²⁷

Wielkość wsparcia finansowego w ramach Wspólnej Polityki Rolnej przedstawia rys. 1. Z przytoczonych danych wynika, że wydatki w latach 2006 – 2018 przeznaczone na Wspólną Politykę Rolną osiągały średniorocznie poziom ok. 54 mld euro, przy czym 72% tej kwoty stanowiły płatności bezpośrednie dla rolników, które nie były bezpośrednio powiązane z wielkością uzyskiwanej produkcji. Od 2015 r. w ramach płatności bezpośrednich zaczęły funkcjonować również płatności na zazielenianie, czyli na praktyki rolnicze korzystne dla klimatu i środowiska, na które przeznaczono 30% środków z filaru I, a ich wypłatę uzależniono od spełnienia przez gospodarstwo rolne trzech warunków: zastosowanie dywersyfikacji upraw, utrzymanie trwałych użytków rolnych oraz

²⁵ S. Davidova, K. Thomson (2014), *Economic aspects of family farming in the European context*. Referat wygłoszony w ramach 88th Annual Conference of the Agricultural Economics Society, AgroParisTech. Paryż 9-11 kwietnia 2014, s. 1-14.

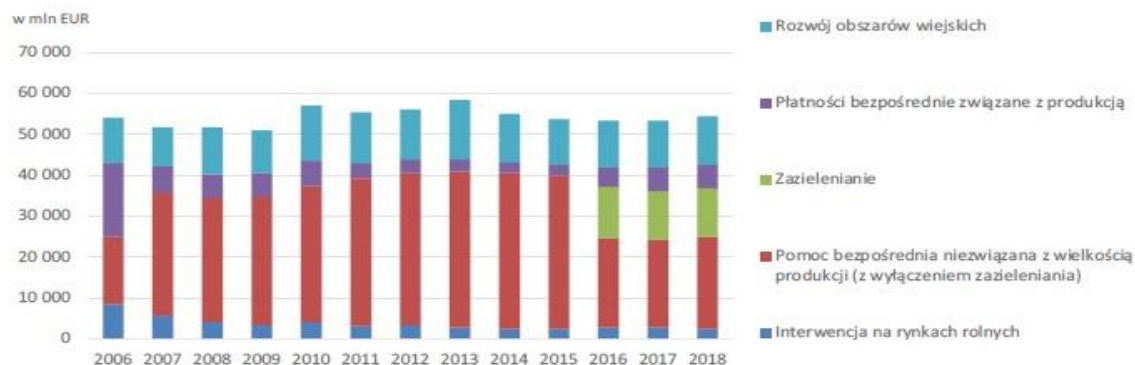
²⁶ S. Davidova, K. Thomson (2014), *Family farming ...*, op. cit, s. 29-40.

²⁷ M. Palińska, M. Wielechowski (2016), *Założenia Wspólnej Polityki Rolnej w perspektywie finansowej 2014-2020*, „Zeszyt Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego Problemy Rolnictwa Światowego”, Tom 16, Z. 1, s. 177-186.

Produkcja ekologiczna jako kierunek rozwoju małego rodzinnego gospodarstwa rolnego w Polsce

utrzymanie obszarów proekologicznych.²⁸ Gospodarstwa, które nie przestrzegają tych zasad, są obłożone karą administracyjną w postaci pomniejszenia płatności bezpośrednich.²⁹

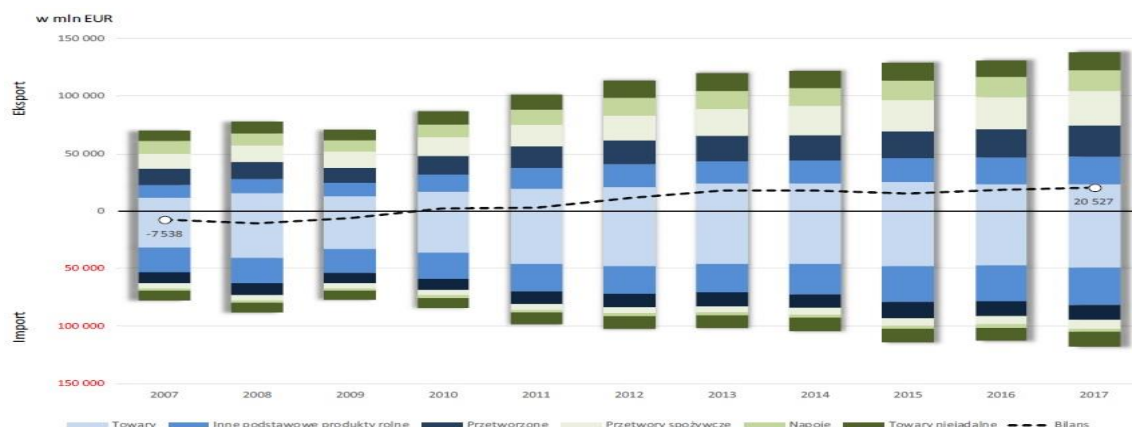
Rysunek 1. Budżet Wspólnej Polityki Rolnej w latach 2006-2018

Źródło: Europejski Trybunał Obrachunkowy (2018), *Dokument analityczny: Przyszłość WPR*, Luksemburg: Europejski Trybunał Obrachunkowy, s. 8.

Sukces prowadzonej w Unii Europejskiej polityki rolnej potwierdza fakt eksportu netto żywności. Oznacza to, że z obszaru Wspólnoty wyeksportowano więcej żywności niż importowano. Na rys. 2 przedstawiono bilans eksportu i importu w okresie od 2007 do 2017.

Rysunek 2. Struktura handlu rolno-spożywczego w latach 2007-2017 z państwami spoza UE-28

Źródło: Europejski Trybunał Obrachunkowy (2018), *Dokument analityczny: Przyszłość WPR*, Luksemburg: Europejski Trybunał Obrachunkowy, s. 11.

²⁸ W. Wrzaszcz (2017), *Skutki zazieleniania Wspólnej Polityki Rolnej na przykładzie gospodarstw prowadzących rachunkowość rolną*, Rocznik Naukowy Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu, Tom XIX, Z. 4, s. 231-237.

²⁹ Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi (2021), *Materiał informacyjny dotyczący płatności z tytułu praktyk rolniczych korzystnych dla klimatu i środowiska*, Warszawa: MSiRW.

Niestety Wspólna Polityka Rolna ma też pewne słabości. Zdaniem E. Jakubowskiej-Lorenz i C. H. Remera są to takie kwestie jak:³⁰

- ten sam zbiór przepisów dotyczy małych gospodarstw oraz dużych uprzemysłowionych przedsiębiorstw rolnych;
- dopłaty bezpośrednie jako narzędzie wspierania rolnictwa są uzależnione wyłącznie od wielkości użytków rolnych i nie wpływają na efektywność tych podmiotów³¹;
- lekceważenie celów związanych z łagodzeniem skutków zmiany klimatu, ochrony środowiska i zrównoważonego rozwoju. W tej materii działania w zależności od kraju są różne i często podejmowane w minimalnym aspekcie;
- sprzyja wzrostowi powierzchni europejskich gospodarstw rolnych powodując zanik małych gospodarstw rodzinnych;
- ukierunkowanie na rozwój intensywnej gospodarki rolnej doprowadza do spadku liczby np. ptaków i owadów, odgrywających ważną rolę w procesie produkcji.

Nie obniża to jednak znaczenia przyjętego podejścia, że Wspólna Polityka Rolna jest udostępniana nowym krajom członkowskim jako dobro publiczne, które uwzględnia wewnętrzne warunki w nich występujące, a także realia rynku międzynarodowego. Jej funkcjonowanie musi się zatem opierać na uzasadnionych czynnikach ekonomicznych i społecznych oraz konkretnych celach. Posiadać także powinna cechy umożliwiające dostosowywanie jej do zmiennych warunków otoczenia wewnętrznego i zewnętrznego panującego w krajach członkowskich.

2. Istota rodzinnych gospodarstw rolnych oraz ich specyfika

Zgodnie z Konstytucją Rzeczypospolitej Polskiej, „*podstawą ustroju rolnego państwa jest gospodarstwo rodzinne*”.³² Należy zatem zadać pytanie: co dokładnie rozumiemy pod pojęciem „gospodarstwo rodzinne”? W celu bardziej szczegółowych rozważań, konieczne jest jednak zdefiniowanie najpierw szerszego pojęcia, jakim jest gospodarstwo rolne.

Niestety, istnieje wiele elementów, które charakteryzują gospodarstwo rolne jako podmiot gospodarczy, co utrudnia wskazanie jednej uniwersalnej i powszechnie obowiązującej definicji, która oddałaby w pełni istotę tego podmiotu, zarówno w ujęciu

³⁰ E. Jakubowska – Lorenz, C. H. Rehmer (2019), *Atlas Rolny Dokąd zmierza europejska Wspólna Polityka Rolna*, Warszawa: Fundacja im. Heinricha Bölla, Instytut na rzecz Ekorozwoju.

³¹ A. Czyżewski, S. Stępień (2017), *Nowe uwarunkowania ekonomiczne wspólnej polityki rolnej (WPR) Unii Europejskiej*, „Ekonomista”, Z. 6, s. 677-692.

³² Ustawa z dnia 2 kwietnia 1997 r. *Konstytucja Rzeczypospolitej Polski* (Dz.U. nr 78 poz. 483), art. 23.

Produkcja ekologiczna jako kierunek rozwoju małego rodzinnego gospodarstwa rolnego w Polsce

prawnym, jak również w sensie ekonomicznym.³³ Definicje prawne mają charakter instrumentalny i służą realizacji przez państwo określonych celów społeczno-gospodarczych. Pomagają one uporządkować, uprościć i ujednolicić sposób postrzegania danego podmiotu, np. dla celów podatkowych. W polskim systemie prawnym funkcjonuje wiele definicji gospodarstwa rolnego, a jedna z nich zawarta w Kodeksie Cywilnym przyjmuje, że „za gospodarstwo rolne uważa się grunty rolne wraz z gruntami leśnymi, budynkami lub ich częściami, urządzeniami i inwentarzem, jeżeli stanowią lub mogą stanowić zorganizowaną całość gospodarczą, oraz prawami związanymi z prowadzeniem gospodarstwa rolnego”.³⁴ Z kolei definicje ekonomiczne powstają na potrzeby prac naukowych oraz dyskusji nad rozwojem danej dziedziny rolnictwa i koncentrują się na czynnikach produkcji, takich jak ziemia, praca, kapitał i organizacja.

Gospodarstwa rolne, jak podkreśla FAO, można podzielić na gospodarstwa związane z rodziną (gospodarstwem domowym) oraz rolnicze przedsiębiorstwa.³⁵ W wielu krajach na świecie gospodarstwa rodzinne stanowią znaczącą grupę podmiotów, co potwierdza ich udział w ogólnej liczbie gospodarstw rolnych oszacowany w wybranych krajach – patrz rys. 3. Ze względu na wysoki udział tych podmiotów w ogólnej liczbie przedsiębiorstw, w dalszej części pracy termin „gospodarstwo rolne” będzie stosowany zamiennie z pojęciem „rodzinne gospodarstwo rolne”.

Rysunek 3. Udział rodzinnych gospodarstw rolnych w stosunku do ogólnej liczby gospodarstw rolnych

Źródło: R. Bezner Kerr, B. Gemmill – Herren, B. E. Graeub, M. Jahi Chappell, S. Ledermann, H. Wittman (2016), *The state of family farms in the world*, „World development”, Tom. 87, s. 6.

³³ K. Czerwińska-Koral (2013), *Pojęcie gospodarstwa rolnego w kodeksie cywilnym – zagadnienia wybrane*, „Rocznik Administracji i Prawa”, Tom 13, s. 381-383.

³⁴ Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. *Kodeks cywilny* (Dz.U. 2019 poz. 1145), art. 55³.

³⁵ Food and Agriculture Organization FAO (2017), *World Programme for the Census of Agriculture 2020*, Tom 1 Z. 15, Rome: Food and Agriculture Organization, s. 16.

Stwierdzenie, że „rolnictwo rodzinne to coś więcej niż zawód – to sposób życia”.³⁶ Opublikowane na stronie internetowej Rady Unii Europejskiej podczas litewskiej prezydencji w 2013 r., podkreśla kluczową rolę gospodarstw rodzinnych pełnioną w przestrzeni społeczno-gospodarczej Europy. Znaczący udział w ogólnej liczbie gospodarstw rolnych uzasadnia również potrzebę prowadzenia badań nad funkcjami pełnionymi przez te podmioty oraz ich wpływem na gospodarkę światową i krajową, jak również na środowisko naturalne.

Wieloaspektowy charakter pojęcia „gospodarstwo rolne” sprawia, że formułowanie satysfakcjonującej definicji „rodzinnego gospodarstwa rolnego” jest trudne. M. Halamska wskazuje główne przyczyny tego problemu zarówno w cechach wewnętrznych tych przedsiębiorstw, jak i związanych z nimi cechach społeczno-ekonomicznych (cechy zewnętrzne).³⁷

Autor niniejszej pracy przyjmuje jako najbardziej trafną definicję rodzinnego gospodarstwa rolnego zawartą w ustawie o kształtowaniu ustroju rolnego z 2003 r.. Zgodnie z nią, za rodzinne gospodarstwo rolne uważa się podmiot „prowadzony przez rolnika indywidualnego i w którym łączna powierzchnia użytków rolnych jest nie większa niż 300 ha”.³⁸ Rolnik indywidualny „jest osobą fizyczną, będącą właścicielem lub dzierżawcą nieruchomości rolnych o łącznej powierzchni użytków rolnych nieprzekraczającej 300 ha, prowadzącą osobiście gospodarstwo rolne, posiadającą kwalifikacje rolnicze, co najmniej od 5 lat zamieszkałą w gminie, na obszarze której położona jest jedna z nieruchomości rolnych wchodzących w skład tego gospodarstwa”.³⁹ Definicja ta wymienia najważniejsze cechy charakterystyczne rodzinnego gospodarstwa rolnego, takie jak maksymalna wielkość tego podmiotu, wymóg posiadania określonych kwalifikacji rolniczych oraz konieczność zamieszkania na obszarze gminy, w której położona jest przynajmniej jedna nieruchomość rolna.

Obowiązujące na świecie definicje prawne rodzinnego gospodarstwa rolnego podkreślają trudność w ustaleniu obiektywnych oraz uniwersalnych cech⁴⁰, które jednocześnie określałyby ten rodzaj podmiotu gospodarczego zarówno z prawnego, jak

³⁶ European Network for Rural Development (2013), *EU Rural Review Family Farming*, Nr 17. Brussels: ENRD, s. 3.

³⁷ M. Halamska (2014), *Współczesne rolnictwo rodzinne: polimorficzna rzeczywistość i mity*, „Wies i Rolnictwo”, Tom 163, Nr 2, s. 29-31.

³⁸ Ustawa z dnia 11 kwietnia 2003 r. o kształtowaniu... op. cit., art. 5 pkt. 1 i 2.

³⁹ Ibidem, art. 6 pkt. 1.

⁴⁰ S. K. Lowder, J. Skoet, S. Singh (2014), *What do we really know about the number and distribution of farms and family farms worldwide? Background paper for The State of Food and Agriculture 2014*, „ESA Working Paper”, Nr 14-02, s. 5-8.

Produkcja ekologiczna jako kierunek rozwoju małego rodzinnego gospodarstwa rolnego w Polsce

i ekonomicznego punktu widzenia. Pozytywnym przykładem takiego rozstrzygnięcia jest definicja organizacji MERCOSUR, zrzeszającej państwa Ameryki Południowej (Argentyna, Brazylia, Paragwaj, Urugwaj i wiele innych), która wydobyla kluczowe cechy rodzinnego gospodarstwa rolnego, takie jak:⁴¹

- posiadanie przez rodzinę głównych zasobów w postaci siły roboczej, z ograniczoną skalą zatrudnienia najemnej siły roboczej;
- bezpośrednia odpowiedzialność rodziny, zamieszkującej w gospodarstwie lub jego bliskiej okolicy, za prowadzenie produkcji roślinnej i zwierzęcej;
- dopasowanie zasobów produkcyjnych do zasobów pracy rodziny, prowadzonej działalności, wykorzystywanych technologii oraz zharmonizowanie ich z sytuacją w danym kraju.

Do cech charakterystycznych dla rodzinnych gospodarstw rolnych należy bez wątpienia zaliczyć pokrewieństwo z właścicielem gospodarstwa. Do jej uwydatnienia doszło w definicji prawnej sformułowanej przez Departament Rolnictwa Stanów Zjednoczonych - *United States Department of Agriculture USDA*. Określa on rodzinne gospodarstwo rolne „jako jednostkę, w której większość podmiotu jest własnością właściciela, a także osób związanych z nim poprzez małżeństwo, więzy krwi lub adopcję, włącznie z krewnymi nie zamieszkującymi we wspólnym gospodarstwie domowym”.⁴²

Natomiast w definicjach ekonomicznych stosuje się szersze rozumienie istoty rodzinnego gospodarstwa rolnego, gdzie określa się je jako np. „samodzielną rolniczą jednostkę produkcyjną, gdy podstawowe czynniki produkcji należą do właściciela (rodziny), który wypełnia funkcję kierowniczą; praca wykonywana jest głównie przez właściciela i jego rodzinę; własność i zarządzanie przekazywane są z pokolenia na pokolenie; gospodarstwo domowe nie jest oddzielone od jednostki produkcyjnej, a wynikiem gospodarowania jest dochód. Gospodarstwo rodzinne trwa i funkcjonuje przede wszystkim dzięki osobistej pracy właściciela i członków jego rodziny i oznacza wspólnotę interesów rodziny i partnerstwo pracy. Wynika to ze stosunków własnościowych tych gospodarstw, a ich istota polega na tym, że rolnik jest najczęściej właścicielem środków produkcji. Występuje tu własne kierownictwo, dominująca praca rodziny na

⁴¹ A. Ramos, S. Marquez (2010), *Differential Policies for Family Farming in MERCOSUR. Contribution of Political Dialogue in the Design of Public Policies and Institutionalization*, Rome: International Fund for Agricultural Development, s. 3.

⁴² United States Department of Agriculture. *Economic Research Service*. Waszyngton: USDA, <https://www.ers.usda.gov/topics/farm-economy/farm-household-well-being/glossary.aspx#familyfarm>, (data dostępu: 16.05.2019).

własny rachunek oraz przewaga dochodów z produkcji rolniczej nad innymi dochodami rodziny”⁴³. Uwagę zwraca szczegółowy opis relacji między rodziną i prowadzoną przez nią działalnością rolną, przejawem czego jest podkreślenie współistnienia gospodarstwa rolnego i domowego.

Według definicji organizacji FAO gospodarstwo rodzinne „jest to gospodarstwo, w którym mamy ścisły związek produkcji rolnej ze wspólnotą domową. Gospodarstwo rodzinne powinno być gospodarstwem rozwojowym. Dla prowadzącej go osoby praca w rolnictwie powinna stanowić główne źródło utrzymania. Musi ona mieć odpowiednie kwalifikacje rolnicze, umieć racjonalnie prowadzić określoną produkcję rolną i posiadać odpowiednio korygowany plan rozwoju swego gospodarstwa w warunkach społecznej gospodarki rynkowej”⁴⁴.

Interesującego rozróżnienia dokonali A. Sikorska⁴⁵ oraz M. Drygas⁴⁶, którzy w definicji rodzinnego gospodarstwa rolnego umieścili zarówno cechy społeczne, jak i ekonomiczne. Cechami społecznymi są: związek rodziny z gospodarstwem rolnym, przekazywanie własności z pokolenia na pokolenie, łączenie funkcji zarządczych z charakterem pokrewieństwa, zamieszkanie w obrębie gospodarstwa i wykonywanie pracy na jego potrzeby. Z kolei do cech ekonomicznych należy - zdaniem cytowanych autorów - stan własności użytkowanej ziemi oraz pełne zaangażowanie rodziny w produkcję rolniczą.⁴⁷

Pamiętać należy, że określone definicje prawne oraz ekonomiczne, oprócz funkcji poznawczej, pełnią również funkcję aplikacyjną. Na podstawie przedstawionych wyżej przykładów dostrzec można, że konsensus panuje jedynie w ogólnym rozumieniu istoty analizowanego podmiotu. Zjawisko to określane jest mianem „**koncepcji parasolowej** (ang. „**umbrella concept**”).⁴⁸ Oznacza ono pewien umowny zbiór podstawowych cech rodzinnego gospodarstwa rolnego. Tak powstały zbiór tworzy rodzaj parasola ochronnego,

⁴³ F. Tomczak (2005), *Gospodarka rodzinna w rolnictwie. Uwarunkowania i mechanizmy rozwoju*. Warszawa: Polskiej Akademii Nauk, s. 25.

⁴⁴ B. Zdziennicki (2011), *Źródła prawa rolnego*, [w:] P. Czechowski (red.), *Prawo rolne*, Warszawa: Lexis-Nexis, s. 55.

⁴⁵ A. Sikorska (2014), *Dylematy w definiowaniu rodzinnych gospodarstw rolnych (na przykładzie Polski)*, „Zagadnienia ekonomiki rolnictwa”, Tom 341, Nr 4, s. 31-49.

⁴⁶ M. Drygas (2015), *Kryteria definiowania gospodarstw rodzinnych w wybranych krajach*, „Więś i rolnictwo”, Nr 1.1/166.1, s. 13.

⁴⁷ M. Drygas (2014), *Możliwości określenia definicji gospodarstwa rodzinnego*. Materiał wygłoszony na konferencji pt. Rodzinne gospodarstwo rolne: najważniejsze wyzwania i priorytety, 11.02.2014, Warszawa: Senat Rzeczypospolitej Polskiej, s. 2.

⁴⁸ Food and Agriculture Organization (2015), *Global Dialogue on Family Farming*, Rome: FAO, s. 23.

w ramach którego w każdym kraju rozwijane są definicje dostosowane do lokalnych uwarunkowań społeczno-ekonomicznych.

W 2012 r. Food and Agriculture Organization (FAO) przeprowadziło badanie, w ramach którego podjęto próbę zestawienia definicji rodzinnego gospodarstwa rolnego obowiązujących w różnych państwach. W jego wyniku zidentyfikowano 36 definicji, w tym 23 odnoszących się do systemów rolniczych w krajach rozwijających się, a 13 w krajach rozwiniętych. 19 definicji było sformułowanych na potrzeby badań naukowych, 10 na potrzeby systemów prawnych i realizowania polityki rolnej, a pozostałe 7 na użytek publikacji rozpowszechnianych przez organizacje pozarządowe. Wykazano, że do ich formułowania użyto łącznie 14 charakterystycznych dla rodzinnych gospodarstw rolnych cech. Przeciętna ich liczba, zawarta w opisach podmiotu, wynosiła od trzech do czterech, a maksymalnie sięgała sześciu. W badanych definicjach najczęściej podkreślano, że rodzina jest dla gospodarstwa podstawowym zasobem pracy. Dopiero w dalszej kolejności zwracano uwagę na cechy, takie jak wielkość uprawianego areалу, zarządzanie przez rodzinę oraz główne źródło utrzymania dla członków rodziny.⁴⁹

Przytoczone przykłady definicji oraz wyniki badania przeprowadzonego przez FAO pokazują, jak trudne jest precyzyjne zdefiniowanie rodzinnego gospodarstwa rolnego. Zawarcie wszystkich jego cech w jednej spójnej definicji jest wręcz niemożliwe, gdyż w zależności od perspektywy ekonomicznej, prawnej lub społecznej jego obraz przedstawia się inaczej. Dlatego przytoczone definicje ujmują jedynie w pewnym stopniu istotę tych podmiotów i nie oddają ich pełnego charakteru. Różnorodność możliwych do uwzględnienia cech również znacząco utrudnia precyzyjne wytyczanie zasad oraz kierunków rozwoju tych podmiotów.

Na przykład określanie już w definicjach rodzinnego gospodarstwa rolnego jego rozmiaru powoduje, że jest ono utożsamiane z podmiotem małym, dając tym samym podstawę do określenia jego wielkości w wartościach fizycznych lub ekonomicznych. Autorzy podejmujący tę tematykę niepotrzebnie komplikują również postrzeganie tego rodzaju gospodarstw, gdyż posługują się różnymi pojęciami, takimi jak: gospodarstwo drobne, gospodarstwo chłopskie, gospodarstwo rodzinne, gospodarstwo półtowarowe, gospodarstwo niekomercyjne lub nietowarowe. Ostatnim elementem utrudniającym podział gospodarstw rolnych ze względu na ich rozmiar są przyjmowane przez badaczy

⁴⁹ E. Garner, A. P. de la O Campos (2014), *Identifying the family farm An informal discussion of the concepts and definitions*, "ESA Working Paper", Nr 14-10, s. 1-4.

różne kryteria, takie jak np.: areal rolny⁵⁰ lub tzw. wielkość ekonomiczna wyrażona Europejską Jednostką Wartości (ESU)⁵¹ lub Standardową Produkcją (SO)⁵².

Wielkość gospodarstwa rolnego - jak już zaznaczono - określić można stosując miary fizyczne oraz ekonomiczne. Najprostsza miara fizyczna opiera się na wielkości użytków rolnych i wyrażona jest w hektarach fizycznych. Ziemia tworzy potencjał, który dopiero w korelacji z pozostałymi środkami produkcji (pracą, kapitałem) może być w różny sposób wykorzystany. Podstawową wadą tej miary jest jednak brak uwzględnienia jakości ziemi. Podział oparty wyłącznie na wielkości fizycznej jest np. nieodpowiedni w przypadku gospodarstw ogrodniczych lub prowadzących produkcję pod osłonami. W ich przypadku realny jest bowiem częstszy zbiór, co oznacza możliwość uzyskania większego dochodu z mniejszej powierzchni i w krótszym okresie.⁵³

Przyjęty w Europie konsensus zakłada, że małe gospodarstwo rolne posiada areal do 5 ha.⁵⁴ Podobną wielkość w swoich badaniach przyjęli J. Żmija i M. Czekaj⁵⁵ oraz D. Żmija⁵⁶. Przyjmując tę wartość jako górną granicę wielkości małego gospodarstwa rolnego można dokonać analizy ich liczebności w Polsce w latach 2010-2020 - patrz tab. 1. Z danych w niej zawartych wynika, że w okresie 2010-2020 doszło do zmniejszenia całkowitej liczby gospodarstw rolnych o około 192 tys. Liczba gospodarstw rolnych do 5 ha w 2020 r. wyniosła 685,6 tys. i w porównaniu do 2010 roku była mniejsza o 129,6 tys. Udział gospodarstw rolnych o powierzchni do 5 ha w poszczególnych latach nie ulegał jednak znacznym zmianom i kształtował się na poziomie około 53%. W Polsce za małe gospodarstwo rolne niejednokrotnie przyjmuje się jednak podmioty o powierzchni do 10 ha.⁵⁷ Oznacza to, że ich faktyczna ilość w 2020 r. wyniosła 974,6 tys., co stanowiło 73% wszystkich gospodarstw rolnych.

⁵⁰ J. Zegar (2012), *Role małych gospodarstw rolnych w procesach społecznych, uwzględniając rozwój obszarów wiejskich*, „Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych”, Zeszyt 1, s. 129–148.

⁵¹ S. Michalska (2012), *Spółeczny wymiar użytkowy drobnych gospodarstw rolnych*, „Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych”, Zeszyt 1, s. 85–94.

⁵² W. Poczta, W. Czubak, E. Kiryluk-Dryjska, A. Sadowski, P. Siemiński (2012), *Koncepcja kierowania wsparcia gospodarstw rolnych w Europie 2014–2020*, Poznań: Ekspertyza wykonana dla MRiRW.

⁵³ W. Musiał, W. Sroka (2013), *Problemy delimitacji małych gospodarstw rolnych w aspekcie projekcji zmian WPR na lata 2014–2020*, „Zeszyty Naukowe SGGW w Warszawie. Polityki Europejskie, Finanse i Marketing”, Tom 58, Nr 9, s. 471–472.

⁵⁴ S. Davidova, M. Gorton, L. Fredriksson (2010), *Semi-subsistence farming In Europe: Concepts and key issues*. Materiał wygłoszony na seminarium pt. *Semi-subsistence farming in the UE: Current situation and future prospects*, Romania: Sibiu, 21–23 kwietnia 2010, s. 13.

⁵⁵ J. Żmija, M. Czekaj (2012), *Wspólna Polityka Rolna a rozwój drobnych gospodarstw rolnych. Polityki Europejskie*, „Finanse i Marketing”, Tom 8, Nr. 57, s. 518–527.

⁵⁶ D. Żmija (2016), *Wpływ wspólnej polityki rolnej Unii Europejskiej na funkcjonowanie małych gospodarstw rolnych w Polsce*, Warszawa: Wydawnictwo Difin.

⁵⁷ R. Sass (2021), *Wielkość ekonomiczna gospodarstw rolnych w Polsce a ich efektywność w latach 2004–2018*. „Zagadnienia doradztwa rolniczego”, Nr 2, s. 32.

Tabela 1. Podział gospodarstw rolnych w Polsce ze względu na ich wielkość fizyczną

Lata	Ogółem	do 1 ha	1.01 - 1.99 ha	2 – 4.99 ha	5 – 9.99 ha	10 – 14.99 ha	15 – 19.99 ha	20 – 49.99 ha	50 ha i więcej
2010 tys. %	1509148 100	24876 1,6	300590 19,9	489772 32,6	346321 22,9	151517 10	72019 4,8	97029 6,4	27024 1,8
2013 tys. %	1429006 100	34375 2,4	277572 19,4	455268 31,9	315227 22,1	141295 9,9	70203 4,9	103246 7,2	31820 2,2
2016 tys. %	1410704 100	22767 1,6	271232 19,2	465940 33,1	309914 22	137277 9,7	66900 4,7	102022 7,2	34652 2,5
2017 tys. %	1405664 100	20518 1,5	263105 18,7	449524 32	316014 22,5	142391 10,1	70390 5	108329 7,7	35394 2,5
2018 tys. %	1428781 100	27511 1,9	285044 20	449001 31,5	314965 22	142021 9,9	70596 4,9	105537 7,4	34107 2,4
2019 tys. %	1409379 100	27761 2	285512 20,3	440683 31,3	306202 21,7	137737 9,8	67518 4,8	107330 7,6	36637 2,6
2020 tys. %	1317400 100	25267 1,9	220269 16,7	440074 33,4	288969 21,9	130552 9,9	64980 4,9	106630 8,1	36637 3,1

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Główny Urząd Statystyczny (2018), *Rocznik Statystyczny Rolnictwa*, Warszawa: GUS s. 89; Główny Urząd Statystyczny (2023), *Rocznik Statystyczny Rolnictwa*, Warszawa: GUS, s. 89.

Wady przyjętej miary fizycznej wymusiły potrzebę stworzenia innego sposobu dokonywania wiarygodnego pomiaru wielkości gospodarstwa rolnego. Dlatego w Polsce np. dla obliczania podatku rolnego wykorzystuje się jednostkę umowną, tzw. „**hektar przeliczeniowy**”. Pomiar ten opiera się na waloryzacji gruntów i równy jest on 1 ha gruntów określonej klasy bonitacyjnej (klasyfikowanie jakości gleby), która stanowi podstawę do przeliczenia powierzchni gruntów innych klas w danym okręgu podatkowym. Ustawa z dnia 15 listopada 1984 r. o podatku rolnym wprowadza podział na cztery okręgi podatkowe i 8 klas bonitacji dla gruntów ornych oraz 6 klas dla użytków zielonych.⁵⁸

Przeliczanie fizycznych użytków rolnych na hektary przeliczeniowe przy zastosowaniu wskaźników bonitacji istotnie różnicuje jakość posiadanego areału. Wygląda to następująco: 1 ha fizyczny użytków rolnych pierwszej klasy bonitacyjnej w pierwszym okręgu podatkowym, po przeliczeniu, odpowiada 39 ha użytków rolnych szóstej klasy w czwartym okręgu podatkowym. Przyjmując 5 ha przeliczeniowych jako granicę małego gospodarstwa rolnego może się okazać, że na wielu obszarach jest tylko kilka gospodarstw o tej wielkości.⁵⁹ Podstawowa wada tej miary wynika jednak z braku okresowej aktualizacji

⁵⁸ Ustawa z dnia 15 listopada 1984 r. o podatku rolnym (Dz. U. 2019 poz. 1256), art. 4.

⁵⁹ W. Musiał, W. Sroka (2013), *Problemy delimitacji ...*, op. cit., s. 472.

okręgów podatkowych oraz wielkości stosowanych współczynników bonitacji, które zostały określone kilkadziesiąt lat temu. Podważa to rzetelność prowadzonej wyceny zarówno pod względem produkcyjnym, jak i ekonomicznym. Szczególne wątpliwości wzbudza wymiar ekonomiczny, związany z adekwatnością nałożonego opodatkowania w powiązaniu z obowiązującymi okręgami podatkowymi.

W celu eliminacji słabych stron tradycyjnych miar opartych na cechach fizycznych zaczęto poszukiwać innych metod pomiaru wielkości podmiotu, w pełni oddających siłę ekonomiczną danego gospodarstwa. W rezultacie podjętych prac opracowana została Europejska Jednostka Wartości ESU (*ang. European Size Unit*). Zgodnie z tą formą pomiaru określenie wielkości gospodarstwa rolnego następuje poprzez wyliczenie tzw. Standardowej Nadwyżki Bezpośredniej SGM (*ang. Standard Gross Margin*). Jedna jednostka ESU wynosi 1200 € SGM. Standardowa Nadwyżka Bezpośrednia ustalana jest poprzez obliczenie średniej różnicy z ostatnich 3 lat pomiędzy średnią wartością uzyskanych przychodów z każdej prowadzonej przez dany podmiot produkcji (zwierzęcej oraz/lub roślinnej) a średnią poniesionych kosztów bezpośrednich. Wielkość gospodarstwa rolnego ustalana jest poprzez dzielenie wartości SGM całego gospodarstwa przez kwotę 1200 euro lub jej równowartość wyrażoną w złotych.⁶⁰ Małe gospodarstwo rolne to podmiot, którego wartość jest zazwyczaj mniejsza niż 8 ESU.⁶¹

W przypadku mikroekonomicznej oceny efektywności gospodarstwa pomiar ten jest jednak mało przydatny. Ustalanie wielkości przychodów z danej produkcji rolnej oraz poniesionych kosztów bezpośrednich nie opiera się bowiem na rzeczywistych danych uzyskanych w gospodarstwie, lecz stanowi średnią przyjętą dla danego regionu z trzech ostatnich lat. Z gospodarstwa uzyskuje się jedynie dane dotyczące struktury zasiewów i obsady zwierząt. Z tego względu powyższa miara nie oddaje rzeczywistej siły ekonomicznej danego gospodarstwa, a jej charakter jest w pewnym stopniu umowny. Mimo to była stosowana w Unii Europejskiej aż do roku 2009.

Od 2010 r. wielkość gospodarstwa rolnego jest określana w Unii Europejskiej na podstawie wyliczenia tzw. Standardowej Produkcji SO (*ang. Standard Output*). Parametr ten odzwierciedla średnią wartość produkcji roślinnej lub/i zwierzęcej, uzyskanej z 1 ha lub/i od jednego zwierzęcia w ciągu 1 roku w przeciętnych dla danego regionu warunkach.

⁶⁰ W. Ziętara (2009), *Miary wielkości gospodarstw i przedsiębiorstw rolniczych*, „Roczniki Nauk Rolniczych, Seria G. Ekonomia Rolnictwa, Tom 96, s. 274.

⁶¹ European Commission (2011), *EU Agricultural Economic Briefs What is a small farm?*, no 2, Brussels: European Commission.

*Produkcja ekologiczna jako kierunek rozwoju małego rodzinnego gospodarstwa
rolnego w Polsce*

Średnia wartość produkcji obliczana jest na podstawie danych zebranych w okresie 5 lat i ustalona na poziomie regionalnym. W Polsce wyróżniono następujące cztery regiony: Pomorze i Mazury, Wielkopolska i Śląsk, Mazowsze i Podlasie, Małopolska i Pogórze.⁶² Suma Standardowych Produkcji uzyskanych ze wszystkich prowadzonych działalności rolniczych pozwala określić Wielkość Ekonomiczną (ang. Economic Size - ES) gospodarstwa, którą wyraża się w walucie euro.

Ze względu na wielkość ekonomiczną można dokonać kategoryzacji gospodarstw na następujące 14 klas ES (European Size) – patrz tab. 2. Na potrzeby analiz i badań klasy te mogą ulegać agregacji, przyjmując tym samym postać przykładowo ES6.

Tabela 2. Wykaz klas wielkości ekonomicznej gospodarstw według ES oraz podział gospodarstw w Polsce ze względu na Wielkość Ekonomiczną (ES6)

Wielkość ekonomiczna ES 14		Wielkość ekonomiczna ES6		
Klasa ES	Zakres w euro		Klasy ES6	Zakres w euro
1	<2000			
2	2000≤€<4000	1	Bardzo małe	2000≤€<8000
3	4000≤€<8000			
4	8000≤€<15000	2	Małe	8000≤€<25000
5	15000≤€<25000			
6	25000≤€<50000	3	Średnio małe	25000≤€<50000
7	50000≤€<100000	4	Średnio duże	50000≤€<100000
8	100000≤€<250000	5	Duże	100000≤€<500000
9	250000≤€<500000			
10	500000≤€<750000	6	Bardzo duże	€≥500000
11	750000≤€<1000000			
12	1000000≤€<1500000			
13	1500000≤€<3000000			
14	€≥3000000			

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: European Commission (2019), Definitions of Variables used in FADN standard results, document, RI/CC 1750 (ex RI/CC 882), s. 6; Główny Urząd Statystyczny (2017), *Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2016 r.*, Warszawa: GUS, s. 140.

W ramach polskiego systemu zbierania i wykorzystywania danych rachunkowych z gospodarstw rolnych FADN (ang. *Farm Accountancy Data Network*) obszar obserwacji obejmuje gospodarstwa o minimalnej wielkości ekonomicznej 4000 euro. Tym samym przy sporządzaniu analiz pomijane są podmioty mniejsze.⁶³ W Unii Europejskiej gospodarstwo

⁶² M. Bocian, I. Cholewa, R. Tarasiuk (2017), *Współczynniki standardowej produkcji „2013” dla celów Wspólnotowej Typologii Gospodarstw Rolnych*, Warszawa: IERiGŻ-PIB, s.5.

⁶³ Z. Floriańczyk, D. Osuch, R. Płonka (2018), *Wyniki standardowe 2017 uzyskane przez gospodarstwa rolne uczestniczące w Polskim FADN*, Warszawa: IERiGŻ-PIB, s. 17.

rolne, którego wielkość ekonomiczna wynosi poniżej 8 tys. euro, określane jest jako bardzo małe, a gdy jego wielkość wynosi pomiędzy 8 - 25 tys. euro, określa się je jako małe.⁶⁴

Wykorzystując zaprezentowane wyżej miary, dokonać można podziału polskich gospodarstw rolnych na podmioty małe, średnie oraz duże. W aktualnej literaturze krajowej oraz prowadzonych dyskusjach na temat rozwoju polskich gospodarstw rolnych coraz częściej pojawia się jednak pojęcie „*drobnego gospodarstwa rolnego*”.⁶⁵ Wprowadzenie tej nowej kategorii określającej wielkość gospodarstw rolnych wskazuje, że stosowany dotychczas podział ciągle nie jest wystarczający. Małe obszarowo gospodarstwa rolne mogą być bowiem równocześnie podmiotami wysokotowarowymi oraz wyspecjalizowanymi, w których wykorzystywane są nowoczesne technologie produkcji. W rezultacie ich rozwój może przebiegać dynamicznie i pomimo małego rozmiaru mogą osiągnąć wysoką wartość ekonomiczną.

Za drobne gospodarstwo rolne należy zatem uznać gospodarstwo samozaopatrzeniowe, czyli nietowarowe. Przy określaniu ich liczebności należy jednak być świadomym problemów w pozyskaniu odpowiednich danych. Przyjmując wielkość obszarową oraz wartość ekonomiczną za kluczowe cechy różnicujące należy, że w przypadku polskiego rolnictwa do drobnych gospodarstw rolnych należałoby zaliczyć podmioty o wielkości obszarowej do 5 ha użytków rolnych (UR) oraz wartości ekonomicznej SO (Standard Output) na poziomie do 4 tys. €. ⁶⁶

Problemem w ustaleniu wartości ekonomicznej takiego gospodarstwa rolnego są jednak całkowite koszty własne związane z wykorzystaniem posiadanych zasobów produkcyjnych. Zasoby fizyczne w postaci ziemi (użytków rolnych) można zmierzyć uwzględniając ich jakość oraz położenie, co istotnie wpływa na koszty ponoszone w procesie uprawy. Z kolei w przypadku zasobów ludzkich trudno jest określić, ile każdy z członków rodziny poświęcił czasu na pracę w gospodarstwie, a także które obowiązki są związane z gospodarstwem rolnym, a które z gospodarstwem domowym, co również oddziałuje na koszty poniesione przez podmiot. Pomiar efektywności ekonomicznej opiera się zatem na ogólnie przyjętych szacunkach, zwłaszcza dlatego, że większość gospodarstw rolnych nie prowadzi księgowości, która mogłaby się stać cennym źródłem informacji na

⁶⁴ M. Czekaj, M. Szafrńska, K. Żmija, Ł. Satoła, A. Płonka, D. Żmija, E. Tyran, J. Puchała (2020), *Rola małych gospodarstw rolnych. Diagnoza i perspektywy na przyszłość na przykładzie podregionu rzeszowskiego*, Warszawa: Difin, s. 20.

⁶⁵ A. Sadowski, W. Poczta, E. Szuba-Barańska, P. Beba (2015), *Modele gospodarstw rolnych w państwach unii europejskiej*, „Więś i Rolnictwo”, Tom 168, Nr 3, s. 46.

⁶⁶ W. Dzun (2013), *Drobne gospodarstwa w rolnictwie polskim. Próba definicji i charakterystyki*, „Więś i Rolnictwo”, Tom 159, Nr 2, s. 13.

temat poniesionych kosztów całkowitych i uzyskanego dochodu netto, a także precyzyjnego określenia wartości podmiotu. Tym samym postrzeganie gospodarstwa rolnego w kategoriach małe lub duże, szczególnie w kontekście globalnym jest trudne. Dokonując zatem jakichkolwiek porównań oraz analiz niezwykle istotnym warunkiem poszukiwanej prawdy o rzeczywistości jest przyjęcie odpowiednich miar i założeń, które umożliwią obiektywny oraz porównywalny pomiar.

Przejrzysty i obiektywny podział gospodarstw rolnych umożliwia efektywne, a także doraźne kształtowanie polityki rolnej, na przykład w zakresie ubezpieczeń społecznych/majątkowych oraz polityki dochodowej lub socjalnej. Stanowi również podstawę do korzystania, szczególnie przez małe gospodarstwa rolne, z dedykowanych instrumentów oferowanych w ramach np. Wspólnej Polityki Rolnej (WPR).

Kolejnym wyzwaniem, ale też szansą dla polskich rodzinnych gospodarstw rolnych, jest ich utożsamienie z przedsiębiorstwem. W polskim prawie definicja działalności gospodarczej występuje w wielu źródłach. Opierając się na ustawie Prawo Przedsiębiorców jest to „*zorganizowana działalność zarobkowa wykonywana we własnym zakresie i w sposób ciągły*”.⁶⁷ W definicji zwrócono uwagę na takie jej cechy, jak zorganizowanie, ciągłość oraz charakter zarobkowy, które odróżniają ją na przykład od działalności przypadkowej, o charakterze non-profitowym lub nastawionej na zaspokojenie własnych potrzeb.

Ciągłość działalności gospodarczej rozpatrywać należy w aspekcie czasowym, celowym oraz stałej podstawy utrzymania. Aspekt czasowy podkreśla, że jest to ciąg powtarzających się regularnych czynności, takich jak transakcje oparte na umowach oraz prowadzenie stałej współpracy, np. z odbiorcami. Aspekt celowy kwalifikuje działalność gospodarczą jako ciągłą, gdy można określić jej cel, dla realizacji którego konieczne jest podejmowanie szeregu określonych i następujących po sobie czynności. Z kolei stała podstawa utrzymania wynika z założenia, że działalność gospodarcza stanowi stałe źródło utrzymania dla osoby ją prowadzącej. Jednocześnie nie wyklucza to posiadania przez przedsiębiorcę innych źródeł dochodu, szczególnie niezwiązanych z prowadzoną działalnością. Zorganizowany charakter rozumieć należy zarówno w znaczeniu formalnym, jak i materialnym. W znaczeniu formalnym oznacza podejmowanie szeregu czynności umożliwiających istnienie w obrocie gospodarczym. Natomiast w znaczeniu materialnym

⁶⁷ Ustawa z dnia 6 marca 2018 r. *prawo przedsiębiorców* (Dz. U. 2019 poz. 1292), art. 3.

jest to prowadzenie działalności w celu zarobkowym. Zarobkowy charakter pozwala z kolei na odróżnienie działalności gospodarczej od innych rodzajów działalności.⁶⁸

Tymczasem w świetle obecnych przepisów polskiego prawa gospodarczego działalność rolniczą jest trudno określić mianem działalności gospodarczej. Wynika to z niejasno określonego miejsca produkcji rolniczej w systemie gospodarczym kraju.⁶⁹ Należy przypomnieć, że z historycznego punktu widzenia cechą charakterystyczną polskiego systemu gospodarczego jest wyraźne rozdzielenie (przez ustawodawcę) gospodarstwa rolnego od przedsiębiorstwa rolnego. Rozgraniczenia obu kategorii dokonano już w kodeksie handlowym II Rzeczypospolitej z 1934 r.⁷⁰ Pomimo zaistniałych zmian w sferze organizacji procesu wytwórczego oraz powiązania rynku krajowego z rynkiem europejskim jest wciąż widoczny silny wpływ tej koncepcji prawa handlowego. Zgodnie z nią działalność rolnicza traktowana jest jako inny rodzaj aktywności, a nie jak element przemysłu.⁷¹ Potwierdza to ustawa z 6 marca 2018 r. Prawo Przedsiębiorców⁷², która reguluje podejmowanie, wykonywanie i zakończenie działalności gospodarczej oraz określa prawa i obowiązki przedsiębiorców. Przepisów tej ustawy nie stosuje się jednak w stosunku do działalności wytwórczej prowadzonej przez rolników. Dodać należy, że w polskim prawie wyjaśnione jest jedynie pojęcie przedsiębiorstwa, brakuje natomiast definicji przedsiębiorstwa rolnego.

Nasuwa się zatem ważne pytanie, czy działalność rolnicza jest działalnością gospodarczą? W sferze publicznych regulacji obrotu gospodarczego nie ulega wątpliwości, że może ona spełniać wymagania kwalifikujące ją jako taką. O ile trudno jest jej odmówić przymiotu ciągłości i zorganizowanego charakteru, to jednak nie zawsze musi być ona prowadzona w celach zarobkowych. Wynika to m.in. ze specyfiki wykonywanych prac, motywów jakimi kieruje się właściciel oraz aktualnej funkcji pełnionej przez gospodarstwo. Pamiętać należy, że prowadzona przez gospodarstwo rolne produkcja rolna

⁶⁸ B. Jeżyńska (2015), *Status produkcji rolnej w systemie działalności gospodarczej* [w:] P. Litwiniuk (red.), *Prawne mechanizmy wspierania i ochrony rolnictwa rodzinnego w Polsce i innych państwach Unii Europejskiej*, Warszawa: Fundacja Programów Pomocy dla Rolnictwa FAPA, s. 34-45.

⁶⁹ T. Kurowska (2017), *Miejsce i rola działalności rolniczej w prawie rolnym*, „*Studia Iuridica Agraria*”, Tom XV, s. 47-74; F. Kapusta (2013), *Drogi i bezdroża gospodarstw rodzinnych w Polsce*, „*Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych*”, Nr. 2, s. 41-62.

⁷⁰ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 27 czerwca 1934 r. *Kodeks handlowy* (Dz.U. nr 57, poz. 502), art. 2 § 2.

⁷¹ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 7 czerwca 1927 r. *o prawie przemysłowym* (Dz. U. nr 53 poz. 468), art. 2.

⁷² Ustawa z dnia 6 marca 2018 r. *prawo przedsiębiorców...*, op. cit., art. 6 ust. 1 pkt 1.

nie musi być przeznaczona do obrotu na rynku krajowym lub zagranicznym.⁷³ W takim przypadku na gruncie polskiego prawa nie można zatem mówić o prowadzeniu działalności gospodarczej przez gospodarstwo rolne.

Auto-konsumpcję trzeba zatem traktować jako ekonomiczny wyróżnik działalności rolniczej. Produkcja na potrzeby własne jest też utożsamiana z gospodarstwem drobnym oraz często małym i słuszenie. Eurostat zalicza do tych gospodarstw te, których wielkość ekonomiczna wyrażona Europejską Jednostką Wartości nie przekracza 1 ESU.⁷⁴ J. Bieluk, wskazując szereg wątpliwości co do stosowania przepisów dotyczących działalności gospodarczej w stosunku do gospodarstwa rolnego konkluduje, że jedynie w stosunku do gospodarstwa towarowego (przedsiębiorstwa rolnego) można i należy stosować przepisy dotyczące przedsiębiorstwa.⁷⁵ I jest to stanowisko w pełni zasadne.

3. Rodzinne gospodarstwa rolne na świecie i w Europie

3.1. Rodzinne gospodarstwo rolne na świecie

Liczbę gospodarstw rolnych na świecie w 2020 roku szacowano na około 616 mln⁷⁶, co pozwala uznać, że są one jedną z najliczniejszych zbiorowości podmiotów gospodarczych. Z. Mehrabi, wykorzystując model uwzględniający teoretyczne czynniki powstawania i konsolidacji gospodarstw rolnych, w obrębie poszczególnych krajów, wyznaczył dalszą trajektorię ich rozwoju. Zgodnie z przyjętą prognozą liczba tych podmiotów spadnie do 272 mln do końca 2100 r.⁷⁷ Szacuje się także, że obecnie około 90% funkcjonujących na świecie podmiotów (czyli ponad 550 mln z tej liczby) stanowiły gospodarstwa rodzinne, indywidualne lub oparte na pracy członków rodziny właściciela.⁷⁸

⁷³ M. Korzycka – Iwanow, P. Wojciechowski (2015), *Wymagania prawa żywnościowego w gospodarstwie rodzinnym na przykładzie produkcji cydru*, [w:] P. Litwiniuk (red.), *Prawne mechanizmy wspierania i ochrony rolnictwa rodzinnego w Polsce i innych państwach Unii Europejskiej*, Warszawa: Fundacja Programów Pomocy dla Rolnictwa FAPA, s. 217-232.; R. Budzinowski, A. Suchoń (2015), *Relacje gospodarstwa rolnego i przedsiębiorstwa rolnego w świetle publicznych mechanizmów ich wspierania* [w:] P. Litwiniuk (red.), *Prawne mechanizmy wspierania i ochrony rolnictwa rodzinnego w Polsce i innych państwach Unii Europejskiej*, Warszawa: Fundacja Programów Pomocy dla rolnictwa FAPA, s. 325-336.

⁷⁴ M. Dudzińska, K. Kocur-Bera (2013), *Definicja małego gospodarstwa rolnego*, „Infrastruktura i ekologia terenów wiejskich”, Nr 1/IV, s. 17-30.

⁷⁵ J. Bieluk (2013), *O potrzebie wprowadzenia do prawa polskiego pojęcia przedsiębiorstwa rolnego*, „Studia Iuridica Agraria”, Tom 11, s. 131-146.

⁷⁶ N. Mueksch (2023), *The number of farms in the world is declining, here's why it matters to you*, Boulder: University of Colorado. <https://www.colorado.edu/today/2023/05/11/number-farms-world-declining-heres-why-it-matters-you> (data dostęp: 22.05.2024).

⁷⁷ Z. Mehrabi (2023), *Likely decline in the number of farms globally by the middle of the century*, „Nature”, Nr. 6, s. 949-954.

⁷⁸ S. K. Lowder, M. V. Sanchez, R. Bertini (2019), *Farms, family farms, farmland distribution and farm labour: What do we know today*, Working paper 19-08, Rome: Food and agriculture Organization of the United Nation.

Ocenia się, że wykorzystywały one od 70% do 80% światowej powierzchni użytków rolnych i wytwarzały 80% dostępnych produktów rolnych w przeliczeniu na ich wartość.⁷⁹ Pomimo postępującego spadku wykorzystywanej powierzchni zapewniały wyżywienie dla około 70% ogólnoswiatowej populacji ludzi.⁸⁰

Chcąc uzyskać szerszy obraz gospodarstw rolnych na świecie należy przyjrzeć się ich rozmieszczeniu w oparciu np. o rozwój gospodarczy poszczególnych państw. Niemal wszędzie duży udział w ogólnej ilości gospodarstw (od 40% do 85%) stanowią gospodarstwa mniejsze niż dwa hektary, które w wielu krajach kontrolują od kilku do prawie 40% użytków rolnych, przy czym gospodarstwa (poniżej dwóch hektarów), dysponują znacznie większą częścią użytków rolnych w słabiej rozwiniętych krajach oraz regionach świata (Azja Wschodnia, na Pacyfiku, Azji Południowej i Afryce) niż ma to miejsce w krajach rozwiniętych gospodarczo (Stany Zjednoczone, Europa Zachodnia).⁸¹ Zaobserwowana sytuacja pokazuje, że udział użytków rolnych zarządzanych przez małe gospodarstwa zmniejsza się wraz ze wzrostem średniego poziomu dochodów i wskazuje, że w miarę rozwoju gospodarki użytki rolne stają się bardziej skoncentrowane wokół większych gospodarstw.

Małe gospodarstwa rolne pełnią także istotną rolę w kwestii ochrony środowiska naturalnego. Ich wkład uwidacznia się zwłaszcza podczas kryzysów związanych z np. chorobami zwierząt (np. epidemia BSE „szalonych krów” lub *ptasiej grypy*), skażeniem żywności, np.: dioksynami oraz różnymi innymi skażeniami. Jednym ze źródeł powstania tych kryzysów jest intensyfikacja rolnictwa, która wynika z prowadzenia nieodpowiedniej polityki produkcyjnej w celu uzyskania dużej ilości taniej żywności. Intensywna produkcja rolna zaburza jednak naturalne procesy zachodzące w przyrodzie i tym samym wpływa na jej skażenie. W efekcie czego gospodarstwa rolne, a w szczególności małe rodzinne podmioty, stają się ofiarami niewłaściwej polityki, a nie - jak się niekiedy uważa - sprawcami coraz niższej jakości dostępnych produktów rolnych.⁸²

Gospodarstwa rolne stoją również przed poważnym wyzwaniem, które dotyczy zaspokojenia rosnącego światowego popytu na produkty rolne.⁸³ Ewolucja rolnictwa

⁷⁹ O. Erenstein, J. Chamberlin, K. Snder (2021), *Farms worldwide: 2020 and 2023 outlook*, „Outlook on Agriculture”, Tom 50, Z. 3, s. 221-229.

⁸⁰ E. Mpofu (2014), *Food sovereignty as a key public policy framework for strengthening family farming in the Global South*, „Policy in Focus”, Tom 12, Nr 4, s. 8.

⁸¹ S. K. Lowder, M. V. Sanchez, R. Bertini (2021), *Which farm feed the world and has farmland become more concentrated*, „World Development”, Tom 142, s. 2-15.

⁸² M. Halamska (2014), *Współczesne ...*, op. cit., s. 35.

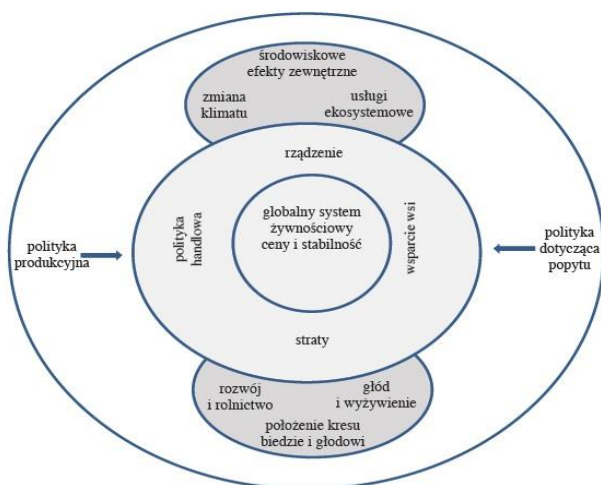
⁸³ J. Kulawik (2015), *Wybrane problemy rolnictwa światowego*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej”, Tom 344, Nr. 3, s. 19-47.

Produkcja ekologiczna jako kierunek rozwoju małego rodzinnego gospodarstwa rolnego w Polsce

w stronę biogospodarki oraz bioekonomii wpłynęła bowiem na pogłębienie integracji tego sektora, m.in. z sektorem biotechnologicznym, energetycznym oraz farmaceutycznym.⁸⁴ Dodatkowe wyzwanie dla tych gospodarstw stwarza koncepcja ewolucji zrównoważonej, która oznacza ograniczenie szkodliwego wpływu rolnictwa i gospodarstw rolnych na środowisko przyrodnicze.

Konieczne jest zatem ogólnoswiatowe podejście do rozwoju rodzinnych gospodarstw rolnych, które są odpowiedzialne za produkcję większości zdrowej żywności oraz aktywne kształtowanie globalnej polityki żywieniowej, której elementy przedstawiono na rys. 4.

Rysunek 4. Istota globalnej polityki żywieniowej

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: H. Charles, J. Godfray, T. Garnet (2014), *Food security and sustainable intensification*, „Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences”, Tom 369, Z. 1639, s. 2.

Pierwsze szacunki przewidywały, że populacja ludzi do połowy bieżącego stulecia osiągnie wielkość 9,3 mld.⁸⁵ Obecnie szacuje się, że światowa populacja ludności do końca XXI w. wzrośnie nawet do 10,9 mld ludzi.⁸⁶ Jej wzrost tym samym wymusza konieczność zaspokojenia rosnącego popytu na produkty rolne, co sprawia, że kluczowymi elementami dla dalszej światowej polityki rolnej staje się rozwój terenów rolniczych, rozwój

⁸⁴ D. Viaggi (2016), *Towards an economics of the bioeconomy: four years later*, „Bio-based and Applied Economics”, Tom 5, Nr 2, s. 101-112; S. Bielski, R. Marks-Bielska, A. Zielińska-Chmielewska K. Romanekas, E. Šarauskis (2021), *Importance of Agriculture in Creating Energy security – a case study of Poland*, „Energies”, Tom. 14, Nr 9, s. 1-20.

⁸⁵ M. von Lampe, D. Willenbockel, H. Ahammad, E. Blanc, Y Cai, K. Calvin, S. Fujimori, T. Hasegawa, P. Havlik, E. Heyhoe, P. Kyle, H. Lotze-Campen, D. Mason d’Croz, D. Nelson Gerald, D. Sands Ronald, Ch. Schmitz, A. Tabeau, H. Valin, D. van der Menbrughe, H. van Meijl (2014), *Why do global long-term scenarios for agriculture differ? An overview of the AgMIP Global Economic Model Intercomparison*, „Agricultural Economics”, Tom 45, Z. 1, s. 3-20.

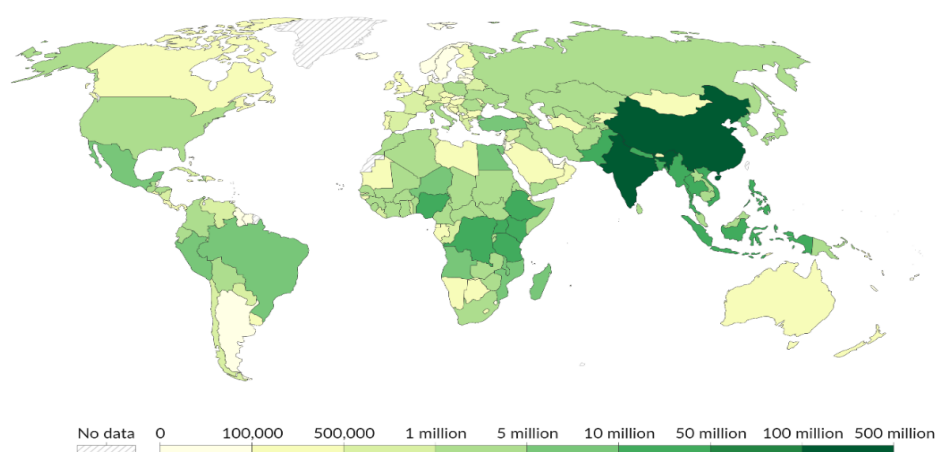
⁸⁶ United Nations Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2021), *Global Population Growth and Sustainable Development*, No. 2, s. 22.

nowoczesnych technologii produkcji oraz zwiększenie wydajności rolnictwa. W odpowiedzi na powstały problem wykształciły się trzy kierunki wspomagające rozwój rodzinnych gospodarstw rolnych, takie jak biotechnologia, rolnictwo zrównoważone oraz nowe kierunki badań naukowych.⁸⁷

Dla rodzinnych gospodarstw rolnych rosnący popyt na żywność stanowi szansę na ich dalszy rozwój. Jej wykorzystaniu sprzyja też rozbudowa globalnej sieci transportowej, która ułatwia przemieszczanie produktów rolnych na duże odległości. Dodatkowo, zmiana trendów żywieniowych wskutek odbywania różnych podróży oraz doświadczanie w ich trakcie nowych potraw i smaków kreuje potrzebę posiadania dostępu do tych produktów. Sprawia to, że poszukują oni informacji skąd pochodzi dany produkt oraz jak został wyprodukowany. Należy dodać, że dla współczesnych konsumentów ważne stały się także takie kwestie, jak zdrowy tryb życia, wysoka jakość produktów rolnych oraz ich dostępność.⁸⁸ Zmiany te są szczególnie ważne dla małych rodzinnych gospodarstw rolnych, gdyż to one mają największą możliwość dostarczenia produktów spełniających wymienione wymagania.

Rodzinne gospodarstwa rolne, stanowiące około 90% wszystkich gospodarstw rolnych funkcjonujących na świecie, mają również istotny wpływ na strukturę światowego zatrudnienia - patrz rys. 5.

Rysunek 5. Liczba zatrudnionych w rolnictwie w 2019 r.

Źródło: Our world in data (2019), *Number of people employed in agriculture, 2019*: <https://ourworldindata.org/grapher/number-of-people-employed-in-agriculture?tab=map> (data dostępu: 26.04.2023).

⁸⁷ A. Borowicz (2013), *Kondycja i kierunki rozwoju światowego rolnictwa*. Pomorski Przegląd Gospodarczy: <https://ppg.ibnigr.pl/pomorski-przeglad-gospodarczy/kondycja-i-kierunki-rozwoju-swiatowego-rolnictwa> (data dostępu: 26.06.2019).

⁸⁸ Cushman & Wakefield (2017), *The global food & beverage market*. Chicago: Cushman & Wakefield, s. 8-10.

W rolnictwie na całym świecie w 2019 r. pracowało 928 mln. aktywnych zawodowo ludzi⁸⁹ przy czym w porównaniu do roku 2010 (1,3 mld. zatrudnionych)⁹⁰ ich liczba uległa znacznemu zmniejszeniu.⁹⁰ W przypadku rodzinnych gospodarstw największy odsetek osób pracujących w tego rodzaju podmiotach charakteryzował Chiny (38%) i Indie (20%).⁹¹

3.2. Rodzinne gospodarstwa rolne w Europie

Europejskie rodzinne gospodarstwa rolne charakteryzują się szczególnie silnym związkiem między gospodarstwem rolnym a gospodarstwem domowym, autonomią decyzyjną właściciela (użytkownika) oraz dochodem pochodzącym w większości z prowadzonej działalności rolnej.⁹² Cechy te stanowią silny motywator dla rolników do uzyskiwania wysokich wyników ekonomicznych. Dodatkowym elementem, który wzmacnia efektywność zarządzania tego rodzaju przedsiębiorstwem jest tytuł własności.⁹³ Nie jest to jednak warunek konieczny, lecz jego posiadanie może wpływać na dobór strategii rozwoju koniecznej do realizacji celów w obszarze ekonomicznym i środowiskowym.

Mówiąc o rodzinnych gospodarstwach rolnych w Europie niniejsze rozważania dotyczą w szczególności Unii Europejskiej, na obszarze której w 2020 r. istniało ogółem 9,1 mln gospodarstw rolnych, z których 94,8% stanowiły gospodarstwa rodzinne. W Unii Europejskiej najwięcej rodzinnych gospodarstw rolnych w stosunku do całkowitej ich liczby odnotowano w Rumuni (31,8%), Polsce (14,4%), Włoszech (12,5%) i Hiszpanii (10,1%). W okresie od 2005 do 2020 nastąpił jednak spadek ich populacji o 5,3 mln, czyli o około 37%, a do największych redukcji doszło w Rumunii (spadek o 1,4 mln), Polsce (spadek o 1,2 mln) oraz we Włoszech (spadek o 0,6 mln). Zlikwidowane podmioty stanowiły 87% gospodarstw o powierzchni poniżej 5 ha.⁹⁴

⁸⁹ Our world in data (2019), *Number of people employed in agriculture, 2019*: <https://ourworldindata.org/grapher/number-of-people-employed-in-agriculture?tab=map> (data dostępu: 26.04.2023).

⁹⁰ J. F. Bélières, P. Bonnal, P. M. Bosco, B. Losch, J. Marzin, J. M. Sourisseau (2015), *Family Farming Around the World. Definition, Contributions and public policies*, „À SAVOIR”, Nr 28, s. 63.

⁹¹ J. F. Bélières, P. Bonnal, P. M. Bosc, B. Losch, J. Marzin, J.M. Sourisseau, V. Baron, J. Loyat (2014), *Family Farming to deal with the challenges of sustainable development*, CIRAD: Montpellier, s. V.

⁹² W. Poczta, E. Szuba-Barańska, P. Beba, W. Czubak (2015), *Strukturalna i ekonomiczna różnorodność a możliwości rozwoju gospodarstw rodzinnych w UE*, „Wieś i Rolnictwo”, Tom 166.1, Nr. 1.1, s. 59-77.

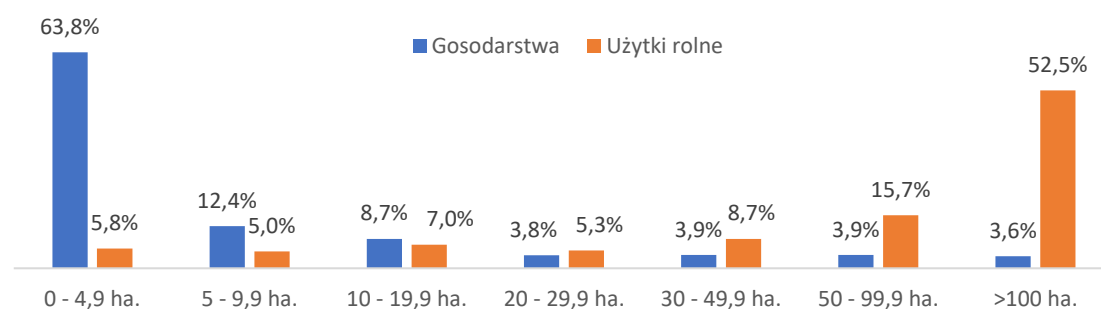
⁹³ R. Marks-Biemas (2021), *Współczesny rolnik – kto to taki?*, [w:] A. Koziolek, S. Michalska, D. Zwęglińska-Gałecka (red.), „Media jako źródło wiedzy rolników”, Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk, s. 23-40.

⁹⁴ Eurostat (2022), *Farms and farmland in the European Union – statistics*. <https://ec.europa.eu/eurostat/statistics->

W 2020 r. rodzinne gospodarstwa rolne w Unii Europejskiej zarządzały ponad 157,4 mln ha użytków rolnych, a ich największa koncentracja występowała przeważnie na obszarach charakteryzujących się wysoką przydatnością rolniczą. Tego rodzaju warunki naturalne występują przede wszystkim w nizinnym pasie w strefie klimatu umiarkowanego. Znajdują się w nim kraje takie jak Niemcy, Francja, Polska oraz kraje Beneluksu, które cechują się ponad 40% udziałem użytków rolnych w ogólnej powierzchni kraju. Podkreślić jednak należy, że pod względem udziału użytków rolnych dominują kraje wyspiarskie, takie jak Wielka Brytania, Irlandia i Dania, gdzie użytki zajmują ponad 60% dostępnej powierzchni. Mały udział użytków rolnych jest charakterystyczny dla terenów o niekorzystnych uwarunkowaniach przyrodniczych dla rolnictwa. Przykład stanowi Norwegia, Finlandia oraz Estonia, które posiadają w Europie mało korzystny okres wegetacji.⁹⁵ Największe areale użytków rolnych w Unii Europejskiej znajdują się tymczasem na obszarze Francji (27,4 mln ha), Hiszpanii (23,9 mln ha), Niemiec (16,6 mln ha), Polski (14,8 mln ha), Rumunii (12,8 mln ha) i Włoch (12,5 mln ha).⁹⁶

Należy również zwrócić uwagę na występującą w Unii Europejskiej strukturę gospodarstw rolnych, uwzględniającą ich wielkość fizyczną oraz udział wykorzystywanych użytków rolnych przez poszczególną kategorię gospodarstw grupę – patrz rys. 6.

Rysunek 6. Odsetek gospodarstw rolnych oraz wielkość zagospodarowanych przez nie użytków rolnych w Europie w 2020 wyrażona w %

Źródło: Eurostat (2022), *Farms and farmland in the European Union – statistics*.
https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Farms_and_farmland_in_the_European_Union_-_statistics (data dostępu: 27.04.2023).

[explained/index.php?title=Farms_and_farmland_in_the_European_Union_-_statistics](https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Farms_and_farmland_in_the_European_Union_-_statistics) (data dostępu 27.04.2023).

⁹⁵ L. Ossowska, D. Janiszewska (2015), *Zróżnicowanie zasobów ziemi w krajach Unii Europejskiej*, „Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego Problemy rolnictwa światowego”, Tom 15, Z. 3, s. 104-105.

⁹⁶ Eurostat. (2022). *Farms and ...*, op. cit.

Produkcja ekologiczna jako kierunek rozwoju małego rodzinnego gospodarstwa rolnego w Polsce

Jak wynika z rys. 6 w Unii Europejskiej w 2020 r. niemal dwie trzecie (63,8%) gospodarstw rolnych miało powierzchnię mniejszą niż 5 ha, lecz wykorzystywały one jedynie 5,8% dostępnych użytków rolnych. Z kolei podmioty o powierzchni powyżej 50 ha, posiadające 7,5% udział w ogólnej liczbie gospodarstw rolnych, miały pod swoją kontrolą 68,2% użytków rolnych. W przypadku podmiotów o powierzchni od 5 do 49,9 ha, ich udział w ogólnej liczbie gospodarstw rolnych wynosił 28,8% oraz 26% udział w ogólnej powierzchni użytków rolnych.

Średnia wielkość gospodarstwa rolnego w 2020 r. wyniosła w Unii Europejskiej 17,4 ha, a gospodarstwa małe o powierzchni (poniżej 5 ha) są charakterystyczne dla takich krajów, jak: Rumunia (90,3%), Malta (96,6%), Cypr (87,6%), Grecja (74%), Portugalia (73,5%), Chorwacja (70,6%), Węgry (64,9%) oraz Bułgaria (64%). Przedsiębiorstwa duże (powyżej 50 ha) są zaś typowe dla państw rozwiniętych, takich jak Luksemburg 52,7%, Francja 46%, Niemcy 31,5%, oraz Dania 30,9%.⁹⁷

Należy zaznaczyć, że w wyniku uwzględnienia średniej wielkości gospodarstw rolnych można zarysować granicę pomiędzy Europą Północną i Zachodnią a Południową i Środkową, taką jak to uczynił w swoich badaniach J. Strojny.⁹⁸ Powstała ona w następstwie wybuchu na tych obszarach w różnym okresie rewolucji agrarnej i przemysłowej.⁹⁹ Znaczny odsetek małych gospodarstw rolnych w krajach postsowieckich jest rezultatem wzmożonej kolektywizacji, a po upadku Związku Radzieckiego masowej reprivatyzacji w rolnictwie.¹⁰⁰

Rodzinne gospodarstwa rolne mają znaczący wpływ na ogólną strukturę zatrudnienia w Unii Europejskiej. W 2018 roku w rodzinnych gospodarstwach rolnictwie w pełnym wymiarze czasu było zatrudnionych 9,2 mln osób, co stanowiło 4,4% całkowitego zatrudnienia w Unii Europejskiej, a największym, bo aż 23% udział charakteryzowała się Rumunia.¹⁰¹

Europejskie rodzinne gospodarstwa rolne można również scharakteryzować na podstawie prowadzonych przez nie upraw oraz hodowli. Pod względem prowadzonej produkcji należy stwierdzić, że 58,4% gospodarstw w 2020 r. specjalizowało się

⁹⁷ Ibidem.

⁹⁸ J. Strojny (2020), *Small farms in the area structure of agricultural holdings of the European Union countries*, „Acta Scientiarum Polonorum. Oeconomia”, Tom 19, Z. 1, s. 61-70.

⁹⁹ W. Sroka (2015), *Historyczne uwarunkowania dominacji drobnych gospodarstw rolnych w rolnictwie Europy środkowo-Wschodniej*, „Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych”, Nr. 4, s. 61-73.

¹⁰⁰ J. Bański (2017), *Zmiany własnościowe użytków rolnych w wybranych krajach Europy Środkowej*, „Wieś i Rolnictwo”, Tom 174, Nr 1, s. 7-22.

¹⁰¹ Eurostat (2020), *Agriculture, forestry and fishery statistics*, Luxembourg: Publications Office of the European Union, s. 24.

w uprawach, w tym 34% w uprawach polowych, 22,1% w uprawach trwałych, a 2,3% w uprawach ogrodniczych. Kolejną grupę, 21,6% przedsiębiorstw tworzyły specjalistyczne gospodarstwa hodowlane, a do najliczniejszych, z udziałem 5,1%, należały specjalistyczne gospodarstwa mleczarskie oraz specjalizujące się w chowie i tuczu bydła 4,2%. Ostatnią grupę gospodarstw rolnych funkcjonujących w Unii Europejskiej tworzyły przedsiębiorstwa mieszane 19,3%.¹⁰² Na podkreślenie zasługuje również fakt, że w obszarze Europy Środkowo-Wschodniej wzrasta udział powierzchni gruntów objętych produkcją ekologiczną.

Podsumowując, analiza obecnej sytuacji małych rodzinnych gospodarstw rolnych w Unii Europejskiej wskazuje na liczne szanse, ale także na trudności, z którymi te podmioty się borykają. Warunki pracy w rolnictwie często nie są atrakcyjne dla młodych osób, co potwierdzają badania na przykład J. Góreckiej¹⁰³. Przyczyną tego stanu jest też często brak wyraźnych zachęt finansowych oraz niepewność związana z przyszłością tego sektora.

Niemniej jednak proces ten może być spowalniany dzięki np. rządowym działaniom, takim jak Wspólna Polityka Rolna Unii Europejskiej, która przyczynia się do wsparcia małych rodzinnych gospodarstw. Produkty wytwarzane przez te podmioty cechują się bowiem wysoką jakością oraz unikatowymi walorami smakowymi, co jest szczególnie cenione przez wiele grup konsumentów. Dodatkowym atutem jest rosnąca świadomość społeczna Europejczyków dotycząca roli małych gospodarstw rolnych w zachowaniu obszarów wiejskich, ich różnorodności biologicznej oraz dostarczaniu zdrowej żywności stanowi ważny argument za koniecznością ich wspierania i rozwoju.

¹⁰² Eurostat (2022), *Farms and ...*, op. cit.

¹⁰³ J. Górecki (2011), *Przyszłość gospodarstw rodzinnych w Polsce i w Unii Europejskiej*, „Wieś i rolnictwo w mediach. Gospodarstwa rodzinne – podstawa europejskiego rolnictwa w odniesieniu do PROW 2007-2013”, s. 19.

Rozdział II. Działalność produkcyjna rodzinnych gospodarstw rolnych w Polsce

1. Funkcje rodzinnego gospodarstwa rolnego

Funkcja produkcyjna przesądza o rolniczym charakterze każdego gospodarstwa rolnego, w tym gospodarstwa rodzinnego. Wiąże się ona z wytwarzaniem produktów żywnościowych oraz nieżywnościowych, z uwzględnieniem ich ilości, jakości, zróżnicowania, a także bezpieczeństwa żywnościowego. Jest kształtowana przez zmiany w agrobiznesie, systemach dystrybucji towarów oraz preferencjach konsumentów. Na podkreślenie zasługuje fakt, że współczesne rodzinne gospodarstwa rolne podlegają wielu ograniczeniom produkcyjnym oraz licznym wymaganiom formalnoprawnym, takim jak np. zapewnienie dobrostanu zwierząt, przestrzeganie przepisów sanitarno-higienicznych, czy kontraktacja produktów.¹⁰⁴ Oznacza to odejście od założenia, że osiągnięcie samowystarczalności i bezpieczeństwa żywnościowego następuje wyłącznie poprzez wzrost wolumenu produkcji. W nowym paradygmacie produkcyjnym uwaga skupiona jest na podwyższeniu jakości wytwarzanych produktów zarówno pod względem smaku jak i ograniczenia szkodliwych substancji, poprzez np. wykształcenie innych form produkcji rolniczej takich jak produkcja ekologiczna.

Szczególnie dla małych rodzinnych gospodarstw rolnych stanowi to szansę na wzrost konkurencyjności poprzez jakość oferowanych produktów, a nie ich wolumen.¹⁰⁵ Stosowane przez te podmioty techniki produkcji oparte przeważnie na pracy ręcznej sprzyjają skupieniu się na tym elemencie, gdyż ograniczają lub eliminują z procesu produkcji środki ochrony roślin oraz nawozy sztuczne. Nadmienić należy, że wzrost jakości nie może być uzyskany kosztem spadku potencjału produkcyjnego ziemi, który gwarantuje prowadzenie produkcji rolnej w przyszłości.¹⁰⁶ W obecnych warunkach ekonomicznych, ekologicznych i społecznych od wszystkich gospodarstw rolnych oczekuje się zapewnienia bezpieczeństwa żywnościowego.¹⁰⁷ Oznacza to konieczność sprostania między innymi

¹⁰⁴ B. Jeżyńska (2014), *Współczesne funkcje gospodarstw rodzinnych Zagadnienia prawne*, „Opinie i ekspertyzy: OE-214”, s. 8-9.

¹⁰⁵ Cz. Siekierski (2019), *Drobne gospodarstwa rolne w Polsce oraz ich rola i funkcje w zrównoważonym rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich*. Materiały konferencyjne z 1–2 marca 2019 r. Kraków –Rzeszów, s. 3–14.

¹⁰⁶ T. Wojewodzic (2017), *Procesy dywestycji i dezagraryzacji w rolnictwie na obszarach o rozdrobnionej strukturze agrarnej*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rolniczego im. H. Kołłątaja w Krakowie”, Z. 412 Nr 535, s. 1-287.

¹⁰⁷ European Commission (2013), *The role of family farming, key challenges and priorities for the future*. Materiał wygłoszony w ramach konferencji: *Family farming: a dialogue towards more sustainable and resilient farming in Europe and the world*. Brussels, 29 listopada 2013.

oczekiwaniom społecznym w kwestii bezpiecznej, wysoko jakościowej oraz określonej względem pochodzenia żywności. Jednocześnie produkcja ma stanowić element pozwalający wnieść wkład w zrównoważony i wciągający wszystkich wzrost gospodarczy.

Oprócz funkcji produkcyjnej rodzinnym gospodarstwom rolnym, szczególnie małym, przypisuje się wiele funkcji pozaprodukcyjnych, a jedną z nich jest funkcja ekonomiczna, która przejawia się np. rozwojem agropresiębiorczości. Jej realizacja wraz z jednoczesnym wypełnianiem funkcji produkcyjnej, prowadzi do prowadzenia produkcji opartej np. o odnawialne źródła energii.¹⁰⁸ Małe rodzinne gospodarstwa rolne niejednokrotnie łączą również działalność produkcyjną z działalnością rekreacyjną i usługową w formie agroturystyki, świadczenia usług rolniczych, rzemieślniczą oraz działalnością na rzecz obszarów wiejskich.¹⁰⁹

Inną funkcją pozaprodukcyjną przypisywaną rodzinnym gospodarstwom rolnym jest funkcja społeczna, a jej celem jest zachowanie równowagi pomiędzy potrzebami generowanymi przez społeczeństwo a stopniem rozwoju rolnictwa.¹¹⁰ Wzrost oczekiwań wobec gospodarstw rolnych uwydatnia ich aspekt społeczny, w ramach którego wyróżnić należy funkcję kulturową, socjalną, środowiskową oraz zapobiegania ubóstwu.

Przejawem funkcji społecznej jest funkcja kulturowa, którą rodzinne gospodarstwa rolne, a w szczególności małe podmioty, wypełniają poprzez tworzenie miejsca sprzyjającego powstawaniu oraz utrzymywaniu relacji międzyludzkich.¹¹¹ Lokalna społeczność powiązane tego typu więzią, na którą składają się poglądy, wartości oraz wspólne upodobania tworzą określoną wspólnotę. Istotne znaczenie ma również występująca wśród tych gospodarstw chęć bezinteresownej pomocy osobom przebywającym w ich otoczeniu, co pokazuje świadomość przynależności do większej zbiorowości niż rodzina.

Innym przejawem wypełniania funkcji kulturowej jest zachowanie na obszarach wiejskich lokalnej tradycji i folkloru. Jej krzewienie przypisuje się również małym

¹⁰⁸ Z. Ginarski (2013), *Odnawialne źródła energii w gospodarstwach rolnych*, Radom: Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie Oddział w Radomiu.

¹⁰⁹ J. Józwiak (2019), Rozwój działalności turystycznej na obszarach wiejskich w Polsce, *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin Sectio B*, Tom. 74, s. 257-279.

¹¹⁰ K. Krzyżanowska (2018), *Zainteresowanie rolników prowadzeniem gospodarstw opiekuńczych jako formy działalności pozarolniczej*, „Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu”, Tom 20, Nr. 2, s. 111-116; J. Żmija, M. Szafrńska (2015), *Spoleczne aspekty funkcjonowania rodzinnych gospodarstw rolnych w Polsce* [w:] A. Chlebicka (red.), *Ekonomiczne mechanizmy wspierania i ochrony rolnictwa rodzinnego w Polsce i innych państwach Unii Europejskiej*, Warszawa: Fundacja Programów Pomocy dla Rolnictwa FAPA, s. 33-42.

¹¹¹ M. Kowalska (2013), *Kapitał społeczny i jego wartość dla lokalnej społeczności*, „Roczniki Naukowe Stowarzyszenia ekonomistów rolnictwa i agrobiznesu”, Tom 15, Z. 1, s. 104-108.

gospodarstwom rolnym, gdyż to przeważnie tu są kultywowane zwyczaje oraz określone zachowania związane z danym regionem.¹¹² Kwestia ta jest obecnie bardzo ważna, gdyż następuje zanik kulturowej tożsamości wsi oraz kraju spowodowany m.in. przez zmianę chłopskiego stylu życia.

Kolejnym przejawem funkcji społecznej jest ochrona środowiska, która wynika z formy eksploatacji środowiska. Gospodarstwa rolne, ze względu na specyfikę prowadzonej działalności, posiadają istotny wpływ na stan środowiska oraz jego ochronę. Stopień negatywnego oraz pozytywnego ich wpływu może być różny w zależności od stosowanej formy produkcji. Pełnienie tej pozytywnej roli środowiskowej ma na celu doprowadzenie do zaniku negatywnych skutków prowadzenia działalności rolniczej na rzecz pozytywnych jej efektów.¹¹³ Gospodarstwa rolne mogą przecież przyczyniać się do zanieczyszczenia środowiska poprzez nadmierne stosowanie nawozów sztucznych, wycieki smarów i olejów, niestosowanie płodozmianu oraz nadmierny wypas zwierząt. W przypadku rolnictwa intensywnego, opartego na specjalizacji lub koncentracji produkcji, dochodzi także do niszczenia siedlisk oraz ograniczenia bioróżnorodności zwierząt, które gniazdują i żywią się na polach uprawnych.

Małe gospodarstwa rolne wprowadzając zasady rolnictwa zrównoważonego mają szczególne możliwości ograniczenia negatywnych skutków prowadzonej działalności rolniczej. Pozytywne oddziaływanie przejawia się między innymi poprzez ochronę wód podziemnych, agroekosystemów fauny i flory oraz regenerację systemów ekologicznych. Utrzymując i rozwijając bioróżnorodność tworzą również lokalny krajobraz oraz wpływają na rozwój turystyki na danym obszarze.¹¹⁴ Funkcja środowiskowa jest zatem bardzo wyraźna, a jej efekty są odczuwalne nie tylko dla lokalnego społeczeństwa, ale również w skali całego kraju. Pewien problem w jej pełnieniu stanowi jednak globalizacja, która w ujęciu mikroekonomicznym oznacza odejście od małych form gospodarowania na rzecz dużych przedsiębiorstw rolnych nastawionych na wzrost efektywności produkcyjnej.¹¹⁵ Powoduje ona zatem przewartościowanie celów takich gospodarstw, wprowadzanie

¹¹² B. Fedyszak-Radziejowska (2012), *Spoločności wiejskie: tożsamość, kapitał społeczny, wspólnotowe identyfikacje* [w:] A. Rosner (red.), *Spoločne i kulturowe zagadnienia przemian na wsi polskiej*, Warszawa: IRWiR PAN, s. 95-118.

¹¹³ J. Zalotnytska (2021), *Rola rodzinnych gospodarstw rolnych w rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich w Polsce: stan i perspektywa*, „Kwartalnik nauk o przedsiębiorczości”, Tom 58, Nr 1, s. 43-58.

¹¹⁴ S. Michalska (2012), *Spoločny wymiar ...*, op. cit., s. 88-91.

¹¹⁵ M. A. Król (2015), *Rola gospodarstw rodzinnych w prawnej ochronie zasobów środowiska i różnorodności biologicznej*, [w:] P. Litwiniuk (red.) *Prawne mechanizmy wspierania i ochrony rolnictwa rodzinnego w Polsce i innych Państwach Unii Europejskiej*, Warszawa: Fundacja Programów Pomocy dla Rolnictwa FAPA, s. 166-171.

monokultury produkcyjnej oraz bezpośrednie lub pośrednie zanieczyszczanie elementów środowiska naturalnego. Proces ten tworzy zatem w skali międzynarodowej poważny problem w zakresie ochrony środowiska.

Kolejnym przejawem pełnienia przez małe rodzinne gospodarstwa rolne roli prospołecznej jest ich funkcja socjalna, która ma szczególnie istotne znaczenie w momencie, kiedy rodzinne gospodarstwo rolne traci znaczenie ekonomiczne, a pozostaje jedynie miejscem zamieszkania i życia, np. po okresie aktywności zawodowej jego właścicieli. Rodzinne gospodarstwa rolne to podmioty, w których pracę wykonują przedstawiciele wszystkich pokoleń. Głównym przeznaczeniem podmiotu w takiej sytuacji jest zatem zaspokojenie potrzeb bytowych i kulturowych jego pracowników, szczególnie w momencie braku pracy w pobliżu miejsca zamieszkania lub wzmożonego bezrobocia.¹¹⁶

Małe gospodarstwa rolne pełnią funkcję socjalną także w przypadku odwrócenia procesu migracji „ze wsi do miast” oraz walki z ubóstwem i wykluczeniem społecznym.¹¹⁷ Z realizowaniem walki z ubóstwem związane są jednak dwa negatywne zjawiska.¹¹⁸ Pierwsze dotyczy możliwości korzystania z ubezpieczenia rolniczego przez osoby nie będące producentami rolnymi. Drugie to tworzenie tzw. bufora wchłaniającego nadwyżkę siły roboczej. Negatywny ich aspekt polega na zafałszowaniu faktycznego poziomu bezrobocia panującego w kraju. Gospodarstwa rolne ze względu na swoją specyfikę posiadają bowiem możliwość okresowego tworzenia większej liczby miejsc pracy w przeliczeniu na jednostkę produkcji i w ten sposób pełnią funkcję zapobiegania ubóstwu.¹¹⁹ Zatrudnienie to, mimo że ma głównie charakter sezonowy, pozwala jednak na ograniczenie bezrobocia, zwłaszcza na terenach mało uprzemysłowionych.

2. Charakterystyka prowadzonej działalności

2.1. Systemy produkcji rolnej rodzinnych gospodarstw rolnych

Przedsiębiorca, chcąc prowadzić działalność gospodarczą lub rolniczą, musi stworzyć kompleksowy plan osiągnięcia celów, czyli strategię.¹²⁰ Zdefiniować ją można

¹¹⁶ W. Musiał (2013), *Problemy ekonomiczne gospodarstw małych i ich oczekiwania wobec reformy WPR 2014–2020*, [w:] K. Kucia, M. Szaszkiewicz (red.), *Problemy społeczne i ekonomiczne drobnych gospodarstw rolnych w Europie*. Kraków: Drukarnia Unidruk, s. 16-18.

¹¹⁷ M. Fienitz (2017), *Small farms in Europe: viable but underestimated*. Accesstoland, s. 5-6.

¹¹⁸ J. Żmija, M. Szafrńska (2015), *Społeczne i ekonomiczne aspekty funkcjonowania drobnych gospodarstw rolnych w Polsce*, „Wieś i Rolnictwo”, Tom 166.1, Nr. 1.1, s.159-163.

¹¹⁹ S. Wiggins, J. Kristen, L. Llambi (2010), *The future of small farms*, „World Development”, Tom 38, Nr 10, s. 1343-1344.

¹²⁰ R. W. Griffin (2020), *Podstawy zarządzania organizacjami*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, s. 244.

Produkcja ekologiczna jako kierunek rozwoju małego rodzinnego gospodarstwa rolnego w Polsce

jako „szeroki program wytyczania i osiągania celów organizacji; reakcja organizacji w czasie na oddziaływanie jej otoczenia”¹²¹ W przypadku gospodarstw rolnych, a szczególnie małych, strategia rzadko przyjmuje formę opracowanego dokumentu, jej charakter jest mniej formalny, a przygotowany plan istnieje często jedynie w „głowie” właściciela gospodarstwa. Zarządzanie tym planem pomimo braku formalnego charakteru nie stanowi dla tych przedsiębiorców żadnego problemu. Pojawia się zatem działanie zbliżone do metodyki zarządzania strategicznego, które można określić, jako „proces definiowania i redefiniowania strategii w reakcji na zmiany otoczenia lub wyprzedzający te zmiany, a nawet je wywołujący oraz sprzężony z nim proces implementacji, w którym zasoby i umiejętności organizacji są tak dysponowane by realizować przyjęte długofalowe cele rozwoju, a także by zabezpieczyć istnienie organizacji w potencjalnych sytuacjach nieciągłości”.¹²²

W ramach tego procesu rodzinne gospodarstwa rolne mogą obrać jedną z następujących ścieżek działania, tj.:¹²³

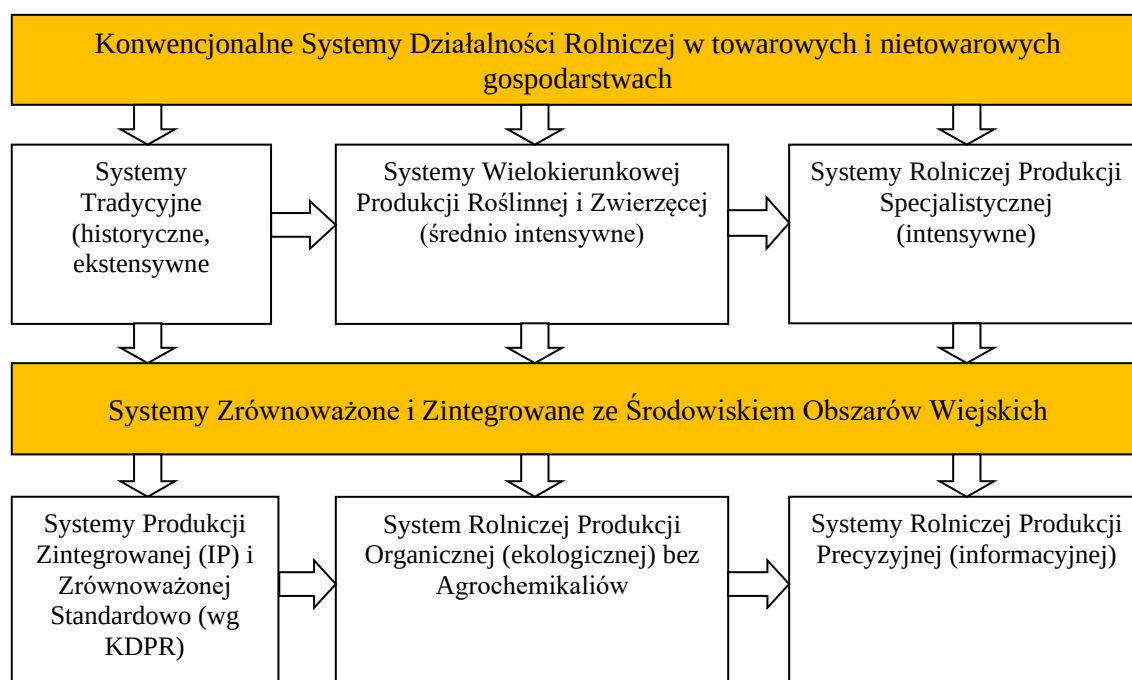
- rozwój poprzez np. powiększenie obszaru i zwiększenie produkcji w celu stania się znaczącym uczestnikiem rynku;
- kontynuację dotychczasowej działalności i zdywersyfikowanie źródeł dochodu;
- likwidację i przekazanie ziemi gospodarstwom rozwojowym;
- utrzymanie dotychczasowej formy funkcjonowania oraz przejęcie przez następcę wynikające z braku zatrudnienia lub niemożności znalezienia innych źródeł dochodu.

Główny wpływ na wybór konkretnej strategii ma obowiązujący system produkcji rolniczej, który determinuje kierunek rozwoju krajowego rolnictwa, a tym samym rodzinnych gospodarstw rolnych. Na rys. 7 przedstawiono ewolucję oraz podział tych systemów w Polsce.

¹²¹ J.A.F. Stoner, R.E. Freeman, D.R. Gilbert Jr (2001), *Kierowanie*, Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, s. 266.

¹²² E. Multan, E. Bambiak, M. Chyłek (2014). *Analiza strategiczna w przedsiębiorstwie. Zagadnienia teoretyczne i studia przypadku*, Siedlce: Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny, s. 14.

¹²³ B. Mickiewicz, A. Mickiewicz (2016), *Problematyka małych gospodarstw rolnych w rolnictwie polskim w latach 2014-2020 w świetle regulacji prawnych Parlamentu Europejskiego i Rady*, „Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych”, Nr 1, s. 36.

Rysunek 7. Ewolucja i podział systemów produkcji rolniczej w Polsce

Źródło: Z. Wójcicki (2008), *Systemy produkcji rolniczej w Polsce*, „Infrastruktura i ekologia terenów wiejskich”, Nr 2, s. 29.

Przedstawione na rys. 7 przejście od Konwencjonalnych Systemów Działalności Rolniczej do Systemów Zrównoważonych i Zintegrowanych ze Środowiskiem Obszarów Wiejskich wskazuje ogólnie przyjęty obecnie w Polsce kierunek rozwoju produkcji rolniczej, zmierzający w stronę stosowania procesów produkcyjnych, które chronią środowisko naturalne oraz podwyższają jakość wytworzonych produktów poprzez ograniczenie np. stosowania nawozów sztucznych.

Konwencjonalne Systemy Działalności Rolniczej koncentrowały się na maksymalizowaniu wydajności prowadzonej produkcji rolniczej. Osiągano ją w wyniku wdrożenia procesów produkcyjnych opartych na dużym zużyciu środków produkcji przy jednoczesnym małym nakładzie pracy. Skrajnym ich przykładem są Systemy Rolniczej Produkcji Specjalistycznej, uważane za najbardziej intensywne. Stanowią również podstawę dla rozwoju gospodarstw plantacyjnych oraz fermowych, których celem jest maksymalizacja przychodów oraz minimalizacja kosztów.

Gospodarstwa te osiągają swoje cele za pomocą strategii specjalizacji, która uznawana jest za najlepszy sposób zmniejszania kosztów produkcji rolniczej.¹²⁴ Jest to

¹²⁴ J. Kołacka (2017), *Wpływ specjalizacji produkcji na dochodowość gospodarstw rolnych. Studium przypadku gospodarstwa z gminy Strzelno*, „Roczniki Ekonomiczne Kujawsko-Pomorskiej Szkoły Wyższej w Bydgoszczy”, Nr 10, s. 306-310.

strategia polegająca na ukierunkowaniu gospodarstwa rolnego na prowadzenie lub wytwarzanie wyłącznie jednej bądź niewielu grup produktów.¹²⁵ W efekcie ilość uprawianych przez dany podmiot roślin jest przeważnie ograniczona do 2-3 gatunków, a ich zasiewy przybierają formę plantacji. Również hodowla zwierzęca przyjmuje charakter fermowy i cechuje się masowym chowem, przeważnie jednego gatunku zwierząt.

Zgodnie z zasadami Wspólnotowej Typologii Gospodarstw Rolnych (WTGR), wykorzystując jedno z dwóch kryteriów (wielkość ekonomiczną lub typ rolniczy), można dokonać klasyfikacji gospodarstw rolnych pod względem stopnia specjalizacji produkcji rolniczej. Stosując to drugie kryterium, w zależności od pożądanego stopnia dokładności, wyróżnić można:¹²⁶

- 8 typów ogólnych i grupę gospodarstw nieklasyfikowanych;
- 21 typów podstawowych i grupę gospodarstw nieklasyfikowanych;
- 61 typów szczegółowych i grupę gospodarstw nieklasyfikowanych.

Typ gospodarstwa rolnego określany jest na podstawie udziału poszczególnych działalności rolniczych w całkowitej wartości Standardowej Produkcji (SO) uzyskanej przez przedsiębiorstwo. Kluczowe znaczenie ma ich udział w wysokości 1/3 i 2/3 całkowitej wartości SO.¹²⁷

Na coraz częstsze stosowanie przez gospodarstwa rolne tej strategii wskazuje również stopień koncentracji użytków rolnych. Na tej podstawie stwierdzić należy, że w Polsce w okresie od 2010 do 2020 roku doszło do upowszechnienia tej strategii. Nastąpił bowiem wzrost liczby gospodarstw wielkopowierzchniowych (powyżej 50 ha) o 12,3 tys. oraz przedsiębiorstw o powierzchni od 20 do 50 ha o 8,6 tys..¹²⁸ Zebrane dane potwierdzają postępującą w kraju koncentrację użytków rolnych, co świadczy o ukierunkowaniu działań gospodarstw rolnych na bycie podmiotami dużymi i wyspecjalizowanym. Wskazuje to na ogólną zmianę prowadzonej produkcji z ekstensywnej na intensywną.

¹²⁵ S. Stępień (2007), *Znaczenie specjalizacji w kształtowaniu dochodów rolniczych*, [w:] A. Czyżewski (red.), *Uniwersalia polityki rolnej w gospodarce rynkowej. Ujęcie makro i mikroekonomiczne*, Poznań: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, s. 209-230.

¹²⁶ L. Goraj, E. Olewnik (2016), *FADN i Polski FADN (Sieć danych rachunkowych gospodarstw rolnych i system zbierania i wykorzystywania danych rachunkowych z gospodarstw rolnych)*, Warszawa: Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy, s. 11.

¹²⁷ J. Kołacka (2017), *Wpływ specjalizacji...*, op. cit., s. 307.

¹²⁸ Główny Urząd Statystyczny (2021), *Rocznik statystyczny ...*, op. cit., s. 89.

I. Kanchev¹²⁹ oraz L. Latruffe i in.¹³⁰ potwierdzili, że gospodarstwa duże i intensywne są bardziej wydajne od podmiotów małych. Co stanowi przesłankę wzrostu ich powierzchni, szczególnie gdy produkcja prowadzona jest w stabilnych warunkach rynkowych i politycznych.¹³¹ Wyższa wydajność dużych podmiotów stanowi także kontrargument podczas dyskusji o szansach rozwoju małych gospodarstw rolnych, które pomimo efektywniejszej realizacji założeń polityki zrównoważonego rozwoju wpływają negatywnie na funkcjonowanie dużych podmiotów.

Strategia specjalizacji ma zwiększyć ilość wytworzonych produktów, wydajność pracy, a w ostateczności dochód gospodarstwa. Posiada ona jednak wady w postaci szybszego zużycia przemysłowych środków produkcji (środki ochrony roślin, nawozy mineralne)¹³², większego ryzyka związanego z prowadzeniem działalności rolniczej oraz produkowania znacznej ilości szkodliwych substancji, np. amoniaku w przypadku prowadzenia fermowej hodowli zwierząt.¹³³ Największy problem, z jakim borykają się przedsiębiorstwa prowadzące fermową hodowlę zwierząt, wynika z wytwarzania w jej trakcie znacznych ilości nawozów naturalnych. Niewłaściwe ich zagospodarowanie zwiększa ryzyko zanieczyszczenia wód gruntowych oraz powierzchniowych związkami azotu i fosforu. Z kolei gospodarstwa plantacyjne, a więc specjalizujące się w produkcji roślinnej, są ich pozbawione. Natomiast podmioty te mają problem z utrzymaniem bilansu glebowej materii organicznej, szczególnie na glebach lekkich.¹³⁴ Jednakże ograniczenie asortymentu uprawianych roślin oraz uproszczenie zmianowań wpływa na bioróżnorodność flory i fauny, doprowadzając do zubożenia użytków rolnych oraz degradacji krajobrazu.

W ramach Konwencyjnych Systemów Działalności Rolniczej wyróżnić należy Systemy Wielokierunkowej Produkcji Roślinnej i Zwierzęcej, które zaliczane są do średnio intensywnych. W oparciu o nie rozwijają się gospodarstwa mieszane, których celem jest

¹²⁹ I. Kanchev (2000), *Agrarian structures in Bulgaria – problems and development*, [w:] P. Tillack, F. Pirscher, (red.) *Competitiveness of Agricultural Enterprises and Farm Activities in Transition Countries*, Kiel: Wissenschaftsverlag Vauk, s. 205-213.

¹³⁰ L. Latruffe K. Balcombe, S. Davidova, K. Zawalinska (2004), *Determinants of technical efficiency of crop and livestock farms in Poland*, „Applied Economics”, Tom 36, Nr. 12, s. 1255-1263.

¹³¹ L. Błażejczyk-Mejka, R. Kala (2015), *Zmiany specjalizacji gospodarstw starych i nowych krajów członkowskich UE*, „Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego”, Tom 15, Z. 2, s. 6.

¹³² J. Podleśny, K. Smytkiewicz (2022), *Zużycie chemicznych środków ochrony roślin w wybranych gospodarstwach rolnych województwa zachodniopomorskiego*, „Progress in plant protection”, Tom 66, Nr. 1, s. 17-26.

¹³³ A. Tłuczak (2015), *Specjalizacja regionalna a potencjał rolnictwa w Polsce*, „Stowarzyszenie Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu”, Tom XVII, Z. 5, s. 289-296.

¹³⁴ D. Pikula (2015), *Aspekty środowiskowe gospodarowania materią organiczną w rolnictwie*, „Studia ekonomiczne i regionalne”, Tom 8, Nr 2, s. 98-112.

maksymalizacja zysku poprzez prowadzenie wielokierunkowej produkcji rolniczej. Przedsiębiorstwa stosują w tym celu strategię dywersyfikacji, która oznacza „rozszerzenie gamy wyrobów w ramach jednego sektora, poprzez wprowadzenie nowych produktów lub tych samych wyrobów opartych na innej technologii”.¹³⁵

Dywersyfikacja produkcji w warunkach niestabilnej sytuacji politycznej oraz rynkowej umożliwia zmniejszenie ryzyka poniesienia straty z jednej produkcji rolnej, poprzez możliwość jej zrekompensowania przychodem z innej. Podkreślić należy, że rodzinne gospodarstwa rolne funkcjonujące w oparciu o tą strategię w większym stopniu zagospodarowują np. nawozy naturalne, utrzymując tym samym lepszy bilans materii organicznej zawartej w glebie, niż gospodarstwa specjalizujące się.

Obecnie rolnictwo w Polsce, jak i w Europie przechodzi czas przemiany, który wynika z wdrażania koncepcji zrównoważonego rozwoju. Jej powstanie jest skutkiem pojawienia się w Konwencjonalnych Systemach Działalności Rolniczej szeregu czynników niekorzystnych dla odbiorców i rzutujących na zmianę ich preferencji zakupowych. W ich efekcie funkcjonowanie w przypadku rodzinnych gospodarstw rolnych w coraz mniejszym stopniu zależy od czynników endogenicznych (wewnętrzne cechy i zasoby podmiotu), a coraz częściej podlega czynnikom egzogenicznym, czyli elementom tworzącym otoczenie zewnętrzne gospodarstwa rolnego.¹³⁶

Zidentyfikowanie niekorzystnych dla konsumentów czynników przyczyniło się na obszarze Unii Europejskiej do ewolucji Wspólnej Polityki Rolnej w kierunku wdrażania strategii „od pola do stołu”¹³⁷, „Europejskiego Zielonego Ładu”¹³⁸ oraz wymusiło rozwój Systemów Zrównoważonych i Zintegrowanych ze Środowiskiem Obszarów Wiejskich, które charakteryzują się utrzymaniem równowagi między obszarem społecznym, gospodarczym oraz środowiskiem naturalnym, czyli są ukierunkowane na wdrażanie zasad rolnictwa zrównoważonego. Należy pamiętać, że systemy te funkcjonują w oparciu o rolnictwo wielofunkcyjne, które sprowadza się do:¹³⁹

¹³⁵ E. M. Pieniacka (2016), *Przesłanki strategii dywersyfikacji. Perspektywa wybranych szkół zarządzania strategicznego*, „Organizacja i Zarządzanie: kwartalnik naukowy”, Tom 1, s. 115.

¹³⁶ B. Karwat-Woźniak (2019), *Wpływ wybranych instrumentów Wspólnej Polityki Rolnej na umocnienie i spowolnienie procesów rozwojowych w polskim rolnictwie*, „Nierówności Społeczne a wzrost gospodarczy”, Tom 57, Z. 1, s. 304-312.

¹³⁷ O. Śniadach (2022), *Unijna strategia „od pola do stołu” – sprawiedliwy, zdrowy i przyjazny środowisku system żywnościowy*, „Europejski Przegląd Sądowy”, Nr 2, s. 29-34.

¹³⁸ A. Hirasawa (2022), *Will the European Green Deal Change the Common Agricultural Policy (CAP)?*, „Japanese Journal of Agricultural Economics”, Tom 24, s. 25-27.

¹³⁹ D. Zając (2016), *Uwarunkowania rozwoju oraz formy wielofunkcyjnego rolnictwa na obszarach wiejskich podmiejskich*, „Rocznik Ekonomiczny Kujawsko-Pomorskiej Szkoły Wyższej w Bydgoszczy”, Z. 9, s. 185.

- stosowania metod wytwarzania produktów żywnościowych niedegradujących środowiska przyrodniczego;
- ograniczenia zagrożeń wywołanych stosowaniem nadmiernej ilości środków pochodzenia przemysłowego i poprawy stanu środowiska przyrodniczego;
- racjonalnego wykorzystania zasobów ziemi oraz wody i ograniczenia erozji gleb lub ryzyka powodzi;
- skrócenia drogi od rolnika do konsumenta;
- racjonalnego zagospodarowania obszarów wiejskich i zapobiegania migracji z tych obszarów;
- zwiększenia walorów turystycznych wsi, poprzez wzbogacenie atrakcyjności krajobrazu.

Jednym z rodzajów Systemów Produkcji Zrównoważonej i Zintegrowanej ze Środowiskiem Obszarów Wiejskich Gospodarstwa są Systemy Produkcji Zintegrowanej (IP) i Zrównoważonej Standardowo (wg KDPR). Rodzinne gospodarstwa rolne funkcjonując w tych systemach realizują jednocześnie dwie grupy celów:¹⁴⁰

- cele ekonomiczne
 - zdobyć przewagę konkurencyjną na rynku;
 - osiągnąć dochód nie mniejszy niż uzyskany przez gospodarstwa konwencjonalne;
 - stosować w oszczędny sposób nawozy i środki chemiczne;
 - uzyskiwać dobrą jakość produktów rolnych.
- cele ekologiczne
 - chronić środowisko naturalne;
 - zwiększyć bioróżnorodność na obszarach wiejskich;
 - zmniejszyć zagrożenie zdrowia konsumentów i producentów.

Systemy te nierozłącznie wiążą się z realizacją rolnictwa wielofunkcyjnego, a jego skutkiem jest ewolucja np. Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich.¹⁴¹ Rodzinne gospodarstwa rolne, chcąc funkcjonować w ramach Systemów Produkcji Zintegrowanej (IP) i Zrównoważonej Standardowo (wg KDPR) mogą zastosować również strategię dywersyfikacji.

¹⁴⁰ A. Kotecki (2015), *Dokąd zmierza agromonia w Polsce*, „Fragmenta Economica”, Tom 32, Nr 4, s.13-14.

¹⁴¹ Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi (2019). *Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014–2020*. Warszawa: MinRol.

W tym przypadku głównym założeniem strategii jest poszukiwanie innych działalności mogących przynieść dochód w gospodarstwie rolnym, bez konieczności intensyfikowania produkcji. Można wtedy uznać, że przedsiębiorstwo balansuje między rolnictwem intensywnym (konwencjonalnym) a ekstensywnym i w ten sposób wykorzystuje postęp techniczny i technologiczny w uprawie, nawożeniu i ochronie roślin. Gospodarstwa rolne, realizując taką strategię, dążą także do efektywniejszego wykorzystywania przemysłowych środków produkcji, które mają wspomagać całokształt działań agrotechnicznych prowadzonych przez rolnika. Strategia dywersyfikacji w rodzinnych gospodarstwach rolnych może skutkować prowadzeniem równocześnie z działalnością rolniczą innej, tzw. pozarolniczej działalności gospodarczej.¹⁴²

Wdrożenie przez rodzinne gospodarstwo rolne działalności pozarolniczej wynika zazwyczaj z wielu przyczyn, które podzielić można na czynniki wypychające (rosnący niedobór gruntów ornych i zmniejszanie się dostępu do żyznych użytków rolnych, spadek produktywności gospodarstw rolnych, malejący zysk z rolnictwa, zmniejszenie bazy zasobów naturalnych, brak lub ograniczony dostęp do kapitału finansowego) oraz czynniki przyciągające (większa opłacalność pracy i inwestycji w sektorach pozarolniczych, niższe ryzyko związane z działalnością pozarolniczą w porównaniu z działalnością w gospodarstwie rolnym, generowanie przez działalność pozarolniczą stabilnych dochodów zaspokajających potrzeby gospodarstw domowych, dążenie do prowadzenia „miejskiego stylu życia” atrakcyjnego w szczególności dla młodych ludzi).¹⁴³ Podkreślić jednak należy, że strategia może przyjąć różny rodzaj – patrz tab. 3.

¹⁴² D. Łobos-Kotowska, M. Stańko (2015), *Dywersyfikacja działalności rolniczej jako instrument wspierania rozwoju gospodarstwa rodzinnego (na przykładzie agroturystyki)*, [w:] P. Litwiniuk (red.), *Prawne mechanizmy wspierania i ochrony rolnictwa rodzinnego w Polsce i innych państwach Unii Europejskiej*, Warszawa: Fundacja Programów Pomocy dla Rolnictwa FAPA, s. 33-52.

¹⁴³ K. Żmija (2018), *Determinanty i perspektywy prowadzenia działalności rolniczej w małych gospodarstwach rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą*, „Problemy Rolnictwa Światowego”, Tom 18, Zeszyt 2, s. 342-352.

Tabela 3. Strategie różnicowania działalności gospodarczej przez małe gospodarstwa rolne

Rodzaj strategii	Zakres działań	Przykłady działalności
Wielozawodowość	—wykonywanie działalności pozarolniczej poza swoim gospodarstwem rolnym lub we własnym gospodarstwie rolnym bez wykorzystywania zasobów tego gospodarstwa	—usługi budowlane —usługi doradcze —działalność produkcyjna (np. produkcja mebli)
Dywersyfikacja horyzontalna	—rozszerzenie dotychczasowej działalności o produkty lub usługi pokrewne, pozostające w związku z dotychczasową działalnością rolniczą	—usługi na rzecz rolnictwa z wykorzystaniem własnego sprzętu
Dywersyfikacja wertykalna	—rozszerzenie działalności gospodarstwa o działania poprzedzające lub następujące po dotychczas realizowanym procesie produkcji rolniczej	—przetwórstwo rolno-spożywcze —sprzedaż bezpośrednia własnych produktów rolnych
Dywersyfikacja lateralna	—wejście w dziedziny działalności niepowiązane z dotychczas prowadzoną działalnością rolniczą, przy wykorzystaniu jednak zasobów gospodarstwa rolnego	—agroturystyka —przetwarzanie drewna —rękodzieło —akwakultura —wytwarzanie energii odnawialnej —inne działalności

Źródło: K. Żmija (2016), *Strategie różnicowania działalności gospodarczej przez rolników posiadających drobne gospodarstwo rolne*, „Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu”, Tom XVIII, Z. 3, s. 420.

Badania przeprowadzone wśród gospodarstw rolnych wykazały, że działalność pozarolnicza jest szczególnie preferowana przez gospodarstwa obszarowo mniejsze, charakteryzujące się dominującą produkcją roślinną lub mieszaną, a także posiadające niższy wskaźnik towarowości produkcji rolniczej.¹⁴⁴ Ze względu na to, że częstym problemem małych gospodarstw rolnych jest trudność w zbyciu wyprodukowanych towarów, działalność pozarolnicza stanowi, oprócz dodatkowego źródła dochodu, sposób na nawiązanie silniejszych więzi z rynkiem i ułatwienie sprzedaży swoich produktów. Jej prowadzenie umożliwia również stworzenie miejsc pracy, przyczyniając się tym samym do polepszenia sytuacji materialnej i warunków bytowych członków rodziny.

Rodzinne gospodarstwa rolne prowadzące produkcję z wykorzystaniem Systemów Produkcji Zintegrowanej (IP) i Zrównoważonej Standardowo (wg KDPR) stają się również częścią tzw. bio-gospodarki¹⁴⁵, której rozwój może stanowić dla nich szansę na uzyskanie przewagi konkurencyjnej. Wynika ona z możliwości uczestniczenia w większej

¹⁴⁴ A. Ostromecki, D. Zając, A. Mantaj (2015), *Społeczno-Ekonomiczne Korzyści z Prowadzonej Przez Rolników Pozarolniczej Działalności Gospodarczej*, Zagadnienia Ekonomiki Rolnej, Tom 2, Nr 343, s. 45-58.

¹⁴⁵ M. Adamowicz (2017), *Bioekonomia- concept, application and perspectives*, „Problems of Agricultural Economics”, Tom 350, Nr.1, s. 29-49.

liczbie procesów gospodarczych, takich jak polityka odchodzenia od paliw kopalnianych i przechodzenie na odnawialne źródła energii w formie np. biomasy.¹⁴⁶ Nadmienić należy, że gospodarstwa rolne, oprócz zagospodarowywania produktów ubocznych, mogą również uprawiać w tym celu krzewy oraz drzewa szybko odrastające, a także wieloletnie trawy i bylin.

W ramach Systemów Produkcji Zrównoważonej i Zintegrowanej ze Środowiskiem Obszarów Wiejskich funkcjonują również Systemy Rolniczej Produkcji Organicznej bez Agrochemikaliów. Rodzinne gospodarstwa rolne w tym przypadku stosują strategię dyferencjacji, czyli strategię wyróżniania się lub strategią przywództwa jakościowego. Jej założeniem jest uzyskanie przewagi na rynku poprzez oferowanie unikalnej wartości dodanej. Źródłem przewagi może być zaspokojenie wyszukanych potrzeb odbiorców, którzy zainteresowani są produktami niestandardowymi, takimi jak produkty ekologiczne.¹⁴⁷ Nadmienić należy, że strategia dyferencjacji jest odpowiednia dla gospodarstw małych, a szczególnie dla podmiotów nieposiadających możliwości zwiększenia powierzchni produkcyjnej.¹⁴⁸ Dodatkowo może być łączona z marketingiem bezpośrednim i własnym przetwórstwem.

Strategia dyferencjacji przekształcić się może w strategię koncentracji, która zakłada skupienie uwagi na konkretnym obszarze działania, jak wybrana grupa nabywców, określony asortyment wyrobów lub określony rynek. Gospodarstwo rolne stosując tę strategię skupia swoje wysiłki na wybranych działalnościach, a kluczowym elementem jest właściwe zidentyfikowanie potrzeb konsumentów. Efektem wdrożenia tej strategii jest m.in. uprawa jedynie pewnych odmian roślin, hodowla unikatowych ras zwierząt lub produkcja precyzyjna, która koncentruje się na jak najefektywniejszym zarządzaniu posiadanymi zasobami.¹⁴⁹

Strategia koncentracji jest charakterystyczna dla tzw. Systemów Rolniczej Produkcji Precyzyjnej¹⁵⁰. Głównym ich założeniem jest wykorzystanie systemów

¹⁴⁶ P. Sulewski, E. Majewski, A. Wąs (2017), *Miejsce i rola rolnictwa w produkcji energii odnawialnej w Polsce i UE*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej”, Tom 1, Nr. 350, s. 50-74.

¹⁴⁷ W. Sroka, A. Wąs, B. Pölling (2016), *Kierunki rozwoju gospodarstw rolnych w obrębie aglomeracji miejskich w Krajach rozwiniętych – na przykładzie zagłębia Ruhry (Niemcy) oraz metropolii górnośląskiej (Polska)*, Zagadnienia ekonomiki Rolnej, Tom 3, Nr. 348, s.82-84.

¹⁴⁸ J. W. van der Schans, W. Lörleberg, B. Pölling (2015), *Urban Agriculture – it is a business! Business models in Urban Agriculture*, „Second International Conference on Agriculture in an Urbanizing Society Reconnecting Agriculture and Food Chains to Societal Needs”, Rome, 14-17 wrzesień 2015, s. 88-89.

¹⁴⁹ B. Pölling, M. Mergenthaler, W. Lörleberg (2016), *Professional urban agriculture and its characteristic business models in Metropolis Ruhr*, „Land Use Policy”, Vol. 58, s. 366-379.

¹⁵⁰ Rzeczpospolita (2023), *Rolnictwo precyzyjne to rolnictwo przyszłości*, „dodatek promocyjno-informacyjny Rolnictwo i Biznes”, Nr 14 lipca 2023, s. R3-R4.

informatycznych oraz technologii GPS w zarządzaniu gospodarstwem.¹⁵¹ Zastosowanie rozwiązań technologicznych ma np. umożliwić gromadzenie i analizę danych o przestrzennym zróżnicowaniu plonów w celu sporządzenia mapy pola. Zgromadzone w ten sposób informacje umożliwiają obniżenie kosztów¹⁵² poprzez scharakteryzowanie obszaru produkcji pod kątem zapotrzebowania na składniki mineralne oraz dla właściwego nawożenia. Systemy Rolniczej Produkcji Precyzyjnej, to zespół procesów badawczych¹⁵³ i technologicznych¹⁵⁴ umożliwiających prowadzenie działalności rolniczej. Pozwalają one dostosować elementy agrotechniki do zmiennych warunków występujących na terenach uprawowych oraz w procesie hodowli zwierząt lub przetwórstwa. Określić je można mianem działalności rolnej z wykorzystaniem technologii informatycznej, mającej na celu uzyskanie większych korzyści, jednocześnie obniżającej koszty oraz skażenie środowiska.¹⁵⁵

Ponadto działalność rolnicza prowadzona w ramach Systemów Produkcji Zrównoważonej i Zintegrowanej ze Środowiskiem Obszarów Wiejskich wpisuje się w tzw. koncepcję alternatywnych sieci produkcji i dystrybucji żywności (*Alternative Agro-Food Networks – AAFN*).¹⁵⁶ Koncepcja ta jest próbą rozwiązania problemu współzależności idei rozwoju obszarów wiejskich i rolnictwa. Narodziła się w obszarze nauk geograficznych i dąży do nowego zdefiniowania miejsca oraz roli rolnictwa w gospodarce.

Jednym z nieodzownych elementów prowadzenia gospodarstwa rolnego w ramach Systemów Zrównoważonych i Zintegrowanych ze Środowiskiem Obszarów Wiejskich jest ciągłe aktualizowanie wiedzy oraz stosowanie nowoczesnych technologii. W związku z tym wymienione systemy i strategie w naturalny sposób związane są z koniecznością modernizacji małych rodzinnych gospodarstw rolnych.

¹⁵¹ R. Chandra, S. Collis (2021), *Digital Agriculture for Small-Scale Producers: Challenges and Opportunities*, „Communications of the ACM”, Tom 64, Nr 12, s. 75-84.

¹⁵² E. Arseniuk (2018), *Rozwój i charakterystyka systemów rolniczych od rolnictwa pierwotnego po cyberrolnictwo*, „Agro Serwis” Nr 1-2/2018, s. 40-41.

¹⁵³ Rzeczpospolita (2023), *Czujniki, drony i satelity na polach*, „dodatek promocyjno-informacyjny Rolnictwo i Biznes”, Nr 14 lipca 2023, s. R1.

¹⁵⁴ Rzeczpospolita (2023), *Elektronika zdobywa pola*, „dodatek promocyjno-informacyjny Rolnictwo i Biznes”, Nr 14 lipca 2023, s. R2.

¹⁵⁵ J. Walczak (2018), *Precyzyjny chów bydła mlecznego*, „Wiadomości zootechniczne”, Tom LVI, Nr 3, s. 3-10.

¹⁵⁶ W. Goszczyński, W. Kniec (2010), *Rolnictwo w sieci- alternatywne sieci produkcji i dystrybucji żywności*, „Wieś i rolnictwo”, Tom 2, Nr 147, s. 49-53.

2.2. Czynniki determinujące efektywne funkcjonowanie rolniczej działalności produkcyjnej w Polsce

Między rodzinnym gospodarstwem rolnym a środowiskiem naturalnym występuje – jak już podkreślano wcześniej – organiczna i nierozzerwalna więź, która wpływa na rozwój tego przedsiębiorstwa. Troska i dbałość o wykorzystywane w produkcji rolniczej zasoby naturalne powinna zatem stać się dla tych podmiotów jednym z ich podstawowych celów. Posiadanie bowiem wysokiej jakości zasobów np. wody oraz użytków rolnych jest niezbędne dla dalszego prowadzenia tej działalności rolniczej.

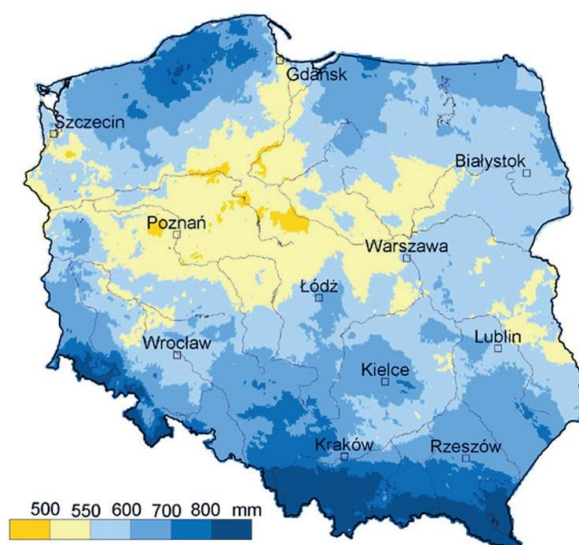
Działalność rolnicza ma – jak wiadomo – istotny wpływ na poziom różnorodności biologicznej kraju, stan jego zasobów naturalnych, krajobraz oraz emisję zanieczyszczeń. Z kolei na tę działalność oddziałuje wiele czynników, które z uwagi na ich charakter można podzielić na:

- czynniki środowiskowe;
- czynniki indywidualne;
- czynniki polityczne;
- czynniki społeczne.

Polska zajmuje powierzchnię 312 679 km² i jest zaliczana w Europie do krajów o średniej wielkości obszarowej. Charakteryzuje się równoleżnikowym ułożeniem krain geograficznych, które przechodzą od terenów nizinnych na północy i w centrum (zajmując większą część kraju) do terenów wyżynnych i górskich na południu. Kraj leży w strefie klimatu umiarkowanego ciepłego przejściowego, jednak w wyższych partiach Karpat i Sudetów występuje klimat górski. Temperatura latem, w zależności od regionu, waha się między 18° C a 30° C.¹⁵⁷ Położenie geograficzne tworzy zatem dobre warunki do prowadzenia działalności rolniczej, a tym samym sprzyja rozwojowi rodzinnych gospodarstw rolnych.

Drugim czynnikiem środowiskowym jest wielkość i rozkład opadów, który jest szczególnie ważny dla upraw roślinnych. Niestety, pod tym względem na obszarze naszego kraju dochodzi do znacznego zróżnicowania – patrz rys. 8.

¹⁵⁷ Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej (2019), *Rolnictwo i gospodarka żywnościowa w Polsce*, Warszawa: Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, s. 5-7.

Rysunek 8. Średnio roczny rozkład opadów deszczu w Polsce wyrażony w mm/m²

Źródło: A. Dominik. (2013). *Zasady integrowanej ochrony roślin* *Możliwość wdrażania systemu w produkcji ziemniaka*. Radom: Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie, s.7.

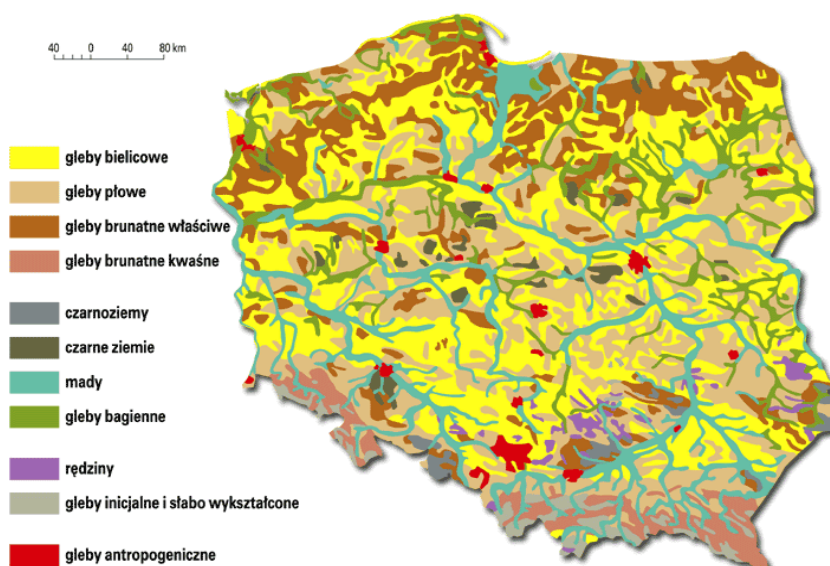
Z rys. 8 wynika, iż centrum kraju, czyli Kujawy, Wielkopolska i Ziemia Łódzka, charakteryzuje niski roczny opad deszczu na poziomie 550 mm na m². Natomiast drugi obszar tworzą Śląsk, Pomorze oraz Małopolska z wysokim rocznym poziomem opadów powyżej 800 mm na m². Niestety, w okresie wegetacji, który wynosi średnio od 200 dni na północnym wschodzie do 237 dni na południowym zachodzie,¹⁵⁸ rozkład opadów nie jest zgodny z oczekiwaniami i powoduje nierzadko lokalne katastrofy ekologiczne. Zdarza się, że opady deszczu są nierównomierne i dotyczą całego okresu wegetacji¹⁵⁹, że występują na przemienne okresy suszy, podtopień lub powodzi. Dlatego nawadnianie upraw jest w Polsce poważnym problemem z jakim zmagają się wszystkie gospodarstwa rolne. Czynniki ten jest szczególnie istotny z punktu widzenia potrzeby wzrostu światowej produkcji żywności w następstwie szybkiego wzrostu ziemskiej populacji.

Trzecim równie ważnym czynnikiem środowiskowym jest gleba, która tworzy użytki rolne stanowiące podstawę do prowadzenia działalności rolniczej. Wiąże się z nią takie parametry jakościowe, jak zawartość próchnicy, zakwaszenie, zagrożenie erozją oraz zanieczyszczenie metalami ciężkimi. Należy podkreślić, że również tutaj na obszarze Polski występuje znaczna różnorodność, która przenosi się bezpośrednio na przydatność gleb. Ich strukturę w Polsce przedstawiono na rys. 9.

¹⁵⁸ A. M. Tomczyk, K. Szyga Pluta (2016), *Okres wegetacyjny w Polsce w latach 1971-2010*, „Przegląd Geograficzny”, Tom 88, Nr 1, s. 76.

¹⁵⁹ A. M. Tomczyk, E. Bednorz (red) (2022), *Atlas klimatu polski (1991-2020)*, Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe.

Rysunek 9. Struktura i rozmieszczenie gleb w Polsce

Źródło: Pedosfera – Gleby w Polsce: <http://wiking.edu.pl/article.php?id=46> (data dostępu: 24.10.2019).

Z rys. 9 wynika, że udział gleb o bardzo dobrej przydatności rolniczej w ogólnej powierzchni użytków rolnych wynosi zaledwie 11,4%, a gleb słabych i bardzo słabych, takich jak gleby bielcowe, rdzawe i bagienne aż 34,5%.¹⁶⁰ W Polsce niekorzystny jest również duży udział gleb lekkich (gleby przepuszczalne dla wody oraz przewiewne), takich jak gleby bielcowe i część gleb płowych i wynosi on 60,8%. Należy podkreślić, że jest on dwukrotnie wyższy od średniej w Europie, w której sięga jedynie 31,8%.¹⁶¹ Znaczny odsetek gleb lekkich wpływa na wielkość osiąganą w Polsce produkcji roślinnej, gdyż wiąże się z koniecznością poniesienia dodatkowych nakładów inwestycyjnych w postaci zwiększenia ilości nawozów sztucznych w celu osiągnięcia zadowalających plonów. Udział gleb słabych i bardzo słabych oraz lekkich kształtuje się w Polsce na poziomie ok. 40%.

Dla określenia jakości użytków rolnych w Polsce wykorzystywana jest tzw. klasyfikacja bonitacyjna, która wprowadza podział na 8 klas ze względu na wartość użytkową gleby. Udział procentowy oraz powierzchnię użytków rolnych w każdej klasie przedstawia tab. 4.

¹⁶⁰ W. Dzun, W. Musiał (2013), *Zagospodarowanie ziemi rolniczej w Polsce w okresie przed i poakcesyjnym w ujęciu regionalnym*, „Wieś i Rolnictwo”, Tom 4, Nr 161, s. 65.

¹⁶¹ K. Krysztoforowski (2015), *Struktura gleb i jej uprawa różne praktyki uprawowe, zapobieganie erozji*, Radom: Ośrodek Doradztwa Rolniczego, s. 6.

Tabela 4. Powierzchnia i udział użytków rolnych w Polsce według podziału na klasy bonitacyjne

Klasa bonitacyjna	Powierzchnia w tys. ha	Udział %
I	67,8	0,4
II	536,4	2,9
III A i B	4201,9	22,7
IV A i B	7402,9	39,9
V	4197,2	22,6
VI	2114,9	11,4

Źródło: A. Bielska, P. Skłodowski. (2009). Właściwości i urodzajność gleb Polski – podstawą do kształtowania relacji rolno-środowiskowych. *Woda – Środowisko - Obszary Wiejskie*, tom 9 (z. 28), s. 206.

Z tabeli 4 wynika, że największy udział mają użytki rolne IV klasy bonitacyjnej. Zgodnie z Rozporządzeniem Rady Ministrów¹⁶² określić je należy jako gleby orne średniej jakości. Stosując podklasę wyróżnić można klasę IV A, IV B, czyli gleby orne średniej jakości lepsze i gorsze. Dane zamieszczone w tab. 5 potwierdzają również wysoki udział gleb o niskiej jakości i przydatności rolniczej, do których należą użytki rolne V i VI klasy bonitacji oraz część gleb klasy IV.

Renata Marks-Bielska i in. podkreśla również, że użytki rolne są źródłem konfliktów toczonych na wielu płaszczyznach. Wybuchają one pomiędzy gospodarstwami rolnymi a np. deweloperami, osobami prywatnymi oraz lokalnymi bądź regionalnymi władzami, itp.¹⁶³ Ich występowanie ma oczywiście istotny wpływ na funkcjonowanie działalności produkcyjnej gospodarstw rolnych.

Kolejny czynnik środowiskowy stanowią obszary problemowe przyrodniczo lub gospodarczo. Ze względu na wieloaspektowość ograniczeń określić je można mianem „obszarów o specyficznych uwarunkowaniach rolniczych”.¹⁶⁴ Zaliczyć do nich należy strefy objęte różnymi formami ochrony przyrody, obszary górskie i podgórskie, poldery rzeczne i tereny podmiejskie. Ochrona przyrody z uwagi na rolę, jaką pełni środowisko w procesie produkcji rolniczej oraz rozwoju działalności rolniczej, staje się priorytetowym

¹⁶² Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 12 września 2012 r. w sprawie gleboznawczej klasyfikacji gruntów (Dz. U. 2012 poz. 1246), s. 4-12.

¹⁶³ R. Marks-Bielska, D. Milczarek-Andrzejewska, J. Wilkin, A. Czarniecki, A. Bartczak (2020), *Konflikty o ziemię rolną – perspektywa ekonomiczna*, „Gospodarka narodowa The Polish Journal of Economics”, Tom 304, Nr 4, s. 5-31.

¹⁶⁴ W. Musiał (2015), *Regionalne zróżnicowanie rolnictwa rodzinnego w Polsce*, [w:] A. Chlebicka (red.), *Ekonomiczne mechanizmy wspierania i ochrony rolnictwa rodzinnego w Polsce i innych państwach Unii Europejskiej*, Warszawa: Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Fundacja Programów Pomocy dla Rolnictwa FAPA, s. 91-110.

celem polityki Unii Europejskiej. Zaznaczyć należy, że kwestia dbałości o zasoby naturalne oraz tworzenie zasad ochrony przyrody jest regulowana zarówno na poziomie europejskim, jak i krajowym.

Na prowadzoną działalność rolniczą wpływają również tzw. czynniki indywidualne, charakteryzujące osobowość rolnika. Dotyczą one między innymi motywów podejmowania działalności gospodarczej, poziomu jego wykształcenia oraz wiedzy na temat wdrażania nowych technologii. Ujawniają się one np. w negatywnym nastawieniu do podejmowania ryzyka, zaciągania kredytów oraz zmiany przyzwyczajeń w prowadzonej działalności, które w perspektywie czasu mogłyby ograniczyć podatność na ryzyko, zwiększyć dochód oraz wydajność prowadzonej produkcji.¹⁶⁵ Rolnicy wykazują niechęć do tego typu działań, gdyż na co dzień mierzą się z ryzykiem związanym np. z ceną sprzedaży oraz wielkością plonu, a źródłem dodatkowej niepewności jest korelacja między ryzykiem cenowym i zyskiem. Przedsiębiorcy rolni, chcąc ograniczyć skutki istniejących zagrożeń, przyjmują w tym celu dwie postawy, czyli reakcja *ex ante* (przed wydarzeniami) oraz reakcja *ex post* (po wydarzeniach). Reakcje te mogą przyjąć postać zatrudnienia poza gospodarstwem rolnym, ograniczenia produkcji lub skorzystania z nieformalnych pożyczek.

Nie można zapominać również o wpływie czynników politycznych na rozwój działalności rolniczej, szczególnie w perspektywie zmian geopolitycznych.¹⁶⁶ W ciągu ostatnich 20 lat w polskim rolnictwie nastąpiły pozytywne zmiany w produkcji. Wzrosła produktywność polskich gospodarstw rolnych, co zmniejszyło dystans w stosunku do średniej uzyskiwanej w Unii Europejskiej. Pomimo nadal niższej produktywności w porównaniu z Unią Europejską polskie rolnictwo odgrywa coraz większą rolę zarówno na jednolitym rynku europejskim,¹⁶⁷ jak i na rynku światowym¹⁶⁸. Potwierdza to wartość ogólnej produkcji rolnej uzyskanej w 2018 r.¹⁶⁹, która uplasowała Polskę na siódmym miejscu w Unii Europejskiej.

Czynniki polityczne obejmują publiczne płatności za określone usługi ekosystemowe oraz przepisy umożliwiające tworzenie się rynków prywatnych, które

¹⁶⁵ M. S. Bowman, D. Zilberman (2013), *Economic factors affecting diversified farming systems*, „Ecology and Society”, Tom 18, Nr 1, art. 33.

¹⁶⁶ Rzeczpospolita (2023), *Zapłacimy jak za zborze*, „Ekonomia i Rynek”, Nr 14 kwietnia 2023, s. A23.

¹⁶⁷ Krajowy Ośrodek Wsparcia Rolnictwa (2020), *Rynek mleka w Polsce*, Warszawa: KOWR.

¹⁶⁸ Biuro Strategii i Analiz Międzynarodowych (2020), *Branża mięsna. Wzrost znaczenia polskich producentów na świecie*, Warszawa: PKO Bank Polski S.A.

¹⁶⁹ Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi (2019), *Rolnictwo i gospodarka żywnościowa w Polsce*, Warszawa: MRiRW.

wspierłyby utrzymanie różnorodności biologicznej. Celem płatności za usługi ekosystemowe jest zrekompensowanie przedsiębiorcom części kosztów stałych związanych z prowadzeniem produkcji rolnej oraz zachęcenie ich do przyjęcia zrównoważonych metod produkcji.¹⁷⁰ W Polsce przykładem tego typu działań jest Polityka Rozwoju Obszarów Wiejskich, będąca instrumentem realizacji Wspólnej Polityki Rolnej Unii Europejskiej. Sformułowane w jej obszarze działania przewidują wsparcie finansowe dla gospodarstw podejmujących określone starania w kierunku modernizacji lub prowadzenia określonego rodzaju działalności rolniczej. Tym samym czynniki polityczne kształtując handel poszczególnymi artykułami rolniczymi wpływają na ewolucję systemów rolniczych, decyzje rolników oraz wzrost lub spadek poziomu produkcji. Ponadto istotny wpływ ma także kierunek polityki na szczeblu międzynarodowym¹⁷¹ oraz krajowym¹⁷² przyjęty w zakresie ochrony wód, który porusza D. Puślecki.¹⁷³ Nie można również pominąć oddziaływania krajowej polityki socjalnej, chociażby w aspekcie programów społecznych, jak „Rodzina 500+”¹⁷⁴ lub polityki gospodarczej, np. w obszarze walki z inflacją¹⁷⁵.

Z kolei czynniki społeczne to oczekiwania społeczeństwa i konsumentów wobec gospodarstw rolnych oraz produktów rolnych.¹⁷⁶ Dotyczyć one mogą zmiany diety, wzrostu jakości produktów rolnych, ochrony środowiska, zmiany technologii produkcji, określenia pochodzenia produktu rolnego oraz efektywnego tworzenia i wykorzystywania nisz rynkowych. Ich skutkiem jest m.in. zmiana diety Europejczyków, dla których istotną rolę zaczynają pełnić warzywa oraz produkty mleczne, a równocześnie wzrost konsumpcji drobiu, wieprzowiny i wołowiny w Chinach. Zwiększona produkcja mięsa przyczynia się do zwiększenia popytu na produkty paszowe, takie jak kukurydza lub soja, co wymusza zwiększenie upraw tych roślin. Zmiana oczekiwań konsumpcyjnych i stylu życia obserwowana oraz przewidywana w Chinach i Europie jest zatem zarówno szansą, jak i zagrożeniem dla rozwoju polskich rodzinnych gospodarstw rolnych. Z kolei

¹⁷⁰ T. Żylicz (2018), *Oplaty za świadczenia ekosystemowe*, „Aura”, Nr 2, s. 20-21.

¹⁷¹ Dyrektywa 2000/60/WE Parlamentu Europejskiego z dnia 23 października 2000 r. *ustanawiająca ramy wspólnotowego działania w dziedzinie polityki wodnej* (Dz.U. L 327 z 22.12.2000, s. 1).

¹⁷² Ustawa z 20 lipca 2017 r. – *Prawo wodne* (Dz.U. 2017 r., poz. 1566).

¹⁷³ D. Puślecki (2023), *Ochrona wód w procesie produkcji rolnej w świetle nowych wyzwań*, „Przegląd prawa rolnego”, Tom 32, Nr 1, s. 41-60.

¹⁷⁴ M. Gasz (2018), *Rola programu rodzina 500+ w procesie redukcji zagrożenia ubóstwem i wykluczeniem społecznym w Polsce*, „Prace naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu”, Nr 528, s. 88-101.

¹⁷⁵ D. Roszak (2022), *Finanse gospodarstw rolnych po obniżeniu stawki Vat na niektóre środki do produkcji rolnej*, „Pomorskie wieści rolnicze”, Nr 2, s. 1-3.

¹⁷⁶ A. Kagan (2011), *Oddziaływanie rolnictwa na środowisko naturalne*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej”, Nr.3, s.99-115.

w następstwie powiązania rolnictwa z rynkiem energii, szczególnie przy wzroście populacji, może dojść do wywarcia presji na redukcję zasobów naturalnych oraz spadek powierzchni użytków rolnych. Wpłynie to na ceny produktów rolnych i ich fluktuację, a tym samym będzie to niekorzystnie oddziaływać na rozwój gospodarstw rolnych, szczególnie małych.

W oparciu o powyższą analizę i rysujące się ryzyka należy liczyć się ze zjawiskiem obszarów problemowych rolniczo (OPR), czyli terenów posiadających ograniczony potencjał rolniczy. Wynika ono występowania niekorzystnych warunków przyrodniczych (niekorzystne warunki klimatyczne oraz glebowe), organizacyjno-ekonomicznych (rozdrobniona struktura gospodarstw) lub społecznych (marginalizacja i zachwianie procesów społecznych).¹⁷⁷

Należy podkreślić, że w Polsce na obszarach problemowych rolniczo funkcjonuje aż 45% ogólnej liczby gospodarstw rolnych. Średnia ich powierzchnia jest jednak niższa o 30% od średniej kraju i wynosi 6,9 ha. Zachowane jest przy tym ogólnokrajowe rozmieszczenie, które przejawia się dominacją w centrum i na południowym wschodzie gospodarstw o powierzchni nie przekraczającej 10 ha. W województwach północnych i północno zachodnich występują gospodarstwa obszarowo większe.¹⁷⁸ Szczególnie wysoka koncentracja tych obszarów występuje w województwie Małopolskim, Podkarpackim, Świętokrzyskim, Mazowieckim, Lubelskim, Łódzkim oraz Pomorskim.

3. Oplacalność produkcji, czyli dochodowość rodzinnych gospodarstw rolnych

3.1. Dochód rolniczy – istota i rys historyczny

Obliczenie dochodu rolniczego nie jest jednak proste, szczególnie w małych rodzinnych gospodarstwach rolnych, gdzie często występuje problem z oddzieleniem gospodarstwa rolnego od domowego. Innym problemem jest częste nieprowadzenie w obrębie podmiotu sformalizowanej rachunkowości, chociażby w formie rachunku zysków i strat.

Według Encyklopedii PWN dochód oznacza „wszelkie wpływy osiągnięte w oznaczonym czasie przez jednostkę gospodarującą po potrąceniu kosztów ich

¹⁷⁷ K. Filipiak, J. Jadczyżyn (2008), *Kryteria wyboru i ocena obszarów problemowych rolnictwa w Polsce*, „Studia i Raporty IUNG-PIB”, Z. 12, s. 103-111.

¹⁷⁸ K. Sobolewska-Mikulska, J. Wójcik-Leń (2018), *Obszary problemowe rolnictwa w Polsce. Wybrane aspekty realizacji scaleń gruntów*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej.

uzyskania”.¹⁷⁹ Dochód rolniczy wymaga jednak dokładniejszego omówienia. W ekonomice rolnictwa podstawę do określenia dochodu rolniczego stanowi produkcja czysta netto, która kształtuje dochód ogólny netto. Obliczany jest poprzez odjęcie od wartości uzyskanej produkcji kosztów związanych z: zakupem surowców pochodzenia rolniczego (np. materiału siewnego), materiałów nierolniczych (nawozów, środków ochrony roślin), zużyciem produktów wytworzonych w gospodarstwie i amortyzacją środków transportu. Dochód rolniczy to zaś dochód ogólny netto pomniejszony o koszty, takie jak: podatki, czynsze dzierżawne, odsetki od kredytów, koszty ubezpieczeń, składek emerytalnych i innych świadczeń gospodarstwa oraz o koszt własnej i najemnej siły roboczej.¹⁸⁰ Innymi słowy dochód rolniczy to ta część produkcji, która pozostaje rolnikowi i jego rodzinie jako zapłata za pracę oraz opłata z tytułu posiadania środków produkcji i stanowi dla rolnika źródło utrzymania. Należy pamiętać, że nie jest on przeznaczony tylko na konsumpcję i zaspokajanie potrzeb zarówno producenta, jak i jego rodziny, ale również na rozwój produkcji, powiększenie lub modernizację gospodarstwa oraz dalsze funkcjonowanie na rynku.

Przeglądy wielu autorów na temat dochodu rolniczego są zgodne co do tego, że jest on pojęciem trudnym do zdefiniowania. Np. T. Rychlik określa dochód rolniczy jako przyrost wartości.¹⁸¹ Wiazać się to może ze zwiększeniem stanu posiadania lub nową wartością, którą można skonsumować. Z kolei zdaniem E. Grzelaka dochód rolniczy jest wartością wytworzoną w procesie produkcji rolniczej będącą częścią produkcji całkowitej (produkcja rolnicza w zakresie produkcji roślinnej i zwierzęcej) i powstałą po odjęciu wszystkich poniesionych nakładów materiałowych.¹⁸² Według J. Zegara rolnik jest zarówno właścicielem środków produkcji, jak i zaangażowanej siły roboczej, a dochód rolniczy powinien być zapłatą za oba elementy.¹⁸³ Takie podejście utrudnia jednak dokładny pomiar dochodu, gdyż pewna jego część występuje w formie produktów przeznaczonych na konsumpcję w danym gospodarstwie domowym.

¹⁷⁹ Encyklopedia PWN: <https://encyklopedia.pwn.pl/szukaj/doch%C3%B3d.html> (data dostępu: 15,01,2021).

¹⁸⁰ Ł. Kryszak (2017), *Wybrane problemy rachunku dochodów rolniczych*, „Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu”, Tom XIX, Z. 3, s. 168-171.

¹⁸¹ T. Rychlik, M. Kosieradzki (1981), *Podstawowe pojęcia w ekonomice rolnictwa*, Warszawa: PWRiL.

¹⁸² E. Gorzelak (1990), *Dochody ludności rolniczej w Polsce*, Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.

¹⁸³ A. Nowak, K. Domańska (2014), *Zmiany dochodowości gospodarstw rolnych w Polsce na tle Unii Europejskiej*, Roczniki Naukowe Ekonomiki Rolnictwa i Rozwoju Obszarów Wiejskich, Tom 101, Z. 1, s. 64-67.

Według J. Pawłowskiej-Tyszko i M. Soliwoda pomiar dochodu rolniczego komplikują następujące czynniki:¹⁸⁴

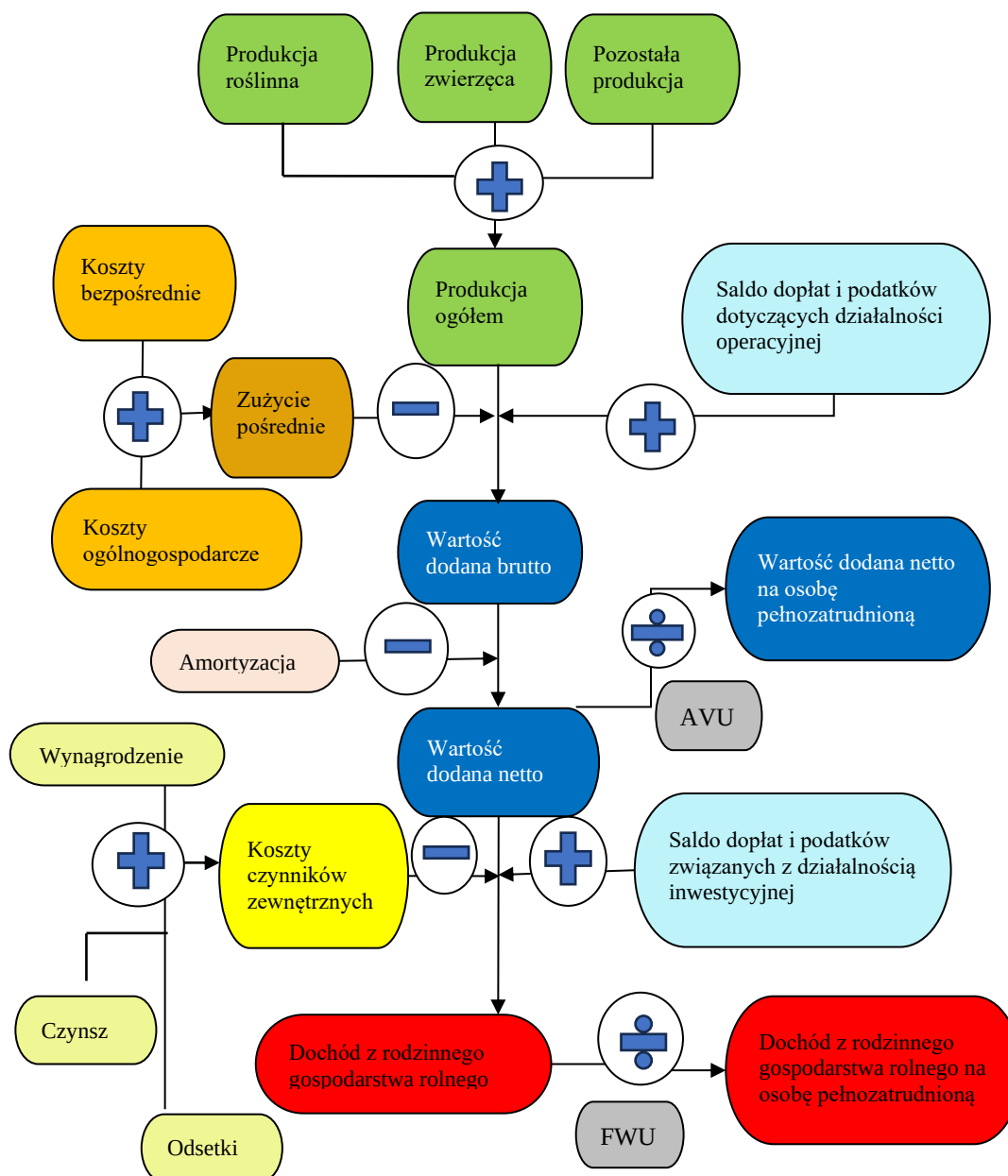
- **rolnik występuje zarówno w roli właściciela jak i pracownika**, co prowadzi do sprzężenia gospodarstwa rolnego z gospodarstwem domowym i dzielenia go na te dwie części na koniec okresu sprawozdawczego. W związku z tym wyróżnić można dwa podejścia do tej kwestii. Pierwsze z nich zakłada, że dochód rolniczy składa się z zapłaty za prace własną, którą można uznać za wynagrodzenie oraz z tzw. dochodu czystego, wynikającego z występowania prywatnej własności ziemi i innych środków produkcji. Drugie podejście nie zakłada występowania kategorii dochodu czystego, uznając go za sztuczną konstrukcję, możliwą do obliczenia tylko przy określonych założeniach związanych z poziomem opłaty za pracę;
- **dochód występuje w formie pieniężnej jako efekt sprzedaży dóbr i usług oraz w naturze w postaci konsumpcji na potrzeby gospodarstwa domowego**. Szczególnie wartość tej konsumpcji jest elementem trudnym do obliczenia i opiera się na przyjętych pewnych założeniach i szacunkach;
- **zauważalny jest istotny udział dochodów osiąganym poza gospodarstwem rolnym**, który wynika z podejmowania najemnych prac zarobkowych poza rolnictwem;
- **dochody rolnicze spełniają funkcję proprodukcyjną**, co oznacza, że ich poziom stymuluje poziom produkcji rolnej.

Wiedza na temat dochodu rolniczego osiąganego przez rodzinne gospodarstwa rolne jest istotna nie tylko dla samego podmiotu, ale również dla realizowania Wspólnej Polityki Rolnej. Jej wdrażanie wymaga bowiem posiadania rzetelnych i wiarygodnych danych dotyczących wyników produkcyjnych oraz sytuacji finansowej gospodarstw rolnych. Zadania w postaci gromadzenia, przetwarzania i analizy danych rachunkowych realizowane są przez tzw. *Sieć Danych Rachunkowych Gospodarstw Rolnych – FADN (Farm Accountancy Data Network)*. System FADN, oprócz oceny skutków wdrożonych zmian polityki rolnej, umożliwia również oszacowanie i porównywanie dochodów uzyskiwanych przez gospodarstwa rolne we wszystkich państwach należących do UE.

¹⁸⁴ J. Pawłowska-Tyszko, M. Soliwoda (2014), *Dochody gospodarstw rolniczych a konkurencyjność systemu podatkowego i ubezpieczeniowego*, Warszawa: Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej Państwowy Instytut Badawczy, s. 22-24.

W celu obliczenia dochodu z rodzinnego gospodarstwa rolnego w ramach systemu FADN konieczne jest zestawienie ze sobą różnych danych o charakterze przychodów oraz kosztów - patrz rys. 10.

Rysunek 10. Rachunek dochodu w rodzinnym gospodarstwie rolnym w systemie FADN

Źródło: Z. Floriańczyk, S. Mańko, D. Osuch, R. Płonka (2013), *Wyniki Standardowe 2012 uzyskane przez gospodarstwa rolne uczestniczące w Polskim FADN, Część I. Wyniki Standardowe*, Warszawa: IERiGŻ-PIB, s. 36.

Sytuację dochodową gospodarstw rolnych, objętych systemem FADN, opisuje się poprzez takie wskaźniki, jak wartość dodana, wartość dodana netto, a także dochód z rodzinnego gospodarstwa określony jako wynik finansowy bez uwzględnienia pracy własnej rolnika. Wartość dodana pozwala porównać wyniki finansowe uzyskane przez różne gospodarstwa

rolne w efekcie prowadzonej przez nie działalności rolniczej, bez względu na zatrudnienie członków rodziny lub pracowników najemnych, udział majątku dzierżawionego oraz stopień zadłużenia. Wartość dodana wyraża zatem przyrost wartości dóbr wytworzonych w gospodarstwie rolnym. Wyróżnić należy wartość dodaną brutto, która określa nadwyżkę wynikającą z zaangażowania czynników produkcji, czyli ziemi, pracy i kapitału. Z kolei wartość dodana netto wyraża tylko poniesione koszty własne związane z zaangażowaniem czynników produkcji. Wartość dodana netto jest tym samym bardziej użyteczną miarą dochodu rolniczego, a jej praktyczność wynika z możliwości analizy wyników ekonomicznych uzyskanych w gospodarstwach posiadających różną strukturę własności czynników produkcji.

W systemie FADN podstawową jednostką wynikową informującą o sytuacji dochodowej gospodarstwa jest dochód z rodzinnego gospodarstwa rolnego.¹⁸⁵ Wskaźnik ten wyraża nadwyżkę ekonomiczną uzyskaną z działalności operacyjnej gospodarstwa, która jest rekompensatą za zaangażowanie własnych czynników produkcji. Nie jest ona zatem wynagrodzeniem tylko za pracę własną rolnika, ale powinna także zapewnić spłatę rat kredytu oraz zagwarantować rolnikowi nadwyżkę z zaangażowanego wcześniej własnego kapitału.

W gospodarce opartej na systemie rynkowym dochód z gospodarstwa stanowi ważną kategorię również dla całokształtu polityki rolnej. Dlatego należy podkreślić, że bez względu na stopień interwencjonizmu i kwot przeznaczonych z budżetu państwa, odpowiedni dochód rolniczy jest podstawowym celem tej polityki. Założenie to potwierdza przekonanie twórców Europejskiej Wspólnoty Gospodarczej, którzy tworząc Wspólną Politykę Rolną jako jeden z głównych jej celów¹⁸⁶ postawili zapewnienie rolnikowi odpowiedniego poziomu życia poprzez wzrost uzyskiwanego dochodu rolniczego. Miał on nastąpić w efekcie zwiększenia wydajności rolnictwa. Niestety pomimo wielu starań cel ten - jak do tej pory - nie został osiągnięty w zadowalający sposób.

Problem z wysokością dochodu rolniczego jest też ściśle związany z ciągle trwającą niekorzystną sytuacją ekonomiczną rolnictwa oraz warunkami życia rolników w stosunku do nierolniczej części społeczeństwa. Jako powód tej sytuacji wskazuje się między innymi na dokonującą się substytucję czynników produkcji oraz niekorzystne relacje cen

¹⁸⁵ L. Goraj (2009), *Zasadność i sposoby pomiaru dochodów w indywidualnych gospodarstwach rolnych w Polsce*, „Ubezpieczenia w rolnictwie. Materiały i Studia”, Tom 35, s.34-47.

¹⁸⁶ P. H. Spaak, K. Adenauer, Ch. Pineau, A. Segni, J. Bech, J. Luns (1957), *Vertrag ...*, op. cit., art. 39.

produktów rolnych w stosunku do kosztów ich produkcji (tzw. *nożyce cenowe*).¹⁸⁷ Problem nasilił się wraz z industrializacją rolnictwa. Zauważono wtedy, że wzrost wydajności i produktywności gospodarstw rolnych, który postępował wraz z malejącą ich liczbą, nie zapewnia porównywalnych dochodów w stosunku do robotników. Dlatego niewydolność dochodowa gospodarstw rolnych jest często uznawana za zjawisko trwałe i przez to traktuje się ją jako prawidłowość. Za przyczynę tej niewydolności uważa się niższą wydajność pracy w rolnictwie.

3.2. Czynniki determinujące dochód rolniczy w Polsce

Epoka przemysłowa spowodowała, że przemysł stał się głównym motorem napędowym rozwoju gospodarczego. Jednakże zapoczątkowany w XVII w. przyrost liczby ludności w miastach, wywołany rozwojem pozarolniczych sektorów gospodarki oraz wzrostem ich dochodów, doprowadził do zwiększenia zapotrzebowania na produkty rolne. Przemysł w odpowiedzi na dostrzeżone w rolnictwie potrzeby zwiększenia produktywności stworzył ofertę nowoczesnych środków produkcji skierowanych do gospodarstw rolnych. Szybki wzrost podaży żywności doprowadził jednak do nasycenia popytu, a w efekcie do spadku cen produktów rolnych. Mimo zachodzących przemian agrarnych będących skutkiem odpływu siły roboczej z gospodarstw rolnych, wzrostu postępu technologicznego i specjalizacji produkcji, nie doszło niestety do poprawy sytuacji dochodowej rolników. W obawie o bezpieczeństwo żywnościowe w wielu państwach sięgnięto do interwencjonizmu państwowego w zakresie kształtowania dochodu rolniczego. W Stanach Zjednoczonych został on wprowadzony w latach 30 XX w., a w Europie Zachodniej w latach 50 XX w.¹⁸⁸

Należy zaznaczyć, że poziom dochodu rolniczego narażony jest na silną fluktuację wynikającą z wielu czynników go kształtujących. Można je podzielić na te o charakterze egzo - oraz endogennym. Pierwszą grupę tworzą uwarunkowania lokalizacyjne gospodarstwa, warunki naturalne, otoczenie rynkowe (ze szczególnym uwzględnieniem cen środków produkcji i cen sprzedaży produktów), zmienność relacji ceny/jakości produktu w czasie, sezonowość, choroby zwierząt jak i roślin oraz aktualna polityka rolna. Gospodarstwo rolne nie może na nie wpłynąć. Natomiast druga grupa to czynniki

¹⁸⁷ J. St. Zegar (2014), *Rolnictwo III Rzeczypospolitej*, „Mazowsze Studia Regionalne”, Tom 15, s.29-47.

¹⁸⁸ M. M. Grzelak (2016), *Dochody rozporządzalne gospodarstw rolnych na tle dochodów innych grup społeczno-ekonomicznych w Polsce w latach 2003-2014*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowskiej Lublin sectio H”, Tom 1, Nr 4, s. 139-149.

endogenne. Należy do nich wielkość zasobów posiadanych przez dane gospodarstwo, efektywność ich wykorzystania, intensywność wytwarzania, skala produkcji oraz stopień powiązania z rynkiem.¹⁸⁹

Jednym z bardzo ważnych czynników egzogennych była i jest akcesja Polski do Unii Europejskiej. Umożliwiła ona m.in. przystąpienie - w ramach Wspólnej Polityki Rolnej - do uproszczonego systemu płatności bezpośrednich, czyli systemu jednolitej płatności obszarowej (z ang. *Single Area Payment Scheme SAPS*). Celem systemu jest dostarczenie społeczeństwu Wspólnoty UE określonych dóbr publicznych w postaci nieskażonego środowiska oraz zdrowej żywności. Doprowadziło to do powstania nowych systemów produkcji rolnej (czynnik endogenne), a same dopłaty pełnią rolę rekompensaty¹⁹⁰ za stosowanie przyjaznych technologii produkcji.¹⁹¹ Należy dodać, że wybór właściwego systemu rolnego, w ramach którego będzie prowadzona produkcja rolna, w istotny sposób wpływa na poziom uzyskiwanego dochodu rolniczego.

Dopłaty bezpośrednie, poprzez wielość celów, jakie pozwalają osiągnąć, są zatem narzędziem uniwersalnym i trudno jest zidentyfikować wszystkie efekty ich oddziaływania. Dlatego też analiza ich skuteczności powinna być prowadzona systematycznie - w ujęciu makro, jak i również w ujęciu mikroekonomicznym. Oprócz funkcji stabilizatora dochodów rolniczych można je oceniać także z punktu widzenia funkcji środowiskowej oraz społecznej. Wpływają one bowiem na:¹⁹²

- rynek ziemi rolnej;
- koszt kapitału w rolnictwie;
- poprawę zdolności kredytowej rolników;
- mechanizację;
- sytuację finansową rolników;
- zmniejszenie niechęci rolników do podejmowania ryzyka i większą motywację do inwestycji długoterminowych;

¹⁸⁹ W. Rembisz (2006), *Endogenne i egzogenne warunki wzrostu dochodów producentów rolnych*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej” Tom 307, Nr 2, s. 14-30.

¹⁹⁰ B. Kutkowska, T. Berbeka (2016), *Zróżnicowanie dochodów rolniczych gospodarstw indywidualnych po wprowadzeniu nowego systemu dopłat bezpośrednich*, „Roczniki Naukowe SERiA”, Tom 18, Nr 5, s. 119-125.

¹⁹¹ A. Kasztelan, A. Nowak, B. Bujanowicz-Haraś (2019), *Polskie rolnictwo wobec wyzwań współczesności Tom II wymiar społeczny i środowiskowy*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego w Lublinie, s. 96-104.

¹⁹² J. Góral (2015), *Oddziaływanie dopłat bezpośrednich na wyniki ekonomiczne gospodarstw rolnych*, [w:] J. Góral (red.), *Subsydia a ekonomika, finanse i dochody gospodarstw rolniczych*, Warszawa: Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy, s. 127.

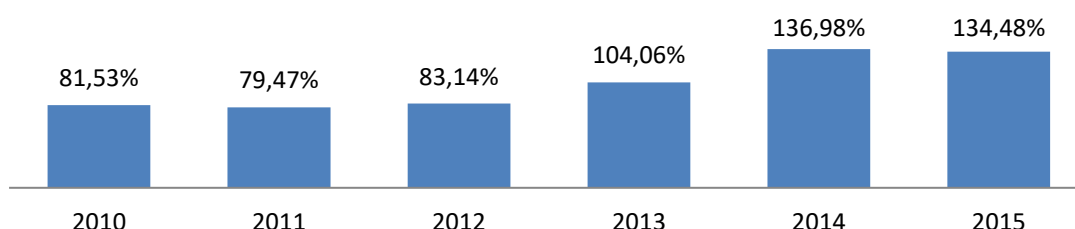
- rynki rolne, marketing i przetwórstwo;
- postęp naukowo techniczny;
- rynek pracy na obszarach wiejskich;
- wymianę pokoleniową w rolnictwie.

Należy również dodać, że płatności bezpośrednie nie mają charakteru pomocy socjalnej, a wręcz przeciwnie mają aktywizować i ułatwiać podejmowanie inicjatyw, których celem powinno być uzyskanie przez rolników wyższych dochodów.

P. Ciaian i in. przeprowadzili badanie poświęcone określeniu siły oddziaływania na dochód gospodarstwa rolnego trzech głównych instrumentów stosowanych w ramach Wspólnej Polityki Rolnej, tj. płatności powiązanych z określoną produkcją, Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich (PROW)¹⁹³ oraz płatności bezpośrednich¹⁹⁴. Badania te wykazały znaczący wpływ tych programów pomocowych na wysokość dochodu uzyskiwanego w gospodarstwie rolnym. Dokonując uszeregowania ich roli, najbardziej efektywnym narzędziem był Program Rozwoju Obszarów Wiejskich (PROW), następnie płatności bezpośrednie, a na końcu płatności związane z produkcją.¹⁹⁵

Wyraźny wzrost znaczenia płatności bezpośrednich w dochodach rodzinnych gospodarstw rolnych pokazały również badania krajowe – patrz rys. 11.

Rysunek 11. Relacja płatności bezpośrednich do dochodu rodzinnego gospodarstwa rolnego uczestniczącego w systemie FADN

Źródło: A. Strzelecka. (2018). Zmiana dochodów drobnych gospodarstw rolnych w Polsce. *Problemy ... op. cit.*, (Nr 1), s. 84.

Zaprezentowane dane jednoznacznie wskazują na rosnące znaczenie tego rodzaju wsparcia na kształtowanie się dochodu rolniczego. Płatności bezpośrednie z roku na rok odgrywają

¹⁹³ J. Stoksik (2015), *Formy pomocy unijnej dla małych gospodarstw rolnych w Polsce*, „Zeszyty Prawnicze”, Tom 15, Nr 1, s. 205-229.

¹⁹⁴ B. Grzebyk (2017), *Rola instrumentów wspólnej polityki rolnej Unii Europejskiej w podnoszeniu jakości życia mieszkańców obszarów wiejskich*, „Nierówności Społeczne a Wzrost gospodarczy”, Tom 54, Nr 4, s. 146-161.

¹⁹⁵ P. Ciaian, D. Kancs, S. Gomez y Paloma (2015), *Income distributional effects of CAP subsidies. Micro evidence from the EU*, „Outlook on Agriculture”, Vol. 44, No. 1, s. 19-28.

coraz większą rolę, co potwierdza ich wysokość, która w okresie od 2013 do 2015 roku przekroczyła dochód uzyskiwany w wyniku działalności rolniczej. Oznacza to, że wartość sprzedaży wytworzonych produktów w ostatnich latach nie wzrosła w porównaniu do środków produkcji przez co płatności bezpośrednie stały się głównym źródłem dochodu uzyskiwanego w gospodarstwach rolnych.

Z kolei badanie przeprowadzone przez J. Średzińską wykazały, że siła wpływu niektórych czynników na wysokość osiąganego dochodu z działalności rolniczej jest zależna w pierwszym rzędzie od wielkości ekonomicznej gospodarstwa rolnego. Wyniki te dowodzą m.in., że wielkość posiadanych przez gospodarstwo aktywów determinuje wysokość uzyskiwanego dochodu. Sytuacja ta jest jednak odmienna w przypadku gospodarstw bardzo małych i małych. W ich przypadku dochodzi bowiem do „ujemnej” relacji, co oznacza, że wzrost ilości posiadanych aktywów powoduje zmniejszenie danego dochodu gospodarstwa.¹⁹⁶ Ujemna relacja może być wynikiem nieracjonalnego wykorzystania środków trwałych w stosunku to skali prowadzonej produkcji. Posiadanie zbyt dużych zasobów fizycznych może być zatem nieuzasadnione pod względem ekonomicznym.¹⁹⁷ Oznacza to, że w przypadku nadwyżki siły roboczej, w postaci np. członków rodziny, część osób pracująca w gospodarstwie rolnym powinna zmienić miejsce pracy, jednocześnie nie umniejszając efektywności prowadzonej produkcji rolnej.¹⁹⁸ Niestety, w sytuacji gdy w większości gospodarstw rolnych w Polsce niemożliwe jest osiągnięcie dochodu na poziomie zaspokajającym w dostatecznym stopniu potrzeby rolnika i jego rodziny w obszarze konsumpcyjnym, motywacyjnym i produkcyjnym¹⁹⁹, konieczne jest uzyskanie go z innych źródeł.²⁰⁰ Działanie to należy nazwać dywersyfikacją źródeł dochodów²⁰¹ (o czym pisano wcześniej w niniejszej pracy) i można je określić jako strategię ustabilizowania dochodu rolniczego lub zapewnienie jego minimalnego poziomu.

¹⁹⁶ J. Średzińska (2017), *Czynniki kształtujące dochody gospodarstw rolnych unii europejskiej według klas wielkości ekonomicznej*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu” Nr. 477, s. 305-314.

¹⁹⁷ A. Grzelak (2014), *Ocena procesów reprodukcji majątku gospodarstw rolnych prowadzących rachunkowość rolną (FADN)*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej”, Tom 3, Nr 340, s. 45–64.

¹⁹⁸ W. Kołodziejczak, F. Wysocki (2015), *Determinanty aktywności ekonomicznej ludności wiejskiej w Polsce*, Poznań: Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu, s. 49-145.

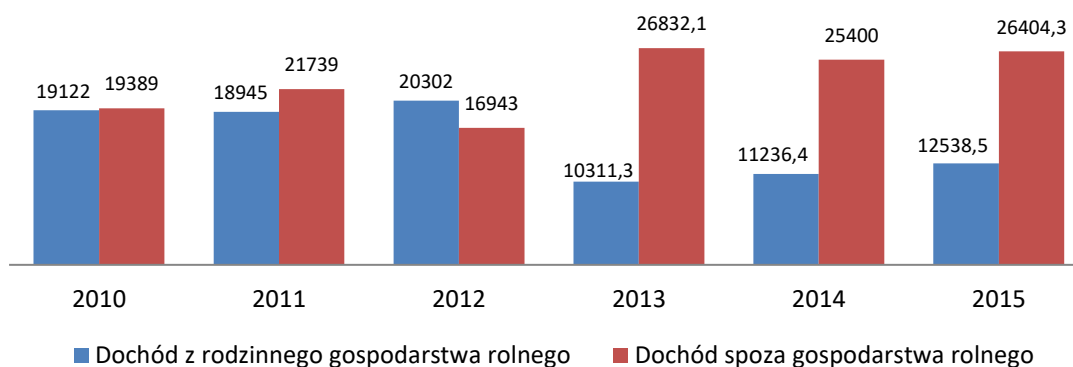
¹⁹⁹ E. Hajduk (2018), *Motywy podejmowania przez rolników pozarolniczej działalności gospodarczej*, „Prace naukowe uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu”, Nr 533, s. 91-99.

²⁰⁰ W. Ziętara (2014), *Pozycja konkurencyjna polskich gospodarstw rolnych na tle gospodarstw wybranych krajów europejskich*, „Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych”, Nr 4, s. 63–78.

²⁰¹ J. Wan, R. Li, W. Wang, Z. Liu, B. Chen (2016), *Income Diversification: A Strategy for Rural Region Risk Management*, „Sustainability”, Tom 8, Nr. 10, s. 1–12.

Na rys. 12 przedstawiono stosunek dochodu uzyskiwanego w małym gospodarstwie rolnym w Polsce do dochodu osiąganego poza nim w okresie 2010 r. – 2015 r.

Rysunek 12. Poziom średniego rocznego dochodu małych gospodarstw rolnych w Polsce wyrażona w zł

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: A. Strzelecka (2018), *Zmiana dochodów drobnych gospodarstw rolnych w Polsce*, „Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych, Nr 1, s. 82-83.

Zaprezentowane dane pokazują rozkład źródeł tworzących dochód ogólny gospodarstwa rolnego oraz wyraźną dominację źródeł osiąganego z działalności pozarolniczej. Są to wynagrodzenia z innego miejsca pracy oraz renty i emerytury członków rodziny. Udział poszczególnych źródeł w ogólnym dochodzie osiąganym przez małe gospodarstwa rolne w Polsce w okresie od 2010 r. do 2015 r. przedstawia tab. 5.

Tabela 5. Zmiana struktury średniego rocznego dochodu spoza gospodarstwa rolnego w Polsce

Źródła dochodu		Lata					
		2010	2011	2012	2013	2014	2015
Dochód spoza gospodarstwa rolnego %		100%					
W tym %	Praca najemna	63,1	66,6	64,5	58,9	53,1	54,1
	Emerytury i renty	15	16,3	17,1	35	39,3	39,5
	Świadczenia społeczne	2,5	2,3	2,3	3	1,8	1,5
	Inne źródła	13,2	12,2	12,2	3,1	5,8	4
	Zarejestrowana działalność pozarolnicza	6,2	2,7	3,9	0	0	0,9

Źródło: A. Strzelecka (2018), *Zmiana dochodów drobnych gospodarstw rolnych w Polsce*, „Problemy drobnych gospodarstw rolnych, Nr 1, s. 86.

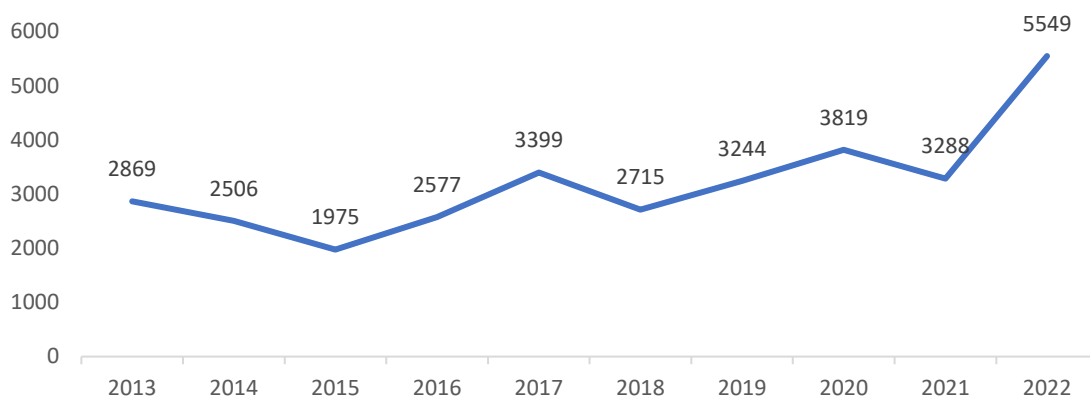
Największy udział w tworzeniu dochodu spoza gospodarstwa w analizowanym okresie posiadało wynagrodzenie z tytułu pracy najemnej. Na uwagę zasługuje jednak spadek tego udziału o 9 pkt.% w ciągu przedstawionych 5 lat. Istotne źródło dochodu stanowią także renty i emerytury, których znaczenie w tworzeniu dochodu gospodarstwa rolnego z roku

Produkcja ekologiczna jako kierunek rozwoju małego rodzinnego gospodarstwa rolnego w Polsce

na rok rosło. Wynika to ze struktury wiekowej rolników, którzy z uwagi na swój wiek przekazują gospodarstwo młodszemu pokoleniu, aby poprzez stałe źródło swojego dochodu (rentę/emeryturę) zarazem podwyższyć dochód uzyskiwany przez dane gospodarstwo.

Według Głównego Urzędu Statystycznego przeciętny roczny dochód uzyskiwany z pracy w indywidualnym gospodarstwie rolnym z 1 ha przeliczeniowego wzrasta w ostatnich latach - patrz rys. 13.

Rysunek 13. Przeciętny roczny dochód (zł) osiągnięty z 1 ha przeliczeniowego w gospodarstwie rolnym

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Główny Urząd Statystyczny (2014), *Obwieszczenie Prezesa Głównego Urzędu Statystycznego z dnia 23 września 2014 r. w sprawie wysokości przeciętnego dochodu z pracy w indywidualnych gospodarstwach rolnych z 1 ha przeliczeniowego w 2013 r.*, Warszawa: GUS; Główny Urząd Statystyczny (2015), *Obwieszczenie Prezesa Głównego Urzędu Statystycznego z dnia 23 września 2015 r. w sprawie wysokości przeciętnego dochodu z pracy w indywidualnych gospodarstwach rolnych z 1 ha przeliczeniowego w 2014 r.*, Warszawa: GUS; Główny Urząd Statystyczny (2016), *Obwieszczenie Prezesa Głównego Urzędu Statystycznego z dnia 23 września 2016 r. w sprawie wysokości przeciętnego dochodu z pracy w indywidualnych gospodarstwach rolnych z 1 ha przeliczeniowego w 2015 r.*, Warszawa: GUS; Główny Urząd Statystyczny (2017), *Obwieszczenie Prezesa Głównego Urzędu Statystycznego z dnia 23 września 2017 r. w sprawie wysokości przeciętnego dochodu z pracy w indywidualnych gospodarstwach rolnych z 1 ha przeliczeniowego w 2016 r.*, Warszawa: GUS; Główny Urząd Statystyczny (2018), *Obwieszczenie Prezesa Głównego Urzędu Statystycznego z dnia 21 września 2018 r. w sprawie wysokości przeciętnego dochodu z pracy w indywidualnych gospodarstwach rolnych z 1 ha przeliczeniowego w 2017 r.*, Warszawa: GUS; Główny Urząd Statystyczny (2019), *Obwieszczenie Prezesa Głównego Urzędu Statystycznego z dnia 23 września 2019 r. w sprawie wysokości przeciętnego dochodu z pracy w indywidualnych gospodarstwach rolnych z 1 ha przeliczeniowego w 2018 r.*, Warszawa: GUS; Główny Urząd Statystyczny (2020), *Obwieszczenie Prezesa Głównego Urzędu Statystycznego z dnia 23 września 2020 r. w sprawie wysokości przeciętnego dochodu z pracy w indywidualnych gospodarstwach rolnych z 1 ha przeliczeniowego w 2019 r.*, Warszawa: GUS; Główny Urząd Statystyczny (2021), *Obwieszczenie Prezesa Głównego Urzędu Statystycznego z dnia 23 września 2021 r. w sprawie wysokości przeciętnego dochodu z pracy w indywidualnych gospodarstwach rolnych z 1 ha przeliczeniowego w 2020 r.*, Warszawa: GUS; Główny Urząd Statystyczny (2022), *Obwieszczenie Prezesa Głównego Urzędu Statystycznego z dnia 22 września 2022 r. w sprawie wysokości przeciętnego dochodu z pracy w indywidualnych gospodarstwach rolnych z 1 ha przeliczeniowego w 2021 r.*, Warszawa: GUS; Główny Urząd Statystyczny (2023), *Obwieszczenie Prezesa Głównego Urzędu Statystycznego z dnia 21 września 2023 r. w sprawie wysokości przeciętnego dochodu z pracy w indywidualnych gospodarstwach rolnych z 1 ha przeliczeniowego w 2022 r.*, Warszawa: GUS.

Np. w 2022 r. wyniósł on 5549 zł brutto i w stosunku do poprzednich lat obserwuje się wyraźny trend wzrostowy tej wielkości, co może sugerować, że polscy rolnicy dysponują coraz większą ilością środków finansowych. Przykładowo, dwudziestohektarowe gospodarstwo mogło przynieść dochód roczny na poziomie 110980 zł brutto. Trzeba jednak pamiętać, że średnia powierzchnia gospodarstwa w Polsce wynosi obecnie około 11,5 ha fizycznych, co oznacza, że dochód brutto z takiego gospodarstwa to około 63813,5 /złoty na rok. Miesięczny dochód wynosi zatem 5317,8 zł. brutto. Zakładając, że w gospodarstwie pracuje zarówno rolnik, jak i jego żona, a praca ta stanowi jedyne ich źródło utrzymania to okazuje się, że zarabiają oni po około 2658,9 zł brutto na osobę. Dla porównania średnie wynagrodzenie w 2022 r. wynosiło w Polsce 6346,15 zł. brutto.²⁰² Osoby pracujące w gospodarstwach rolnych uzyskiwały zatem miesięczny dochód mniejszy niż płaca minimalna obowiązująca w roku 2022, która wynosiła 3100 zł. Ponadto należy pamiętać, że od uzyskanego dochodu w gospodarstwie należy odliczyć koszty związane z prowadzeniem gospodarstwa rolnego oraz koszty związanych z prowadzeniem gospodarstwa domowego.

Powyższe rozważania pokazują jak istotne znaczenie dla gospodarki i społeczeństw Europy oraz Polski mają małe rodzinne gospodarstwa rolne. Ich kluczowa zaleta w porównaniu do dużych gospodarstw rolnych nie wynika z generowania określonego wyniku finansowego, lecz z dostarczania korzyści pozafinansowych wyrażonych m.in. przez pełnione funkcje pozaprodukcyjne. Osiągnięcie tych korzyści przez duże gospodarstwa rolne, z powodu przyjętej formy działalności opartej na produkcji intensywnej oraz specjalistycznej, nie jest możliwe do uzyskania. Dlatego istnienie małych rodzinnych gospodarstw rolnych jest tak ważne, szczególnie w kontekście kreowania określonych korzyści ekonomicznych (wytworzenie wysoko jakościowej żywności), środowiskowych (ochrona środowiska, zachowanie walorów naturalnych) oraz społecznych (zachowanie lokalnej kultury, tradycji oraz folkloru).

Funkcjonujące obecnie systemy produkcji rolniczej – jak to starano się przedstawić – różnią się pod względem intensywności produkcji, stosowanych nawozów, środków ochrony roślin oraz technologii. Wybór odpowiedniej strategii dla danego gospodarstwa, w tym rodzaju prowadzonej działalności, jest zatem kwestią kluczową dla

²⁰² P. Mikos (2021), *Dochód z hektara w 2021 ekstremalnie wysoki o krzywdzący dla rolnika*, „Tygodnik poradnika rolniczego”, https://www.tygodnik-rolniczy.pl/articles/aktualnosci/_dochod-z-hektara-w-2021-ekstremalnie-wysoki-i-krzywdzacy-dla-rolnikow/ (data dostępu: 23.02.2023).

*Produkcja ekologiczna jako kierunek rozwoju małego rodzinnego gospodarstwa
rolnego w Polsce*

dalszego rozwoju każdego rodzinnego gospodarstwa rolnego. Wywiera on bowiem bezpośredni wpływ na dochodowość tych gospodarstw. Pamiętać jednak należy o kierunku i tempie ewolucji systemów produkcji rolniczej oraz o szansach i zagrożeniach związanych z tą ewolucją, co starano się przedstawić w powyższym rozdziale.

W obliczu coraz większych wyzwań związanych z zapewnieniem bezpieczeństwa żywnościowego kraju oraz obowiązującą zasadą zrównoważonego rozwoju rolnictwa²⁰³ istnieje zatem pilna potrzeba rozważenia, czy produkcja ekologiczna może stanowić korzystny kierunek rozwoju dla małych rodzinnych gospodarstw rolnych w Polsce. Trendy i oczekiwania międzynarodowe, jak również krajowe wskazują na konieczność przeciwdziałania zjawisku dotychczasowej marginalizacji rodzinnych gospodarstw rolnych. Proces ten prowadzi bowiem - zdaniem autora niniejszej pracy - do zakłócenia równowagi rynkowej pomiędzy dużymi i małymi gospodarstwami, a w dłuższej perspektywie może negatywnie wpłynąć na cenę oraz jakość dostępnej na polskim rynku żywności. Przykładem takiego procesu są Stany Zjednoczone²⁰⁴ oraz Europa Zachodnia, gdzie młodzi następcy coraz częściej odchodzą od kontynuowania tradycji rodzinnych gospodarstw rolnych, co prowadzi do sprzedaży tych gospodarstw dużym przedsiębiorstwom rolniczym stosującym produkcję masową.

²⁰³ Y. Zolotnytska (2021), *Rola rodzinnych gospodarstw rolnych w rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich w Polsce: stan i perspektywy*, „Kwartalnik Nauk o Przedsiębiorstwie”, Tom 58, Nr 1, s. 43-58.

²⁰⁴ J. Ikerd (2016), *Family farms of North America*. International Policy Centre for Inclusive Growth (IPC-IG), „Working Paper”, Nr 152, s. 14.

Rozdział III. Produkcja ekologiczna jako preferowany kierunek rozwoju produkcji rolnej w Unii Europejskiej

1. Cechy produkcji ekologicznej

1.1. Definicja oraz podstawy prawne produkcji ekologicznej

Międzynarodowa Federacja Rolnictwa Ekologicznego IFOAM określa rolnictwo ekologiczne jako „system produkcji, który utrzymuje zdrowie gleb, ekosystemów i ludzi. Opiera się on na procesach ekologicznych, różnorodności biologicznej i cyklach dostosowanych do lokalnych warunków, a nie na wykorzystaniu nakładów o niekorzystnych skutkach. Rolnictwo ekologiczne łączy tradycję, innowacje i naukę z korzyścią dla wspólnego środowiska i promowania uczciwych relacji oraz dobrej jakości życia dla wszystkich zaangażowanych stron”.²⁰⁵ Z kolei w przyjętym na lata 2014 – 2020 przez polski Rząd Programie Rozwoju Obszarów Wiejskich (PROW) zdefiniowano ją jako „sposób gospodarowania o zrównoważonej produkcji roślinnej i zwierzęcej w obrębie gospodarstwa rolnego, oparty na środkach pochodzenia biologicznego i mineralnego nieprzetworzonych technologicznie”.²⁰⁶ Obie przedstawione definicje podkreślają, że rolnictwo ekologiczne opiera się na szczególnym rodzaju produkcji, którą określić należy mianem produkcji ekologicznej. Jej założeniem jest poszanowanie naturalnych procesów zachodzących w przyrodzie, zachowanie różnorodności biologicznej oraz wykorzystywanie wyłącznie nieprzetworzonych środków biologicznych i mineralnych, czyli nieczyniących negatywnych skutków w środowisku naturalnym.

W ramach prowadzenia Wspólnej Polityki Rolnej przez Unię Europejską na obszarze wspólnoty obowiązuje definicja produkcji ekologicznej zamieszczona w Rozporządzeniu Rady UE, zgodnie z którą jest to „ogólny system zarządzania gospodarstwem i produkcji żywności, łączący najkorzystniejsze dla środowiska praktyki, wysoki stopień różnorodności biologicznej, ochronę zasobów naturalnych, stosowanie wysokich standardów dotyczących dobrostanu zwierząt i metodę produkcji odpowiadającą wymaganiom niektórych konsumentów preferujących wyroby wytwarzane przy użyciu substancji naturalnych i naturalnych procesów”.²⁰⁷ Należy dodać, że produkcja

²⁰⁵ International Federation of Organic Agriculture Movements (2008), *Definition of organic agriculture*, Germany: IFOAM.: <https://www.ifoam.bio/en/organic-landmarks/definition-organic-agriculture> (data dostępu: 07.03.2020).

²⁰⁶ Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi (2019), *Program ...*, op. cit., s. 539.

²⁰⁷ Rozporządzenie Rady (WE) nr 834/2007 z dnia 28 czerwca 2007 r. w sprawie ..., op. cit., pkt 1.

ekologiczna „oznacza stosowanie metody produkcji zgodnej z zasadami określonymi w niniejszym rozporządzeniu na etapie produkcji, przygotowania i dystrybucji”.²⁰⁸

W Polsce produkcja ekologiczna jest regulowana ustawą o rolnictwie ekologicznym,²⁰⁹ a definicja w niej zawarta jest tożsama z przyjętą w rozporządzeniu Rady Unii Europejskiej. Taką też definicję produkcji ekologicznej przyjęto w niniejszej pracy. Wymieniona ustawa określa również zadania oraz kompetencje krajowych organów administracji publicznej oraz jednostek organizacyjnych, takich jak Inspekcja Jakości Handlowej Artykułów Rolno-Spożywczych, Inspekcja Handlowa, Inspekcja Weterynaryjna, Państwowa Inspekcja Ochrony Roślin i Nasiennictwa. Jednak oprócz wspomnianej ustawy w polskim prawodawstwie funkcjonują również dodatkowe przepisy prawa^{210,211}, które powstały w celu realizacji niektórych jej zapisów.

Produkcja ekologiczna realizuje i łączy zatem cele społeczne, ekonomiczne i ekologiczne²¹², stając się ważnym elementem w realizacji zarówno koncepcji zrównoważonego rozwoju,²¹³ jak i tzw. „Zielonego Ładu”, który jest strategią ukierunkowaną na uczynienie gospodarki Unii Europejskiej neutralną klimatycznie do roku 2050.²¹⁴ W raporcie Światowej Komisji ds. Środowiska i Rozwoju pt. **„Nasza Wspólna Przyszłość”** zrównoważony rozwój został określony jako ten, „który zapewnia zaspokojenie potrzeb obecnego pokolenia bez umniejszania szans rozwojowych przyszłych pokoleń”.²¹⁵ Określenie to gwarantuje kolejnym pokoleniom równy dostęp do zasobów społecznych, przyrodniczych i ekonomicznych. Odzwierciedla tym samym kluczową ideę, jaką bez wątpienia jest sprawiedliwość międzypokoleniowa.²¹⁶ Jej założenia przedstawiono na rys. 14.

²⁰⁸ Ibidem, art. 2 lit. a.

²⁰⁹ Ustawa z dnia 25 czerwca 2009 r. o rolnictwie ekologicznym (Dz.U. 2019, poz. 1353), art. 2 pkt. 3.

²¹⁰ Rozporządzenie z dnia 18 marca 2010 r. w sprawie niektórych warunków produkcji ekologicznej (Dz. U. 2010 nr 56, poz. 348).

²¹¹ Rozporządzenie z dnia 11 maja 2016 r. w sprawie rodzajów nieprawidłowości lub naruszeń przepisów dotyczących rolnictwa ekologicznego i minimalnych środków, jakie jednostki certyfikujące są obowiązane zastosować w przypadku stwierdzenia wystąpienia tych nieprawidłowości lub naruszeń w ramach kontroli w rolnictwie ekologicznym (Dz.U. 2016, poz. 777).

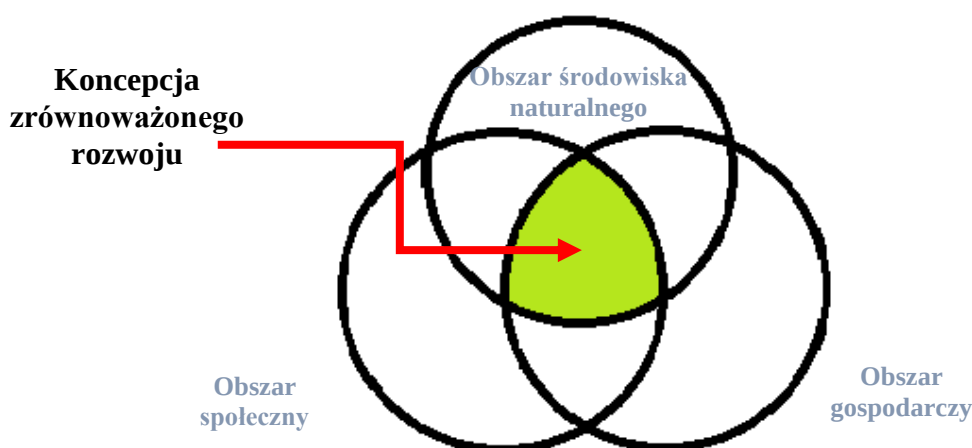
²¹² J. Kahl, G. J. van der Burgt, D. Kusche, S. Bügel, N. Busscher, E. Hallmann, U. Kretzschmar, A. Ploeger, E. Rembialkowska (2010), *Organic food claims in Europe*, „Food Technology”, Tom 64, Nr 3, s. 38-46.

²¹³ E. Rokicka, W. Woźniak (2016), *W kierunku zrównoważonego rozwoju. Koncepcje, interpretacje, konteksty*. Łódź: Katedra Socjologii Ogólnej Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny Uniwersytet Łódzki.

²¹⁴ A. Baszczyńska, A. Jędrzejczak (2022), *Jak znaleźć wiarygodne „zielone” dane statystyczne?* [w:] M. Burchard-Dziubińska (red.) „W poszukiwaniu zielonego ładu”, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, s. 39-50.

²¹⁵ World Commission on Environment and Development United Nations (1987), *Our Common Future (Brundtland Report)*, Cambridge: Oxford University Press.

²¹⁶ Z. Szewczyk (2017), *Bezpieczeństwo ekologiczne - zrównoważony rozwój i wymiar ekonomiczny*, „Roczniki naukowe stowarzyszenia ekonomistów rolnictwa i agrobiznesu”, Tom XIX, Z. 3, s. 295-300.

Rysunek 14. Koncepcja zrównoważonego rozwoju

Źródło: P. Trzepacz (2012), *Geneza i istota koncepcji rozwoju zrównoważonego*, [w:] P. Trzepacz (red.), *Zrównoważony rozwój – wyzwania globalne* (s. 11-36), Kraków: Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego, s. 19.

W koncepcji zrównoważonego rozwoju - jak już wielokrotnie podkreślano - kluczowa rola społeczno-gospodarcza przypada rolnictwu. Gospodarstwa rolne wykorzystując zasoby przyrodnicze mają również obowiązek dostarczania swoich produktów pod warunkiem utrzymywania bioróżnorodności oraz dobrostanu środowiska. Wpływają tym samym na zachowanie ładu ekologicznego, a także ekonomicznego - poprzez odpowiednie kształtowanie struktury zawodowej oraz dochodowej rolników i mieszkańców obszarów wiejskich.

W produkcji ekologicznej wykorzystywane są tylko. środki pochodzenia biologicznego i mineralnego. Umożliwiają one zachowanie produktywności użytków rolnych oraz wytworzenie bezpiecznych dla zdrowia produktów roślinnych i zwierzęcych pozbawionych silnych antybiotyków, hormonów, konserwantów, nawozów sztucznych, a także innych nienaturalnych dodatków.

Produkcja ekologiczna wyróżnia się następującymi cechami:²¹⁷

- zasoby gospodarstwa rolnego są optymalnie wykorzystywane, jednocześnie dochodzi do ograniczenia stosowania przemysłowych środków produkcji;
- zaprzestanie stosowania chemicznych środków ochrony upraw i osiągnięcie technologii na rzecz agrotechniki i czynników naturalnych;
- dążenie do najefektywniejszego wykorzystania naturalnych czynników produkcji;
- wyeliminowanie nawozów chemicznych;

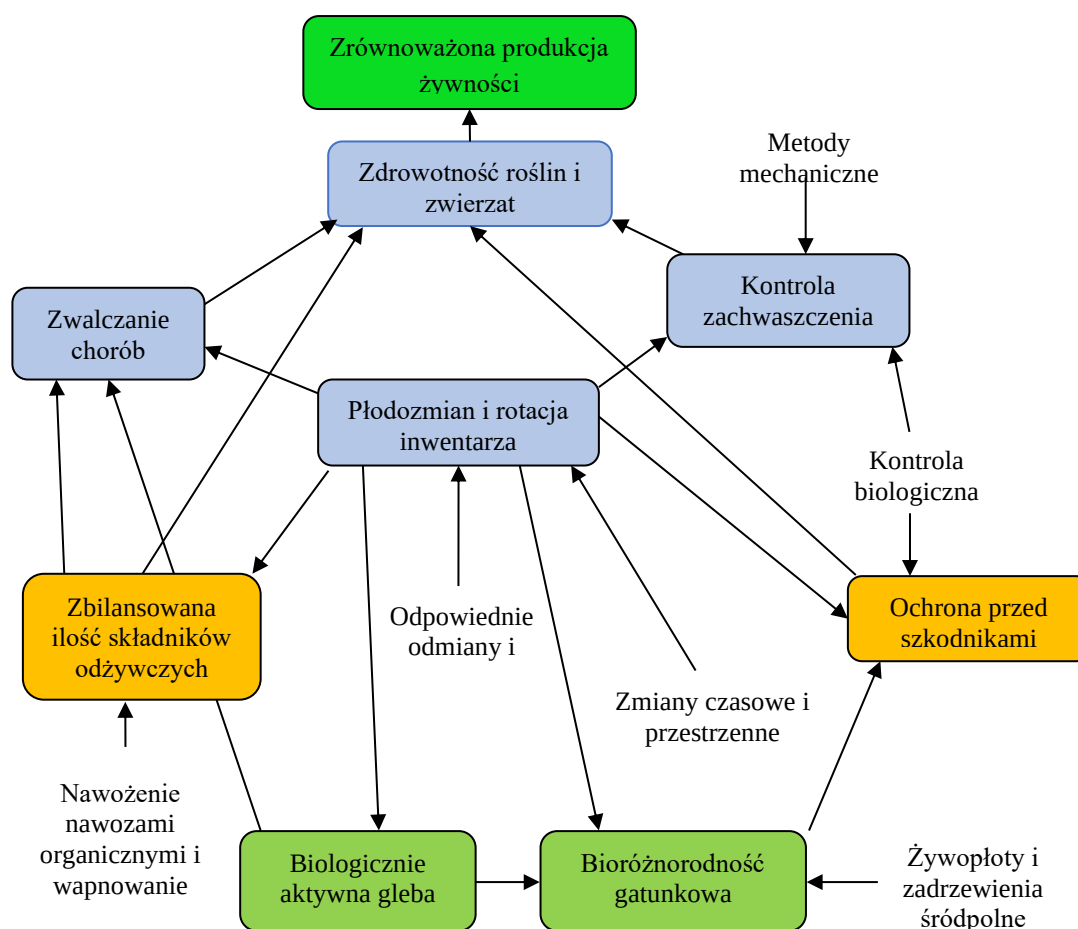
²¹⁷ A. M. Olkiewicz (2017), *Prawne uwarunkowania rolnictwa ekologicznego w Polsce*, „Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu”, Tom 19, Z. 4, s. 149.

Produkcja ekologiczna jako kierunek rozwoju małego rodzinnego gospodarstwa rolnego w Polsce

- zapewnienie zwierzętom ruchu na świeżym powietrzu;
- stosowanie naturalnych metod użytkowania gleby, przeciwdziałania erozji, a także utrzymania stabilności i różnorodności biologicznej;
- podstawę żywienia zwierząt stanowi pasza własna z pominięciem hormonów i dodatków pochodzenia przemysłowego;
- podstawę produkcji ekologicznej tworzy zamknięty obieg materii w obrębie gospodarstwa;
- prowadzenie zarówno produkcji zwierzęcej jak i roślinnej;
- skupienie się na wytworzeniu pełnowartościowej żywności o jak najwyższych cechach jakościowych.

Rolnictwo ekologiczne odzwierciedla zatem idee zrównoważonego rozwoju, gdyż opiera się na określonych założeniach – patrz rys. 15.

Rysunek 15. Główne założenia rolnictwa ekologicznego zgodnie z koncepcją zrównoważonego rozwoju

Źródło: M. Głodowska, A. Gałązka (2017), *Wpływ rolnictwa ekologicznego na środowisko w koncepcji rozwoju zróżnicowanego*, „Wieś i Rolnictwo”, Tom 2, Nr 175, s. 152.

Produkty rolne wytworzone w ten sposób zawierają mniej substancji szkodliwych dla człowieka oraz środowiska naturalnego. Pamiętać jednak należy, że nie można wyeliminować wszystkich wad konwencjonalnej produkcji rolniczej. Dlatego też głównym zadaniem produkcji ekologicznej jest minimalizowanie ujemnych skutków wynikających z jej prowadzenia i oddziaływania na środowisko naturalne.

1.2. Cele i funkcje produkcji ekologicznej

Rada Unii Europejskiej w Rozporządzeniu wskazała, że „*ekologiczna metoda produkcji pełni zatem podwójną funkcję społeczną: z jednej strony dostarcza towary na specyficzny rynek kształtowany przez popyt na produkty ekologiczne, a z drugiej jest działaniem w interesie publicznym, ponieważ przyczynia się do ochrony środowiska dobrostanu zwierząt i rozwoju obszarów wiejskich*”.²¹⁸

Podstawą dostarczania wysokiej jakości produktów rolnych jest utrzymywanie i podwyższanie jakości zasobów naturalnych wykorzystywanych przez gospodarstwa rolne. Natomiast kluczowym wielofunkcyjnym dobrem są użytki rolne umożliwiające uprawę roślin i hodowlę zwierząt.²¹⁹ Na ich użyteczność rolniczą ma wpływ rodzaj gleby oraz czynniki kształtujące jej poziom żyzności.²²⁰ Ta żyzność wynika z żyjących w niej organizmów przetwarzających resztki organiczne na składniki pokarmowe dla roślin, zamykając tym samym obieg materii w gospodarstwie. Zachodzące w ten sposób procesy rozkładu, przemiany i syntezy tworzą podłoże do wzrostu roślin. Gleba, z której składają się użytki rolne jest zatem tworem żywym i stanowi pod względem składu gatunkowego najbogatszy system przyrodniczy.²²¹ Istotną funkcję pełnią w niej organizmy, takie jak dżdżownice, które przekształcają substancje organiczne w substancje odżywcze dla roślin.²²² Drugą grupę stanowią mikroorganizmy²²³, które poprzez relacje symbiotyczne

²¹⁸ Rozporządzenie Rady (WE) nr 834/2007 w sprawie produkcji ..., op. cit., pkt. (1).

²¹⁹ J. Wilkin (2014), *Ziemia rolnicza - dobro wielofunkcyjne*, „Wies i Rolnictwo”, Tom 162, Nr 1, s. 113-121.

²²⁰ J. Kopiński, A. Witorożec-Piechnik (2022), *Assessment of soil organic matter management in polish agriculture*, „Annals of the Polish Association of agricultural and agribusiness economist”, Tom 24, Nr 2, s. 44-54.

²²¹ S. Nielsen, T. Minchin, S. Kimber, L. van Zwieten, J. Gilbert, P. Munroe, S. Joseph, T. Thomas (2014), *Comparative analysis of the microbial communities in agricultural soil amended with enhanced biochars or traditional fertilizers*, „Agriculture, Ecosystems and Environment”, Tom 191, s. 73-82.

²²² B. Feledyn-Szewczyk, A. K. Berbeć, P. Radzikowski (2017), *Rola dżdżownic w kształtowaniu jakości gleb oraz wpływ różnych zabiegów agrotechnicznych na ich występowanie*, „Studia i raporty PIB”, Z. 58, Nr 8, s. 57-71.

²²³ A. K. Bhat (2013), *Preserving microbial diversity of soil ecosystem: A key to sustainable productivity*, „International Journal of Current Microbiology and Applied Sciences”, Tom 2, Nr 8, s. 85-101.

i degradację niektórych substancji chemicznych oraz możliwość stymulowania wzrostu roślin, pełni ważną funkcję produkcyjną w użytkach rolnych.

Kluczowym celem produkcji ekologicznej jest więc utrzymanie aktywności biologicznej tego zasobu, czyli stworzenie tzw. „zdrowej gleby”, czyli „żywej gleby” oraz podwyższanie jej żyzności. Zasób ten wpływa bowiem m.in. na optymalny wzrost roślin, magazynowanie wody, zachowanie próchnicy oraz struktury gruzelkowatej, a poprzez zapewnienie właściwego odżywienia roślin ogranicza występowanie wśród nich różnych chorób. W celu zachowania wysokiej jakości tego ważnego zasobu prowadzone są uprawy międzyplonów i płodozmian, utrzymuje się okrywą roślinną oraz stosuje się naturalne nawozy organiczne,²²⁴ a także zadrzewienie śródpolne.²²⁵

Ważnym celem produkcji ekologicznej jest ochrona zasobów wody. Realizuje się go poprzez zachowanie jej naturalnych źródeł i czynne przeciwdziałanie jej odpływowi. Osiągnięcie tego celu uwarunkowane jest polepszeniem struktury oraz pojemności wodnej gleby poprzez zabiegi mechaniczne, zadrzewienia śródpolne, utrzymywanie łąk z naturalną roślinnością. Przeciwdziała to utracie przez glebę właściwości gromadzenia wody, udaremniając w perspektywie czasu obniżanie poziomu wód gruntowych i zmniejsza ich podatności na suszę.²²⁶

Celem produkcji ekologicznej jest również polepszenie jakości powietrza, którego stan oddziałuje na rozwój danego obszaru. Pogorszenie jego jakości jest efektem zwiększonej emisji związków chemicznych do atmosfery, których jednym z głównych źródeł jest produkcja zwierzęca o charakterze intensywnym, wielkopowierzchniowym oraz o podwyższonej koncentracji operacji karmienia zwierząt (Concentrated Animal Feeding Operations).²²⁷ Za szczególnie uciążliwe uznać należy związki zapachowe oraz gazy cieplarniane, np. dwutlenek węgla, metan, tlenek azotu, amoniak oraz zredukowane związki siarki. Szacuje się, że obecnie udział sektora hodowlanego w całkowitej antropogenicznej emisji gazów cieplarnianych na świecie wynosi 14,5%, a globalna hodowla zwierząt odpowiada za wytworzenie 53% podtlenku azotu, 44% metanu i 5% dwutlenku węgla.²²⁸ Problem zanieczyszczenia powietrza w mniejszym stopniu dotyczy

²²⁴ M. Głodowska, A. Gałązka (2017), *Wpływ ...*, op. cit., s. 153.

²²⁵ M. Orzechowski, M. Trzcianowska (2016), *Zadrzewienia śródpolne w gospodarowaniu przestrzenią*, „Studia i materiały Centrum Edukacji Przyrodniczo-Leśnej”, Tom 18, Z. 49B, Nr 5, s. 153-163.

²²⁶ J. Kuś (2016), *Gospodarowanie wodą w rolnictwie*, „Studia i raporty IUNG-PIB”, Z. 47, Nr 1, s. 83-104.

²²⁷ B. Kułek (2018), *Impact of Human Activity and Climate on Nitrogen in Agriculture*, „Sustainable Agriculture Reviews”, Tom 33, s. 1-52.

²²⁸ M. M. Rojas-Downing, A. P. Nejadhashemi, T. Harrigan, S. A. Woznicki (2017), *Climate change and livestock: impacts, adaptation, and mitigation*, „Climate Risk Management”, Tom 16, s. 151.

produkcji ekologicznej, w której nie spotyka się intensywnego chowu zwierząt. Nie dochodzi zatem do zwiększonej emisji związków chemicznych. Brak intensywnego chowu wynika z uregulowań prawnych, określających m.in. minimalną powierzchnię wybiegu dla określonej liczby zwierząt.

Zachowanie bioróżnorodności biologicznej to kolejny cel produkcji ekologicznej. Degradacja tego zasobu powoduje obniżenie produkcji, a także ograniczenie puli dostępnych ras i odmian roślin oraz zwierząt. Dla gospodarstw rolnych utrzymanie bioróżnorodności jest konieczne do zachowania żyzności użytków rolnych i ich produktywności oraz zapobiegania erozji gleby. Np. różnorodność owadów jest warunkiem zapylenia roślin, co bezpośrednio wpływa na wielkość uzyskiwanych plonów.²²⁹ Zwiększenie różnorodności biologicznej gleby w przypadku produkcji ekologicznej następuje w efekcie stosowania nawozów naturalnych, doboru odpowiednich odmian roślin, rozbudowanego płodozmianu, wykorzystania lokalnych odmian roślin i ras zwierząt oraz użycia w walce ze szkodnikami i chwastami ich naturalnych wrogów. W podtrzymywaniu różnorodności biologicznej istotne znaczenie pełnią również półnaturalne użytki zielone, takie jak pastwiska i łąki. Tereny te są miejscem występowania m.in. licznych gatunków roślin, owadów oraz ptaków, także tych zagrożonych.

Celem produkcji ekologicznej jest wreszcie odpowiednie ukształtowanie krajobrazu, z którego korzysta nie tylko gospodarstwo rolne, ale całe społeczeństwo.²³⁰ Naturalny krajobraz tworzy atrakcyjne dla potencjalnego klienta warunki wypoczynku, a tym samym ułatwia gospodarstwu rolnemu prowadzenie działalności usługowej w postaci agroturystyki.

2. Produkcja ekologiczna

2.1. Produkcja ekologiczna na świecie

Pomimo rygorystycznych wymogów stawianych produkcji ekologicznej, obecnie obserwuje się na świecie wzmożone zainteresowanie jej rozwojem²³¹ oraz wzrost popytu

²²⁹ B. Gołębiewska, A. Chlebicka, M. Maciejczak (2016), *Rolnictwo a środowisko. Bioróżnorodność i innowacje środowiskowe w rozwoju rolnictwa*, Warszawa: Wydawnictwo Wieś Jutra, 51-78.

²³⁰ A. Kiryluk (2017), *Retardacja przekształcania zasobów krajobrazu rolniczego i różnorodności biologicznej na przykładzie województwa podlaskiego*, „Inżynieria Ekologiczna”, Tom 18 Z. 3, s. 159-167

²³¹ M. Drygas, K. Bańkowska, I. Nurzyńska, K. Wycech, I. Gradka, T. Lesisz (2017), *Uwarunkowania ekonomiczne i społeczne rozwoju rolnictwa ekologicznego w Polsce*, Warszawa: IRWIR PAN, s. 14-16.

na produkty ekologiczne.²³² Dotyczy to nie tylko krajów wysoko rozwiniętych, ale również krajów rozwijających się. Dla małych gospodarstw rolnych - jak już wielokrotnie podkreślano - produkcja ekologiczna może stanowić szansę nawiązania efektywnej konkurencji z wielkopowierzchniowymi oraz nowoczesnymi gospodarstwami rolnymi. Sprzyja temu wzrost świadomości ekologicznej konsumenckiej u odbiorców²³³, która przejawia się zwracaniem przez nich coraz większej uwagi na jakość kupowanych produktów.²³⁴ Konkurencyjność produkcji ekologicznej wynika również ze wsparcia finansowego oferowanego tym przedsiębiorstwom, m.in. przez Unię Europejską, Australię oraz USA, np. w formie dopłat rolnośrodowiskowych. W trudniejszej sytuacji znajdują się gospodarstwa rolne w Afryce i Azji, które są pozbawione tego rodzaju subsydiów. W celu pokrycia kosztów własnych tworzą one grupy producenckie, które umożliwiają skuteczniejsze negocjowanie i podpisywanie korzystniejszych kontraktów z międzynarodowymi firmami. W ramach nawiązanej współpracy firmy te opłacają uzyskanie wymaganych certyfikatów i pozwoleń w zamian za otrzymanie dostępu do wysokiej jakości produktów rolnych.²³⁵

W skali globalnej udział użytków ekologicznych w ogólnej powierzchni użytków rolnych uległ zwiększeniu z 1,4% w roku 2017 do 2% w 2022 r. - patrz tab. 6. Wzrost ten wystąpił z różną siłą w różnych regionach świata. Np. Australia i Oceania, która dysponowała największym udziałem użytków ekologicznych w ogólnej posiadanej powierzchni użytków rolnych, odnotowała w 2022 r. ich wzrost w stosunku do 2017 o 5,8 pkt %. W Europie odnotowano wzrost na poziomie 0,8 pkt%, a w Ameryce Południowej wyniósł 0,2 pkt.%. W innych regionach świata nie doszło do tego rodzaju zmian.

²³² O. Bazaluk, O. Yatsenko, O. Zakharchuk, A. Ovcharenko, O. Khrystenko, V. Nitsenk (2020), *Dynamic development of the global organic food market and opportunities for Ukraine*, „Sustainability”, Tom 12, Nr 17, s. 1-20.

²³³ M. Sajdakowska, S. Żakowska-Biemans, K. Gutkowska (2015), *Symptomy ekologizacji konsumpcji w zachowaniach konsumentów na rynku żywności pochodzenia zwierzęcego*, „Journal of agribusiness and Rural Development”, Tom 3, Nr 37, s. 521-530.

²³⁴ H. Willer, D. Schaack, J. Lernoud, S. Meredith (2016), *Growth trends in European Organic Food and Farming*, *Organic Farming and Market Development in Europe*, [w:] H. Willer, S. Meredith (red.), *Organic in Europe. Prospects and developments 2016*, Bonn: IFOAM UE Group, s. 20-58.

²³⁵ J. Ligenzowska (2014), *Rolnictwo ekologiczne na świecie*, „Problemy Rolnictwa Światowego”, Tom 14, Z. 3, s. 152-154.

Tabela 6. Udział użytków ekologicznych w ogólnej powierzchni użytków rolnych danego regionu

	Afryka	Azja	Europa	Ameryka Południowa	Ameryka Północna	Australia i Oceania	Świat
2017	0,2%	0,4%	2,9%	1,1%	0,8%	8,5%	1,4%
2018	0,2%	0,4%	3,1%	1,1%	0,8%	8,6%	1,5%
2019	0,2%	0,4%	3,3%	1,2%	0,8%	9,6%	1,5%
2020	0,2%	0,4%	3,4%	1,4%	0,8%	9,7%	1,6%
2021	0,2%	0,4%	3,6%	1,4%	0,8%	9,7%	1,6%
2022	0,2%	0,4%	3,7%	1,3%	0,8%	14,3%	2%

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: H. Willer, J. Lernoud. (red.) (2019), *The World of Organic Agriculture. Statistic and Emerging Trends 2019*, „Research Institute of Organic Agriculture”, Bonn: FIBL and IFOAM- Organic International, s. 44; H. Willer, B. Schlatter, J. Trávníček, L. Kamprer, J. Lernoud. (red.) (2020), *The World of Organic Agriculture. Statistic and Emerging Trends 2020*, „Research Institute of Organic Agriculture”, Bonn: FIBL and IFOAM- Organic International, s. 41; H. Willer, B. Schlatter, J. Trávníček, C. Meier. (red.) (2021), *The World of Organic Agriculture. Statistic and Emerging Trends 2021*, „Research Institute of Organic Agriculture”, Bonn: FIBL and IFOAM- Organic International, s. 41; H. Willer, J. Trávníček, C. Meier, B. Schlatter. (red.). (2022). *The World of Organic Agriculture. Statistic and Emerging Trends 2022*, „Research Institute of Organic Agriculture”, Bonn: FIBL and IFOAM- Organic International, s. 41; H. Willer, J. Trávníček, B. Schlatter. (red.). (2023). *The World of Organic Agriculture. Statistic and Emerging Trends 2023*, „Research Institute of Organic Agriculture”, Bonn: FIBL and IFOAM- Organic International, s. 39; H. Willer, J. Trávníček, B. Schlatter. (red.). (2024). *The World of Organic Agriculture. Statistic and Emerging Trends 2024*, „Research Institute of Organic Agriculture”, Bonn: FIBL and IFOAM- Organic International, s. 44.

Rozwój produkcji ekologicznej oznacza również wzrost powierzchni użytków ekologicznych – patrz. tab. 7. W 2022 roku światowa powierzchnia użytków ekologicznych wyniosła 96,4 mln ha. W porównaniu do roku 2016 (57,7 mln ha.) zwiększyła się zatem o 38,7 mln ha. Przedstawione dane wyraźnie pokazują, że 53,2 mln ha dostępnej powierzchni użytków ekologicznych w 2022 r. była usytuowana na obszarze Australii i Oceanii. Na wyróżnienie zasługuje również Europa z obszarem 18,5 mln ha. Najmniejszy udział posiadały regiony, takie jak Afryka (2,7 mln) oraz Ameryka Północna (3,6 mln). Pod względem wzrostu powierzchni użytków ekologicznych w okresie 2016-2022 należy ponownie wskazać na Australię i Oceanię (25,9 mln ha.), Europę (5 mln ha.), ale także na Azję (3,9 mln ha). W przypadku innych regionów przyrost powierzchni wyniósł od 0,5 do 2,8 mln ha.

*Produkcja ekologiczna jako kierunek rozwoju małego rodzinnego gospodarstwa
rolnego w Polsce*

Tabela 7. Powierzchnia użytków ekologicznych w poszczególnych regionach świata wyrażona w mln ha oraz jej udział w ogólnej powierzchni użytków ekologicznych na świecie w okresie od 2016 do 2022 r.

	Afryka	Ameryka Południowa	Ameryka Północna	Australia i Oceania	Azja	Europa	Razem
Powierzchnia w mln ha w 2016	1,8	7,1	3,1	27,3	4,9	13,5	57,7
Udział w 2016	3%	12,3%	5%	47,3%	9%	23,4%	100%
Powierzchnia w mln ha w 2017	2	8	3,2	35,9	6,1	14,6	69,8
Udział w 2017	3%	11%	5%	51%	9%	21%	100%
Powierzchnia w mln ha w 2018	2	8	3,3	36	6,5	15,6	71,5
Udział w 2018	3%	11%	5%	50%	9%	22%	100%
Powierzchnia w mln ha w 2019	2	8,3	3,6	36	5,9	16,5	72,3
Udział w 2019	2,8%	11,5%	5%	49,6%	8,2%	22,9%	100%
Powierzchnia w mln ha w 2021	2,6	9,9	3,6	36	6,5	17,8	76,4
Udział w 2021	3,5%	12,9%	4,6%	47,1%	8,5%	23,4%	100%
Powierzchnia w mln ha w 2022	2,7	9,5	3,6	53,2	8,8	18,5	96,4
Udział w 2022	2,8%	9,9%	3,8%	55,2%	9,2%	19,1%	100%

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: H. Willer, J. Lernoud. (red.) (2018), *The World of Organic Agriculture. Statistic and Emerging Trends 2018*, „Research Institute of Organic Agriculture”, Bonn: FIBL and IFOAM- Organic International, s. 38; H. Willer, J. Lernoud. (red.) (2019), *The World ...*, op. cit., s. 40; H. Willer, B. Schlatter, J. Trávníček, L. Kamprer, J. Lernoud. (red.) (2020), *The World ...*, op. cit., s. 37; H. Willer, B. Schlatter, J. Trávníček, C. Meier. (red.) (2021), *The World ...*, op. cit., s. 37; H. Willer, J. Trávníček, B. Schlatter. (red.) (2023), *The World ...*, op. cit., s. 34; H. Willer, J. Trávníček, B. Schlatter. (red.) (2024), *The World ...*, op. cit., s. 42.

Do największych pozytywnych zmian pod względem rocznego wzrostu powierzchni użytków ekologicznych - w ostatnim badanym roku 2022 - doszło w takich państwach, jak Australia 17 328 259 ha, Indie 2 068 825 ha, Grecja 390 224 ha, Kanada 351 488 ha, Meksyk 194 066 ha,²³⁶ co może świadczyć o przyszłym dynamicznym rozwoju produkcji ekologicznej w tych regionach świata.

Skala produkcji ekologicznej na świecie wygląda jednak inaczej, gdy uwzględni się udział użytków ekologicznych przynajmniej na poziomie 10% w ogólnej powierzchni użytków rolnych danego państwa. Biorąc pod uwagę to kryterium należy stwierdzić, że większość tego rodzaju państw zlokalizowana była na obszarze Europy. Wskazać należy

²³⁶ H. Willer, J. Trávníček, B. Schlatter. (red.) (2024), *The World ...*, op. cit, s. 46.

między innymi Lichtenstein - 43%, Austrię - 27,5%, Estonię - 23,4%, Szwecję - 19,9%, Portugalię - 19,1%, Włochy - 17,9%, Szwajcarię - 17,9%, Grecję - 17,6%, Czechy - 16%, Łotwę - 15,3%, Finlandię - 15%, Danię - 11,5%, Niemcy - 11,2%, Hiszpanię - 10,9% i Słowenię - 10,7%, co podkreśla powszechność tej formy produkcji w tym regionie świata.²³⁷

Rozwój produkcji ekologicznej na świecie można również zmierzyć poprzez liczebność gospodarstw ją prowadzących – patrz tab. 8. W 2022 r. wyniosła ona 4 502 778 podmiotów, a najwięcej funkcjonowało na obszarze Azji. Ich udział w ogólnej liczbie gospodarstw ekologicznych na świecie wyniósł 60,6%. Drugim regionem była Afryka 21,7%, a na dalszych miejscach znalazły się Europa 10,7%, Ameryka Południowa 6%, Ameryka Północna 0,5% oraz Australia i Oceania 0,5%.

Tabela 8. Liczba gospodarstw prowadzących w latach 2015-2022 produkcję ekologiczną na świecie (tys.)

	Świat	Afryka	Ameryka Południowa	Ameryka Północna	Australia i Oceania	Azja	Europa
2015	2 417 883	719 710	456 806	19 356	22 009	851 016	348 986
2016	2 726 967	741 367	458 532	18 422	27 366	1 108 040	373 240
2017	2 945 341	806 877	460 443	22 966	26 750	1 231 159	397 146
2018	2 796 916	788 858	227 609	23 957	20 859	1 317 023	418 610
2019	3 129 893	850 781	224 388	22 153	16 117	1 588 400	428 677
2020	3 368 254	833 986	270 472	22 448	15 930	1 808 464	417 977
2021	3 669 201	1 123 255	280 436	23 392	18 479	1 782 134	442 274
2022	4 502 778	975 334	270 217	23 948	24 466	2 728 678	480 135

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: H. Willer, J. Lernoud. (red.) (2017), *The World of Organic Agriculture. Statistic and Emerging Trends 2017*, „Research Institute of Organic Agriculture”, Bonn: FIBL and IFOAM- Organic International, s. 62; H. Willer, J. Lernoud. (red.). (2018). *The World ...*, op. cit., s. 60; H. Willer, B. Schlatter, J. Trávníček, L. Kamprer, J. Lernoud. (red.) (2020), *The World ...*, op. cit., s. 58; H. Willer, J. Trávníček, C. Meier, B. Schlatter. (red.) (2022), *The World ...*, op. cit., s. 57; H. Willer, J. Trávníček, B. Schlatter. (red.) (2023), *The World ...*, op. cit., s. 54; H. Willer, J. Trávníček, B. Schlatter. (red.) (2024), *The World ...*, op. cit. s. 49.

Dokonując porównania powierzchni użytków ekologicznych z liczbą gospodarstw prowadzących produkcję ekologiczną, w różnych regionach świata dostrzec można między

²³⁷ Tamże, s. 44.

*Produkcja ekologiczna jako kierunek rozwoju małego rodzinnego gospodarstwa
rolnego w Polsce*

nimi pewną rozbieżność. Otóż Australia i Oceania z uwagi na niewielką liczbę gospodarstw w stosunku do rosnącej powierzchni użytków ekologicznych jest przykładem regionu, w którym produkcja ekologiczna prowadzona jest przez wielkopowierzchniowe/farmerskie przedsiębiorstwa rolnicze. Natomiast Azja i Afryka, ze względu na dużą liczbę gospodarstw i niewielką powierzchnię użytków ekologicznych, są przykładem dominacji małych podmiotów lub niewdrażania na całym obszarze gospodarstwa tego rodzaju produkcji. Na tym tle należy wyróżnić Europę, która w 2022 r. wyróżniła się zarówno pod względem wzrostu liczby gospodarstw prowadzących produkcję ekologiczną, jak i wzrostem powierzchni użytków ekologicznych, co wskazuje w sposób jednoznaczny na intensywny rozwój tej produkcji.

Rozwój produkcji ekologicznej na świecie przedstawić można również poprzez aspekt finansowy. Otóż globalny rynek żywności ekologicznej w 2018 roku po raz pierwszy oszacowany został na 100 mld dolarów.²³⁸ W 2023 roku jego wartość wzrosła do 231,52 mld dolarów.²³⁹ W tab. 9 przedstawiono wartość sprzedaży detalicznej w poszczególnych regionach świata.

Tabela 9. Wartość sprzedaży detalicznej rynku żywności ekologicznej w latach 2015-2020 na świecie wyrażona w mld euro

Region	Wartość sprzedaży detalicznej żywności ekologicznej (mld euro)					
	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Afryka	0,16	0,17	0,17	0,16		
Azja	9,601	10,071	10,949	12,540	13,747	15,032
Europa	37,351	40,729	45,049	52,000	54,539	53,070
Ameryka Południowa	0,810	0,810	0,810	0,778	0,778	0,778
Ameryka Północna	43,012	43,677	48,201	53,717	53,901	64,366
Australia i Oceania	1,293	1,378	1,378	1,594	1,866	1,510
Wartość globalna	92,074	96,683	106,404	120,647	124,845	134,760

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: H. Willer, J. Lernoud. (red.). (2019), *The World ...*, op. cit., s.70; H. Willer, B. Schlatter, J. Trávníček, L. Kamprer, J. Lernoud. (red.). (2020). *The World ...*, op. cit., s. 67; H. Willer, B. Schlatter, J. Trávníček, C. Meier. (red.). (2021). *The World ...*, op. cit., s. 65; H. Willer, J. Trávníček, C. Meier, B. Schlatter. (red.). (2022). *The World ...*, op. cit., s. 65; H. Willer, J. Trávníček, B. Schlatter. (red.) (2023), *The World ...*, op. cit., s. 61; H. Willer, J. Trávníček, B. Schlatter. (red.) (2024), *The World ...*, op. cit. s. 57.

²³⁸ Ecovia Intelligence (2019), *The Global Market for Organic Food & Drink: Trends & Future Outlook*. Londyn: Ecovia Intelligence, <https://www.ecovaint.com/global-organic-food-market-trends-outlook/> (data dostępu 16,05,2023).

²³⁹ Organic Food and Beverages Market Size, Share & Trends Analysis Report By Product (Organic Food, Organic Beverages), By Distribution Channel (Convenience Stores, Specialty Stores), By Region, And Segment Forecasts, 2024 – 2030; <https://www.grandviewresearch.com/industry-analysis/organic-foods-beverages-market> (data dostępu 24,05,2024).

Jak wynika z tab. 9 światowy rynek sprzedaży detalicznej żywności ekologicznej powiększał się średnio w latach 2015 – 2020 badanym okresie o około 8,54 mld euro rocznie. Najwyższą jego wartość w 2022 roku osiągnięto w Ameryce Północnej 64,366 mld euro oraz Europie 53,070 mld euro, a najniższą w Afryce. Udział rynku Ameryki Północnej w globalnej wartości sprzedaży wyniósł tym samym 48% a Europy 39%.

Stosunkowo wysoki udział Europy oraz Ameryki Północnej w globalnej sprzedaży produktów ekologicznych jest efektem funkcjonowania na tych obszarach rozwiniętych pod tym względem rynków. Szczególną uwagę zwrócić należy na rynek Stanów Zjednoczonych, którego wartość wyniosła 58,566 mld euro. Kraj ten dysponował tym samym największym rynkiem żywności ekologicznej na świecie. Z kolei Europa jest przykładem regionu, w którym dostrzegalny jest zarówno rozwój sprzedaży, jak i powierzchni użytków ekologicznych. Na jej obszarze dominujący udział miały takie kraje, jak Niemcy 15,310 mln euro oraz Francja 12,076 mln euro.²⁴⁰ Mimo to ich wpływ na wartość rynku europejskiego nie był aż tak duży. Można powiedzieć, że w przypadku Europy wysoka wartość rynku żywności ekologicznej jest wspólnym efektem wysiłku wielu krajów, co wynika z intensywnego rozwoju produkcji ekologicznej w tym regionie.

W przypadku Azji, Afryki i Ameryki Południowej nie można stwierdzić, że posiadają one rozwinięte rynki sprzedaży produktów ekologicznych. Nie dysponują one również dużą powierzchnią użytków ekologicznych. Charakteryzuje je jednak stosunkowo duża liczbą małych i średnich gospodarstw rolnych, co jest cechą charakterystyczną tych regionów. W przypadku Azji należy jednak zwrócić uwagę na Chiny, które stać się mogą w przyszłości jednym z głównych rynków sprzedaży produktów ekologicznych. Świadczy o tym zarówno wielkość tamtejszego rynku żywności ekologicznej, jak i roczny wzrost tamtejszej powierzchni użytków ekologicznych.

2.2. Produkcja ekologiczna w Europie

Pomimo dynamicznego rozwoju produkcji ekologicznej w ostatnich latach w Europie niestety nadal w wielu krajach nie prowadzi się rzetelnych badań statystycznych dotyczących tej działalności. Powierzchnię użytków ekologicznych w Europie w 2022 roku szacowano na 18,5 mln ha i w porównaniu do roku 2016 jej wielkość wzrosła o 5 mln ha.

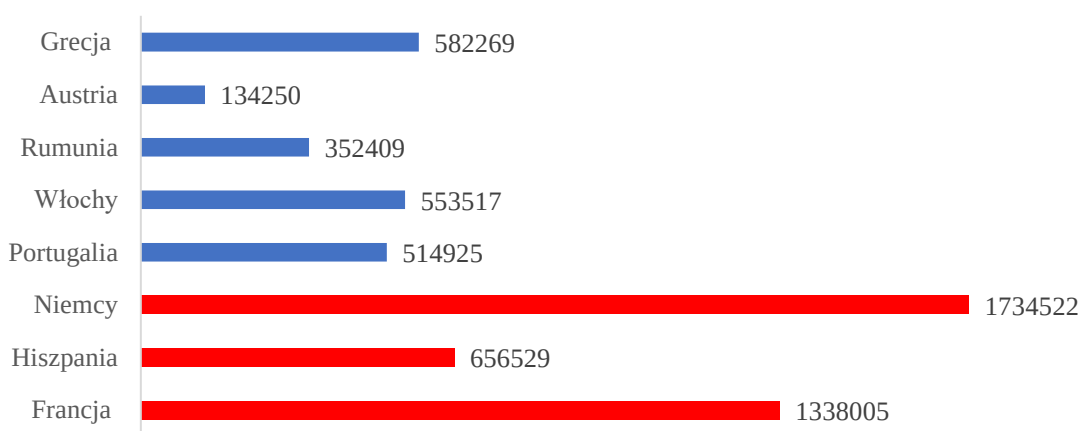
²⁴⁰ ; H. Willer, J. Trávníček, B. Schlatter (red.) (2024), *The World ...*, op. cit., s. 58.

Produkcja ekologiczna jako kierunek rozwoju małego rodzinnego gospodarstwa rolnego w Polsce

Największa ich koncentracja wystąpiła we Francji (2,9 mln ha), Hiszpanii (2,7 mln ha) i we Włoszech (2,3 mln ha).²⁴¹

Wzrost ogólnej powierzchni tych użytków w Europie był efektem zwiększenia się ich powierzchni w różnym stopniu w różnych krajach – patrz rys. 16. Pod tym względem najbardziej wyróżniały się wspomniane wcześniej takie kraje, jak Francja, Niemcy oraz Hiszpania. Świadczyć to może o bardzo efektywnym wykorzystaniu przez te kraje narzędzi sprzyjających wdrażaniu ekologicznej produkcji rolnej, których źródłem jest m.in. Wspólna Polityka Rolna.

Rysunek 16. Wzrost powierzchni użytków ekologicznych w okresie 2016 - 2022 r. (tys. ha.) w Europie

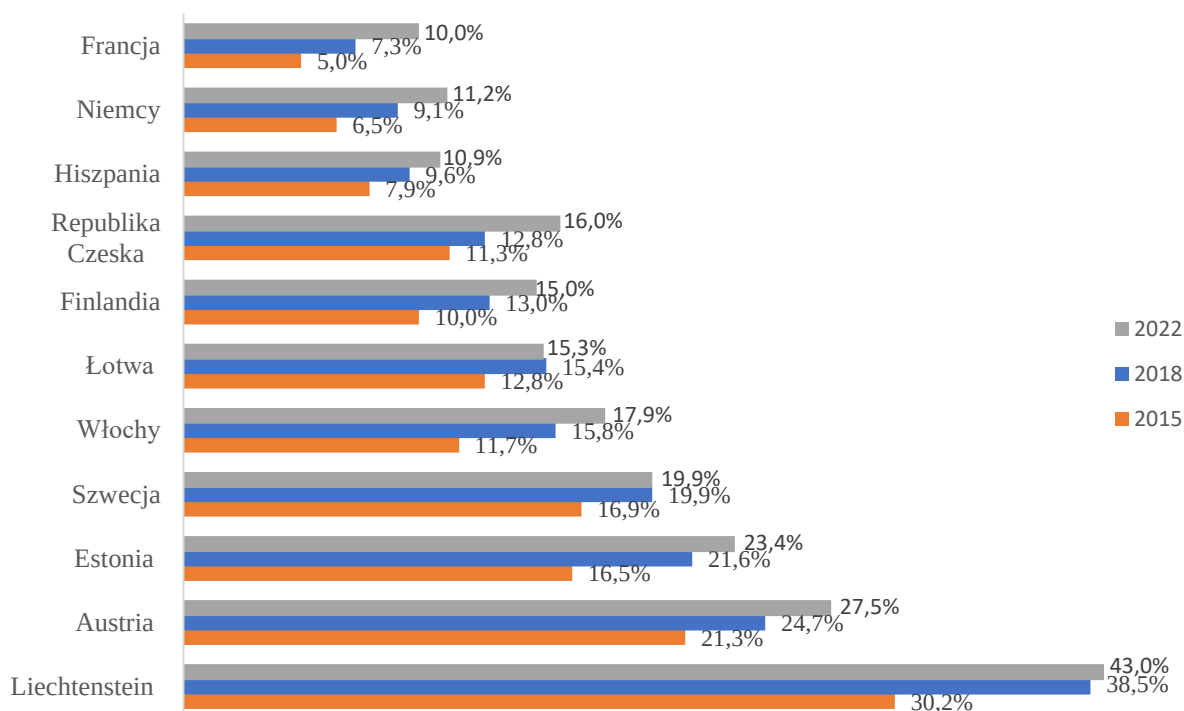

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: H. Willer, J. Lernoud. (red.) (2018), *The World ...*, op. cit., s. 221; H. Willer, J. Trávníček, B. Schlatter. (red.) (2024), *The World ...*, op. cit., s. 190.

Wzrost powierzchni użytków ekologicznych w Europie odzwierciedla także rosnący udział użytków ekologicznych w ogólnej powierzchni użytków rolnych danego kraju, który w poszczególnych krajach przedstawia rys. 17. W Europie największy areal użytków ekologicznych w ogólnej powierzchni użytków rolnych kraju posiadał Liechtenstein. W 2022 roku ich udział wyniósł tam 43%, co świadczy o szerokim rozpowszechnieniu tej formy produkcji rolniczej. Przynajmniej 20% udziałem charakteryzowała się również Austria, Szwecja i Estonia. Największy przyrost użytków ekologicznych do poziomu 12,8 pkt %, w latach od 2015 - 2022 również został odnotowany w Liechtensteinie. Do mniejszych wzrostów doszło w Austrii - 6,2 pkt%, Estonii - 6,9 pkt%, Francja - 5 pkt % i Włoszech - 6,2 pkt. %. Na tej podstawie można stwierdzić, że w przypadku Liechtensteinu, Austrii oraz Estonii tamtejsze rolnictwo jest w znacznym stopniu nakierowane jest na rozwój produkcji ekologicznej.

²⁴¹ H. Willer, J. Trávníček, C. Meier, B. Schlatter. (red.) (2024), *The World ...*, op. cit., s. 185.

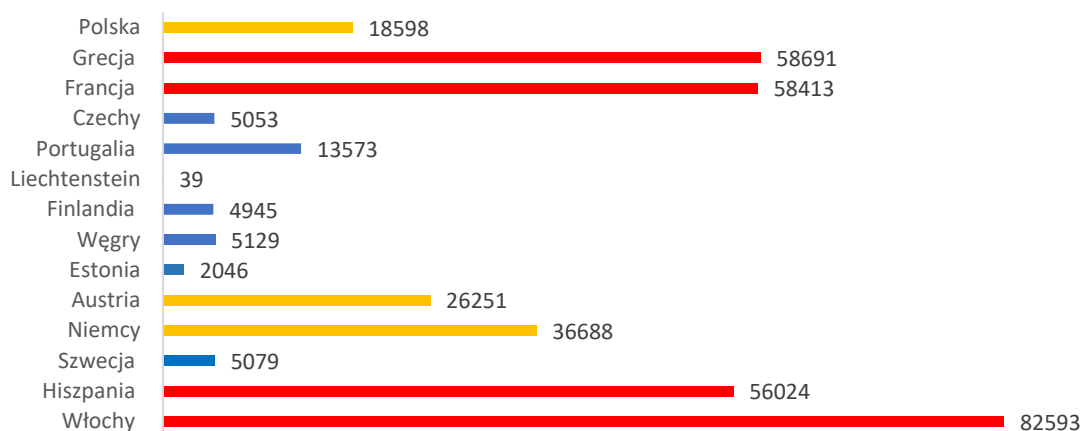
Rysunek 17. Udział użytków ekologicznych w ogólnej powierzchni użytków rolnych danego kraju w roku 2015, 2018. oraz 2020.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: H. Willer, J. Lernoud. (red.) (2017), *The World ...*, op. cit., s. 213; H. Willer, B. Schlatter, J. Trávníček, L. Kamprer, J. Lernoud. (red.) (2020), *The World ...*, op. cit., s. 232; H. Willer, J. Trávníček, B. Schlatter. (red.) (2024), *The World ...*, op. cit., s. 191.

Ogólna liczba funkcjonujących gospodarstw prowadzących produkcję ekologiczną w Europie w 2022 r. wynosiła 480 135 tys. Ich liczba w poszczególnych państwach jest jednak różna – patrz rys. 18.

Rysunek 18. Liczba gospodarstw rolnych w Europie prowadzących produkcję ekologiczną w 2022 r. (tys.)

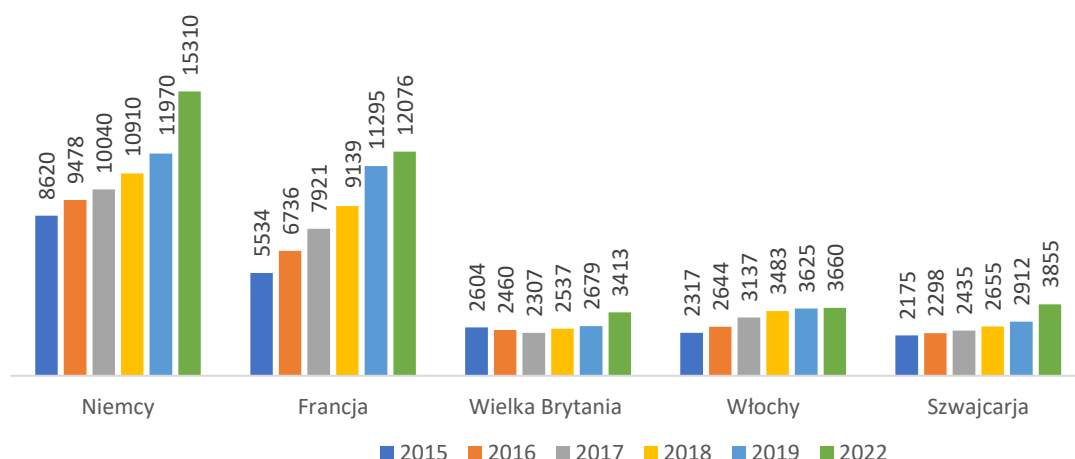
Źródło: Opracowanie własne na podstawie: H. Willer, J. Trávníček, B. Schlatter. (red.) (2024), *The World ...*, op. cit., s. 200.

Produkcja ekologiczna jako kierunek rozwoju małego rodzinnego gospodarstwa rolnego w Polsce

Z rys. 18 wynika, że największą liczbę gospodarstw rolnych prowadzących produkcję ekologiczną, dysponują takie kraje jak Włochy, Grecja, Hiszpania oraz Francja, gdyż w każdym z nich funkcjonuje przynajmniej po 50 tys. tego rodzaju podmiotów. Do drugiej grupy należą Niemcy i Austria z liczbą gospodarstw przekraczającą 20 tys. Ostatnią grupę stanowią kraje, na obszarze których liczba gospodarstw prowadzących produkcję ekologiczną nie przekroczyła w 2022 r. 20 tys. Należy jednak zwrócić uwagę, że w Europie Zachodniej doszło do znacznie szerszego, niż ma to miejsce w Europie Centralnej i Wschodniej, rozpowszechnienia się produkcji ekologicznej wśród gospodarstw rolnych.

Pod względem znaczenia ekonomicznego sytuacja produkcji ekologicznej w Europie kształtuje się jednak odmiennie, co potwierdza wartość sprzedaży produktów ekologicznych w wybranych krajach – patrz rys. 19

Rysunek 19. Wielkość sprzedaży produktów ekologicznych w latach 2015-2020 w wybranych europejskich państwach (mld euro)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie H. Willer, J. Lernoud. (red.) (2017), *The World ...*, op. cit., s. 227; H. Willer, J. Lernoud. (red.) (2018), *The World ...*, op. cit., s. 240; H. Willer, J. Lernoud. (red.) (2019), *The World ...*, op. cit., s. 238; H. Willer, B. Schlatter, J. Trávníček, L. Kamprer, J. Lernoud. (red.), (2020), *The World ...*, op. cit., s. 247; H. Willer, B. Schlatter, J. Trávníček, C. Meier. (red.). (2021). *The World ...*, op. cit., s. 249; H. Willer, J. Trávníček, B. Schlatter. (red.) (2024), *The World ...*, op. cit., s. 205.

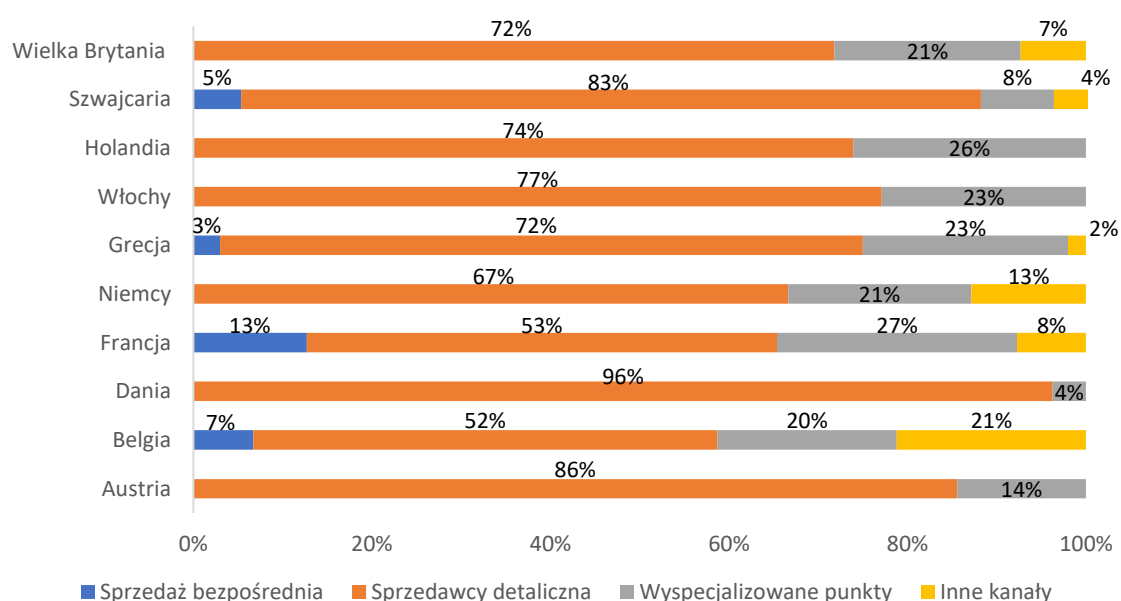
W 2022 r. detaliczna sprzedaż żywności ekologicznej w Europie była szacowana na 53,1 mld euro, a w Unii Europejskiej na 45,1 mld euro. W okresie od 2015 r. do 2022 r. największy w Europie rynek sprzedaży detalicznej żywności ekologicznej posiadały Niemcy, a jego wartość w roku 2022 wyniosła 15,3 mld euro. Kraj ten zachował tym samym znaczną przewagę nad drugą w zestawieniu Francją (12,1 mld euro). Na uwagę zasługuje wyraźna różnica między wielkością rynku niemieckiego i francuskiego a innymi

europejskimi krajami. Oznacza to, że główny rynek zbytu żywności ekologicznej w Europie tworzą właśnie te dwa kraje.

Udział wartości sprzedaży detalicznej żywności ekologicznej w ogólnej wartości sprzedaży detalicznej żywności w danym kraju wskazuje jednak, że w 2022 r. najwyższy wskaźnik (12%) osiągnęła Dania. W tej kwestii wyróżniła się również Austria (11,5%) oraz Szwajcaria (11,2%). Pomimo że Niemcy i Francja posiadały największe rynki sprzedaży w Europie, to udział sprzedaży detalicznej w ogólnej sprzedaży żywności w tych krajach nie był wysoki. W przypadku Niemiec wyniósł 6,3% a Francji 6,1%.²⁴²

Analizując europejski rynek żywności ekologicznej należy zwrócić uwagę na takie kanały dystrybucji wykorzystywane do sprzedaży produktów ekologicznych, takie jak sklepy ogólnospożywcze, sklepy eko (wyłącznie z produktami ekologicznymi) oraz sprzedaż bezpośrednia u producenta/rolnika - patrz rys. 20.

Rysunek 20. Udział kanałów sprzedaży wykorzystywanych na rynku żywności ekologicznej w Europie w 2020 r.

Źródło: H. Willer, J. Trávníček, B. Schlatter. (red.) (2024), *The World ...*, op. cit., s. 209.

Jak wynika z rys. 20 w 2020 r. najczęściej wykorzystywanym kanałem sprzedaży produktów ekologicznych była sprzedaż detaliczna. Jej duży udział wskazuje na pewne nawyki zakupowe konsumentów, którzy zazwyczaj kupują te produkty przy okazji codziennych zakupów. Drugim najczęściej wykorzystywanym kanałem były wyspecjalizowane punkty, jak sklepy eko, co wskazuje na poszukiwanie wiarygodnych

²⁴² H. Willer, J. Trávníček, B. Schlatter. (red.) (2024), *The World ...*, op. cit., s. 206.

źródeł sprzedaży produktów ekologicznych. Najrzadziej wykorzystywaną w Europie formą dystrybucji była sprzedaż bezpośrednia. Niewielkie wykorzystanie tego kanału dystrybucji wynika m.in. z potrzeby większego zaangażowania ze strony konsumenta, które wiąże się z koniecznością pójścia na rynek/targ, czy wyjazdu na wieś.

Z uwagi na rosnące zainteresowanie produktami ekologicznymi wystąpiła konieczność sprostania rosnącym potrzebom konsumentów. Doprowadziło to w Europie w okresie od 2009-2018 r. do wzrostu ekologicznej hodowli drobiu o 128% oraz do wzrostu hodowli bydła mlecznego oraz mięsnego o 88%. W celu zaspokojenia rosnącego popytu na produkty mleczne podwojono produkcję ekologicznego mleka, która w 2018 r. wyniosła 5,4 mln ton (w tym 5,3 mln ton w Unii Europejskiej), stanowiąc 3,4% całkowitej produkcji mleka krowiego w UE.²⁴³

Dochody gospodarstw domowych oraz ceny produktów substytucyjnych są głównymi determinantami poziomu konsumpcji żywności ekologicznej. Dlatego relatywnie wyższy poziom sprzedaży żywności ekologicznej w Europie ma miejsce w krajach rozwiniętych.²⁴⁴ Potwierdzają to roczne wydatki na żywność ekologiczną w przeliczeniu na jednego mieszkańca (per capita). W 2020 r. największe wydatki odnotowano w Szwajcarii (418 euro), Danii (384 euro), Szwecji (212 euro) i Luksemburgu (285 euro). Rocznie najmniej pieniędzy przeznaczyli mieszkańcy państw Europy Środkowo - Wschodniej, takie jak Polska (8 euro), Ukraina (1 euro), Łotwa (w 2017 r. 6 euro), Litwa (w 2017 r. 18 euro), Czechy (w 2019 r. 19 euro), Węgry (w 2015 r. 3 euro).²⁴⁵

Zaprezentowane dane pozwalają sformułować wniosek, który brzmi „*północ i zachód Europy konsumuje, a południe i wschód produkuje*”. Popyt w krajach Europy Zachodniej i Północnej jest wyższy niż wzrost powierzchni upraw ekologicznych, a co za tym idzie i produkcji. W celu zaspokojenia coraz to większego zapotrzebowania krajów Europy Zachodniej i Północnej dochodzi zatem do zwiększenia importu produktów ekologicznych. Stanowi to szansę dla państw z Europy Środkowo-Wschodniej i Południowej, takich jak Polska, Węgry, Rumunia, które określić można jako silne rolniczo. Państwa te, ze względu na niską konsumpcję żywności ekologicznej oraz znaczną powierzchnię upraw ekologicznych, są już obecnie w znacznej mierze nastawione na eksport.

²⁴³ H. Willer, B. Schlatter, J. Trávníček, L. Kamprer, J. Lernoud. (red.) (2020), *The World ...*, op. cit., s. 242.

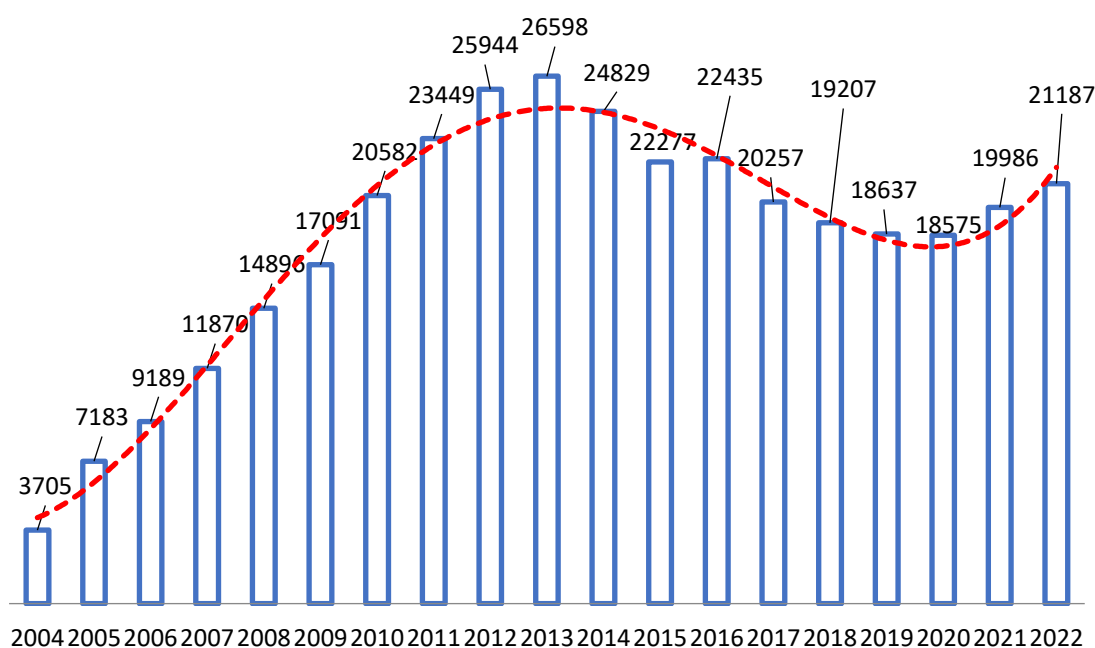
²⁴⁴ J. Ligenzowska (2014), *Rolnictwo ...*, op. cit.

²⁴⁵ H. Willer, B. Schlatter, J. Trávníček, L. Kamprer, J. Lernoud. (red.) (2022), *The World ...*, op. cit., s. 67-68.

2.3. Produkcja ekologiczna w Polsce

Produkcja ekologiczna w Polsce wykazuje wyraźny potencjał rozwojowy w tej dziedzinie, którego oznaką jest rosnąca ilość gospodarstw podejmujących trud prowadzenia tej produkcji. Zmianę ich liczby w latach 2004-2022 przedstawiono na rys. 21.

Rysunek 21. Liczba ekologicznych gospodarstw rolnych ogółem w Polsce

Źródło: Główny Inspektorat Jakości Handlowej Artykułów Rolno – Spożywczych (2023), *Raport o stanie rolnictwa ekologicznego w Polsce w latach 2021-2022*, Warszawa: IJHARS, s. 23;

Z rys. 21 wynika, że w badanym okresie, czyli w latach 2004-2022 doszło w Polsce do wyraźnego wzrostu liczby gospodarstw prowadzących produkcję ekologiczną. Tempo ich wzrostu wyniosło 10% rocznie. Szczególnie dynamiczny przyrost ich liczby następował do roku 2013 i wyniósł średnio 2289 gospodarstw rocznie. Po roku 2014 doszło jednak do zmniejszenia ich liczby – po ok. 476 podmiotów rocznie, a średniookresowe tempo spadku wyniosło 2,8%. Dopiero od roku 2021 zauważalny jest ponowny wzrost liczby tych przedsiębiorstw.

Mówiąc o gospodarstwach ekologicznych w Polsce należy również zwrócić uwagę na ich rozkład w poszczególnych województwach²⁴⁶, gdyż umożliwia to zidentyfikowanie obszarów o wzmożonej ich koncentracji. Zestawienie gospodarstw ekologicznych w podziale na województwa w okresie od 2013 do 2022 r. przedstawiono w tab. 10.

²⁴⁶ A. Rydz-Zbitkowska (2018), Rolnictwo ekologiczne jako specjalizacja w wybranych regionach Polski, „Ekspertyzy i opracowania”, Nr. 49, s. 1-14.

Tabela 10. Liczba gospodarstw ekologicznych w Polsce w podziale na województwa w okresie o 2013 do 2022 r.

	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Dolnośląskie	1189	1046	849	813	741	713	690	688	724	761
Kujawsko-Pomorskie	415	401	363	470	419	395	387	385	407	420
Lubelskie	2129	1975	1825	1980	1904	1948	1951	1907	1938	1926
Lubuskie	1422	1370	1202	1148	948	877	860	926	1082	1139
Łódzkie	528	508	478	497	477	491	509	519	527	538
Małopolskie	1838	1378	1128	1093	934	770	721	664	665	634
Mazowieckie	2609	2374	2147	2426	2215	2284	2241	2179	2311	2391
Opolskie	88	75	67	68	57	61	63	62	72	73
Podkarpackie	1750	1475	1261	1252	1194	1131	1040	969	935	886
Podlaskie	3407	3432	3273	3437	3211	2989	2864	2906	3370	4047
Pomorskie	893	847	737	679	609	540	525	521	564	586
Śląskie	242	230	201	180	162	148	129	121	136	139
Świętokrzyskie	1207	992	853	834	740	680	637	590	596	570
Warmińsko-mazurskie	4235	4234	4041	4142	3745	3393	3239	3241	3466	3654
Wielkopolskie	1006	966	809	843	736	727	727	748	782	847
Zachodniopomorskie	3640	3526	3043	2573	2165	2160	2054	2149	2411	2576

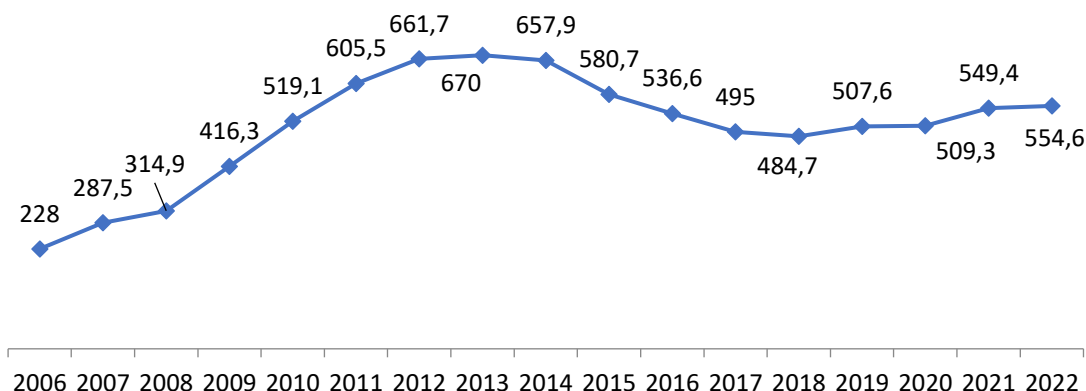
Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Główny Inspektorat Jakości Handlowej Artykułów Rolno – Spożywczych (2015), *Raport o stanie rolnictwa ekologicznego w Polsce w latach 2013-2014*, Warszawa: IJHARS, s. 34-35; Główny Inspektorat Jakości Handlowej Artykułów Rolno – Spożywczych (2017), *Raport o stanie rolnictwa ekologicznego w Polsce w latach 2015-2016*, Warszawa: IJHARS, s. 47-48; Główny Inspektorat Jakości Handlowej Artykułów Rolno – Spożywczych (2019), *Raport o stanie rolnictwa ekologicznego w Polsce w latach 2017-2018*, s. 45-46; Główny Inspektorat Jakości Handlowej Artykułów Rolno – Spożywczych (2021), *Raport o stanie rolnictwa ekologicznego w Polsce w latach 2019-2020*, s. 44; Główny Inspektorat Jakości Handlowej Artykułów Rolno – Spożywczych (2023), *Raport o stanie rolnictwa ekologicznego w Polsce w latach 2021-2022*, s. 47.

Pierwszą grupę województw o największej liczbie gospodarstw (kolor zielony) tworzą województwa mazowieckie, podlaskie, warmińsko mazurskie, zachodniopomorskie, które charakteryzują się najliczniejszą zbiorowością tych gospodarstw. Drugą grupę (kolor niebieski) tworzą województwa lubelskie i lubuskie, które na swoim obszarze skupiają między 1000 a 2000 gospodarstw. Ostatnią zaś grupę tworzą pozostałe województwa.

W analizowanym okresie najwyższy ubytek tego rodzaju podmiotów odnotowano w województwie małopolskim (spadek o 64%). Należy również odnotować tę samą tendencję w województwach podkarpackim, śląskim, świętokrzyskim, w których liczba gospodarstw zmniejszyła się od 40% do 53%. Zjawiskiem interesującym jest to, że liczba gospodarstw prowadzących produkcję ekologiczną była najczęściej wyższa w regionach, które charakteryzują się unikatowymi walorami przyrodniczymi, czyli atrakcyjnością turystyczną.

Wzrost produkcji ekologicznej w Polsce po 2004 roku wynikał także z wyraźnej tendencji wzrostu powierzchni użytków ekologicznych, którą przedstawiono na rys. 22.

Rysunek 22. Powierzchnia ekologicznych użytków rolnych w Polsce w tys. ha

Źródło: Główny Inspektorat Jakości Handlowej Artykułów Rolno – Spożywczych (2023), *Raport ...*, op. cit., s. 25.

W zakresie wzrostu powierzchni użytków ekologicznych również można wskazać dwa charakterystyczne okresy. Pierwszy trwał do roku 2013 i cechował się wyraźnym wzrostem powierzchni ekologicznych użytków rolnych na poziomie średnio 63 tys. ha rocznie. Średniookresowe tempo wzrostu w okresie od 2006-2013 roku wyniosło 16,6% rocznie. W latach 2013-2018 doszło jednak do spadku tej dynamiki średnio o 29,5 tys. ha rocznie, a średniookresowe tempo tej zmiany wyniosło 6,2%.

Kluczowym czynnikiem sprawczym powyższych zmian było wprowadzenie w roku 2013 nowych mniej korzystnych zasad przyznawania wsparcia finansowego UE dla produkcji ekologicznej. Znaczący wpływ miała również niska konkurencyjność produktów ekologicznych w stosunku do tańszych produktów rolnych uzyskiwanych z produkcji konwencjonalnej.²⁴⁷ Należy jednak zaznaczyć, że mimo ciągle dużego wpływu cen na kształtowanie się popytu na produkty rolno-żywnościowe, konsumenci coraz częściej doceniają i zwracają uwagę na jakość kupowanej żywności, a także na prośrodowiskowe praktyki rolnicze.

Posługując się miarą „hektar fizyczny” dla określenia wielkości gospodarstwa, struktura gospodarstw ekologicznych funkcjonujących w Polsce wygląda następująco – patrz tab. 11.

²⁴⁷ D. Golik, D. Żmija. (2017). Rolnictwo ekologiczne i perspektywa jego rozwoju w Polsce w świetle doświadczeń unijnych. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, tom 1* (nr 961), s. 117-129.

Tabela 11. Struktura ekologicznych gospodarstw rolnych według ich powierzchni w latach 2015 - 2022

Powierzchnia Rok		do 5 ha	5-10 ha	10-20 ha	20-50 ha	50-100 ha	powyżej 100 ha	Razem
2015	Liczba	3176	5024	6350	4736	2016	975	22277
	Udział %	14,3	22,5	28,5	21,3	9	4,4	100
2016	Liczba	4535	4570	5917	4653	1878	816	22369
	Udział %	20,3	20,4	26,5	20,8	8,4	3,6	100
2017	Liczba	4073	3999	5288	4439	1754	704	20257
	Udział %	20,1	19,7	26,1	21,9	8,7	3,5	100
2018	Liczba	4029	3475	4942	4336	1719	706	19207
	Udział %	21	18,1	25,7	22,6	8,9	3,7	100
2019	Liczba	3823	3247	4712	4268	1797	790	18637
	Udział %	20,5	17,4	25,3	22,9	9,6	4,3	100
2020	Liczba	3709	3230	4610	4385	1830	811	18575
	Udział %	20	17,4	24,8	23,6	9,8	4,4	100
2021	Liczba	3819	3510	5043	4688	2055	871	19986
	Udział %	19,1	17,6	25,2	23,5	10,3	4,4	100
2022	Liczba	4950	3465	5095	4811	1982	884	21187
	Udział %	23,36	16,35	24,05	22,71	9,35	4,17	100

Źródło: Główny Inspektorat Jakości Handlowej Artykułów Rolno – Spożywczych (2017), *Raport ...*, op. cit., s. 33; Główny Inspektorat Jakości Handlowej Artykułów Rolno – Spożywczych (2019), *Raport ...*, op. cit., s. 32; Główny Inspektorat Jakości Handlowej Artykułów Rolno – Spożywczych (2021), *Raport ...*, op. cit., s. 31; Główny Inspektorat Jakości Handlowej Artykułów Rolno – Spożywczych (2023), *Raport ...*, op. cit., s. 31.

Przyjmując popularny podział na gospodarstwa małe obszarowo (do 10 ha), średnie (od 10.1 do 50 ha) i duże (powyżej 50 ha) zauważyć można, że w 2022 roku największy 46,8% udział posiadały podmioty średnie. Drugą najliczniejszą grupę stanowiły podmioty o powierzchni do 10 ha, które posiadały 39,7% udział. Najmniej liczne były podmioty duże z udziałem wynoszącym 13,6%.

Z kolei pod względem rodzaju prowadzonej w Polsce produkcji ekologicznej gospodarstwa te można podzielić na trzy główne grupy: prowadzące produkcję roślinną, rośliną i zwierzęcą oraz jednocześnie produkcję ekologiczną i mieszaną - patrz tab. 12.

Tabela 12. Struktura gospodarstw ekologicznych w Polsce z uwzględnieniem rodzaju prowadzonej produkcji wraz udziału w ogólnej liczbie gospodarstw

		Ekologiczna produkcja roślinna	Ekologiczna produkcja roślinna i zwierzęca	Produkcja ekologiczna i konwencjonalna
2014	Liczba	20033	4795	9782
	Udział %	80,7%	19,3%	39,4%
2015	Liczba	18097	4180	9129
	Udział %	81,2%	18,8%	41%
2016	Liczba	18669	3766	11045
	Udział %	83,2%	16,8%	49,2%
2017	Liczba	18016	2241	10260
	Udział %	89,9%	11,1%	50,7%
2018	Liczba	16981	2226	10454
	Udział %	88,4%	11,6%	54,4%
2019	Liczba	14692	3945	3340
	Udział %	78,8	21,2	17,9
2020	Liczba	14532	4043	3445
	Udział %	78,2	21,8	18,5
2021	Liczba	18249	1737	9160
	Udział %	91,3	8,7	45,8
2022	Liczba	19643	1544	7842
	Udział %	92,7	7,3	37

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Główny Inspektorat Jakości Handlowej Artykułów Rolno – Spożywczych (2015), *Raport ... op. cit.*, s. 21; Główny Inspektorat Jakości Handlowej Artykułów Rolno – Spożywczych (2017), *Raport ... op. cit.*, s. 27; Główny Inspektorat Jakości Handlowej Artykułów Rolno – Spożywczych (2019), *Raport ... op. cit.*, s. 26; Główny Inspektorat Jakości Handlowej Artykułów Rolno – Spożywczych (2021), *Raport ... op. cit.*, s. 26; Główny Inspektorat Jakości Handlowej Artykułów Rolno – Spożywczych (2023), *Raport ... op. cit.*, s. 26.

W 2022 r. największą 92,7% grupę stanowiły gospodarstwa, które prowadziły wyłącznie produkcję roślinną. Zaznaczyć należy, że ich udział w ogólnej liczbie gospodarstw w okresie 2014-2018 sukcesywnie rósł. Uwagę zwraca też 37% udział gospodarstw prowadzących jednocześnie produkcję ekologiczną oraz konwencjonalną. Należy również zauważyć wyraźny spadek liczby gospodarstw z ekologiczną produkcją mieszaną (uprawa roślinna i hodowla zwierząt) - ich udział w okresie 2014-2022 spadł z 19,3% do 7,3%.

Dane zawarte w tab. 12 wskazują na najbardziej typowe zachowanie polskich rolników, które polega na nieprowadzeniu produkcji ekologicznej w całym gospodarstwie. Wynika ono z wielu elementów, takich jak obawa przed ewentualną nieopłacalnością produkcji, uczenie się nowego rodzaju produkcji lub maksymalizowanie dochodowości z obszarów jałowych lub trudno dostępnych dla produkcji konwencjonalnej. Widać również

*Produkcja ekologiczna jako kierunek rozwoju małego rodzinnego gospodarstwa
rolnego w Polsce*

dążenie do uproszczenia działalności poprzez przejście na produkcję jednokierunkową związaną z uprawą roślin. Tego rodzaju praktyka stoi jednak w sprzeczności z ideą produkcji ekologicznej, która zakłada jednak produkcję dwukierunkową - z bogatą strukturą upraw rolniczych oraz zagospodarowaniem materii organicznej powstałej w wyniku hodowli zwierząt.

Tę jednokierunkowość produkcji ekologicznej widać również w strukturze użytkowania gruntów rolnych - patrz tab. 13.

Tabela 13. Struktura ekologicznych użytków rolnych w Polsce w latach 2013-2022

	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Rośliny na paszę	35,8 %	35,8 %	35,5 %	32,2 %	28,6 %	25,8 %	23,4 %	23,1%	30%	33,9 %
Łąki i pastwiska	30,2 %	31,5 %	27,2 %	25,6 %	23,5 %	20,6 %	19,7 %	16,9%	23,9 %	22,3 %
Zboża	18,4 %	16,9 %	17,5 %	18,9 %	23,5 %	27,6 %	30,5 %	29,32 %	17,3 %	18%
Uprawy sadownicze i jagodowe	9,5%	8,9%	8%	6,6%	5,7%	6,2%	7,1%	9,2%	5,2%	4,4%
Warzywa	3,7%	4,1%	7%	9,7%	7,5%	6,2%	5,9%	5,6%	6%	5,5%
Rośliny strączkowe na suche nasiona	0,9%	1,1%	1,8%	2,3%	3,3%	3,9%	5,3%	7,4%	8,3%	8,4%
Rośliny przemysłowe	0,7%	0,7%	1,1%	2,5%	5,7%	7%	5,4%	4,7%	4,2%	3,9%
Pozostałe uprawy	0,4%	0,4%	1,6%	1,9%	1,9%	2,4%	2,5%	3,6%	3,8%	3,3%
Ziemniaki	0,4%	0,6%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,2%	0,3%	0,3%	0,3%

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Główny Inspektorat Jakości Handlowej Artykułów Rolno – Spożywczych (2015), *Raport ...*, op. cit., s. 21; Główny Inspektorat Jakości Handlowej Artykułów Rolno – Spożywczych (2017), *Raport ...*, op. cit., s. 28; Główny Inspektorat Jakości Handlowej Artykułów Rolno – Spożywczych (2019), *Raport ...*, op. cit., s. 27; Główny Inspektorat Jakości Handlowej Artykułów Rolno – Spożywczych (2021), *Raport ...*, op. cit., s. 26; Główny Inspektorat Jakości Handlowej Artykułów Rolno – Spożywczych (2023), *Raport ...*, op. cit., s. 26.

Jak wynika z tab. 13 w okresie od 2013 do 2022 największą powierzchnię użytków ekologicznych w Polsce zajmowały trzy kategorie upraw roślinnych, takie jak rośliny na pasze, łąki/pastwiska oraz zboża. Łączny ich udział wynosił co roku ponad 70% całkowitej powierzchni upraw ekologicznych. Znaczny udział łąk i pastwisk oraz roślin na pasze może być efektem działania mającego na celu objęcie produkcją ekologiczną obszarów z różnych względów niesprzających prowadzeniu opłacalnej uprawy w formie konwencjonalnej.

Objęcie ich produkcją ekologiczną i uzyskanie z tego tytułu dotacji ma zatem zwiększyć przychody z tych terenów. Taki sposób postępowania potwierdza niewielki udział gospodarstw prowadzących ekologiczną hodowlę zwierząt oraz to, że ich liczba z roku na rok spada.

Obok samej produkcji ważnym problemem gospodarstw ekologicznych jest sprzedaż produktów, szczególnie w przypadku niedużych i różnorodnych partii. Droga w łańcuchu dostaw od producenta do konsumenta, z uwagi na ryzyko utraty świeżości oraz umożliwienie odbiorcom zakup po jak najniższej cenie, powinna być możliwie najkrótsza. Badania przeprowadzone przez R. Kazimierzak i U. Zgiep pokazują jednak, że wybór kanału sprzedaży zależy głównie od rodzaju produktu. Sprzedaż owoców ziarnkowych i większości pestkowych, takich jak śliwki i jabłka, dokonywana jest głównie poprzez sprzedaż bezpośrednią, przeważnie na targowiskach. W przypadku owoców jagodowych (maliny, truskawki, porzeczki) i niektórych pestkowych (brzoskwinie) najczęściej wybierana była sprzedaż do przetwórci. Z kolei sprzedaż wiśni jak i aronii odbywała się poprzez pośredników i kierowana była głównie na eksport.²⁴⁸

Z kolei z badań przeprowadzonych w 2008 r. przez S. Żakowską - Biemans wynika, że konsumenci chętnie wybierają bezpośredni zakup u producenta, na targu lub na okazjonalnych kiermaszach. Jednak w ich opinii najchętniej zaopatrywaliby się w wielkopowierzchniowych sklepach specjalistycznych.²⁴⁹ Podobne wnioski sformułowała J. Wojciechowska Solis i A. Soroka.²⁵⁰

W okresie od 2011-2018 roku segment żywności ekologicznej w Polsce wzrósł trzykrotnie i w 2018 roku osiągnął wartość 1,1 mld zł.²⁵¹ Według raportu IMAS dynamika wzrostu wartości rynku utrzymywała się na poziomie 10-20% w skali roku.²⁵² Mimo to udział rynku produktów ekologicznych w rynku produktów spożywczych w Polsce wyniósł w 2018 r. tylko 0,3%. W porównaniu do innych europejskich państw uzyskany rezultat

²⁴⁸ R. Kazimierska, U. Zgiep (2013), *Kanały dystrybucji eko-produktów na przykładzie owoców z sadów ekologicznych*, „Journal of Research and Applications in Agricultural Engineering”, Tom 58, Nr 3, s. 249-250.

²⁴⁹ S. Żakowska-Biemans (2008), *Preferencje polskich konsumentów w odniesieniu do miejsc zakupu żywności ekologicznej*, „Handel Wewnętrzny”, Nr 4-5, s. 88-95.

²⁵⁰ J. Wojciechowska-Solis, A. Soroka (2016), *Kryteria zakupu żywności ekologicznej przez polskich konsumentów w odniesieniu do konsumpcji światowej*, „Problemy Rolnictwa Światowego”, Tom 16, Z. 2, s. 353-362.

²⁵¹ PMR (2019), *Rynek żywności BIO i kosmetyków naturalnych w Polsce 2019. Analiza rynku i prognozy rozwoju na lata 2019-2024*, Kraków: PMR.

²⁵² IMAS 2017, *Żywność ekologiczna w Polsce*, Wrocław IMAS International, s. 14.

uznać można za niewielki.²⁵³ Różnica wynika przede wszystkim z niskiego udziału żywności ekologicznej w sieciach sprzedaży, która np. w Danii wynosi około 20% a w Niemczech 10%, gdy w Polsce szacowana jest na poziomie od 1% do 3%.²⁵⁴

W Polsce, po okresie transformacji systemowej rozpoczętej w latach 90., zaobserwowano szybkie zmiany w strukturze rolnictwa, co miało wpływ na dynamikę rozwoju tej gałęzi gospodarki.²⁵⁵ W roku 1998 po raz pierwszy wprowadzono w Polsce rządową pomoc finansową w postaci dotacji do kosztów kontroli żywności ekologicznej. W kolejnych latach zaczęto wprowadzać także dopłaty do powierzchni upraw ekologicznych, które finansowane były z budżetu państwa na podstawie Rozporządzenia Ministra Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej. W ich efekcie mimo uzyskiwania słabszych wyników produkcyjnych rachunek finansowy gospodarstw ekologicznych był lepszy niż gospodarstw konwencjonalnych.²⁵⁶

Wydarzeniem, które wywarło w Polsce największy wpływ na rozwój produkcji ekologicznej była akcesja do Unii Europejskiej w 2004 roku. Zaczęło bowiem na obszarze kraju obowiązywać Rozporządzenie Rady (EWG) Nr 2092/91 z 24 czerwca 1991 roku,²⁵⁷ które stało się nadrzędnym przepisem regulującym funkcjonowanie gospodarstw ekologicznych. Wprowadzone zostały również unijne płatności finansowe do powierzchni upraw ekologicznych świadczone w ramach Wspólnej Polityki Rolnej²⁵⁸ i będące rekompensatą za wypełnianie funkcji prośrodowiskowej.²⁵⁹ W porównaniu do stawek krajowych ich wysokość wzrosła ponad dwukrotnie.²⁶⁰ Wysokość płatności unijnych uzależniono od rodzaju posiadanych upraw oraz od tego, czy użytki rolne były w okresie konwersji. Wysokość obowiązujących w 2020 r. stawek płatności przedstawia tab. 14.

²⁵³ R. Nestrowicz (2018), *Asymetria wiedzy a rozwój rynku żywności ekologicznej w Polsce*, „Handel Zagraniczny”, Tom 5, Nr 376, s. 212-224.

²⁵⁴ M. Gryn (2019), *Ekożywność na naszych stołach*, „Wprost”, Nr 41.

²⁵⁵ Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi (2018), *Polska wieś i rolnictwo*, Warszawa: MRiRW. <https://www.gov.pl/web/rolnictwo/polska-wies-i-rolnictwo> (data dostępu: 17.05.2022).

²⁵⁶ G. Nachtman (2013), *Produkcja warzyw w systemie ekologicznym i konwencjonalnym*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej”, Tom 337, Nr 4, s. 87-99.

²⁵⁷ Rozporządzenie Rady (EWG) 2092/91 z dnia 24 czerwca 1991 r. w sprawie produkcji ekologicznej produktów rolnych oraz znakowania produktów rolnych i środków spożywczych (Dz. U. 198 z 22.07.1991).

²⁵⁸ W. Łuczka-Bakuła (2013), *Rozwój rolnictwa ekologicznego na tle wsparcia w ramach PROW 2004-2006 i PROW 2007-2013*, „Journal of Agribusiness and Rural Development”, Tom 30, Nr 4, s. 161-175.

²⁵⁹ K. Kociszewska (2014), *Bariery i czynniki sprzyjające funkcjonowaniu gospodarstw ekologicznych w świetle ogólnopolskich badań ankietowych*, „Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu”, Tom 16, Z. 2, s. 129-134.

²⁶⁰ K. Brodzińska (2018), *Ekologizacja rolnictwa w aspekcie polityki finansowego wsparcia*, „Problemy Rolnictwa Światowego”, Tom 18, Z. 2, s. 49-58.

Tabela 14. Wysokość stawek płatności ekologicznych PROW 2014-2020

Pakiet	Wariant	Stawka płatności zł/ha
Pakiet 1 Uprawa rolnicza w okresie konwersji		1137
Pakiet 2 Uprawy warzywne w okresie konwersji		1557
Pakiet 3 Uprawy zielarskie w okresie konwersji		1325
Pakiet 4 Uprawy sadownicze w okresie konwersji	4.1.1. Podstawowe uprawy sadownicze w okresie konwersji	1882
	4.1.2. Uprawy jagodowe w okresie konwersji	
	4.2. Ekstensywne uprawy sadownicze w okresie konwersji	790
Pakiet 5. Uprawy paszowe na gruntach ornych w okresie konwersji		926
Pakiet 6. Trwałe użytki zielone w okresie konwersji		535
Pakiet 7. Uprawy rolnicze po okresie konwersji		932
Pakiet 8. Uprawy warzywne po okresie konwersji		1310
Pakiet 9. Uprawy zielarskie po okresie konwersji		1325
Pakiet 10. Uprawy sadownicze po okresie konwersji	10.1.1. Podstawowe uprawy sadownicze po okresie konwersji	1501
	10.1.2. Uprawy jagodowe po okresie konwersji	
	10.2. Ekstensywne uprawy sadownicze po okresie konwersji	660
Pakiet 11. Uprawy paszowe na gruntach ornych po okresie konwersji		568
Pakiet 12. Trwałe użytki zielone po okresie konwersji		535

Źródło: Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji rolnictwa, Stawki płatności. Działanie „Rolnictwo ekologiczne” – wysokość stawek, <https://www.gov.pl/web/arimr/stawki-platnosci10> (data dostępu 12.07.2024).

Akcesja zapewniła również uznanie przez Komisję Europejską certyfikatów funkcjonujących w Polsce, które oznaczały stosowanie metod ekologicznych, umożliwiając tym samym łatwiejszy eksport do krajów Unii Europejskiej. Kolejna korzyść wynikała z możliwości znakowania produktów logiem wspólnotowym „rolnictwo ekologiczne”, które potwierdza ściśle określony sposób wytwarzania oraz poziom jakości tych produktów.

2.4. Czynniki kształtujące rozwój produkcji ekologicznej

Zgodnie z hipotezą, że przedsiębiorstwo poddane restrykcyjnym regulacjom środowiskowym może być zmuszone do wdrożenia fundamentalnych innowacji technologicznych, organizacyjnych i produkcyjnych, które mogą zrekompensować wzrost kosztów związanych z przestrzeganiem zaostrzonej polityki środowiskowej. Takie regulacje przyczyniają się zatem do odkrywania i wprowadzania coraz bardziej ekologicznych i ekonomicznych technologii oraz poprawy stanu środowiska naturalnego. Wdrożone zmiany prowadzić mogą do uczynienia procesów produkcyjnych bardziej efektywnymi, przez co konkurencyjność gospodarstwa nie musi się obniżyć, a może wręcz wzrosnąć.²⁶¹ Regulacje środowiskowe określić można jako formę zaangażowania władz

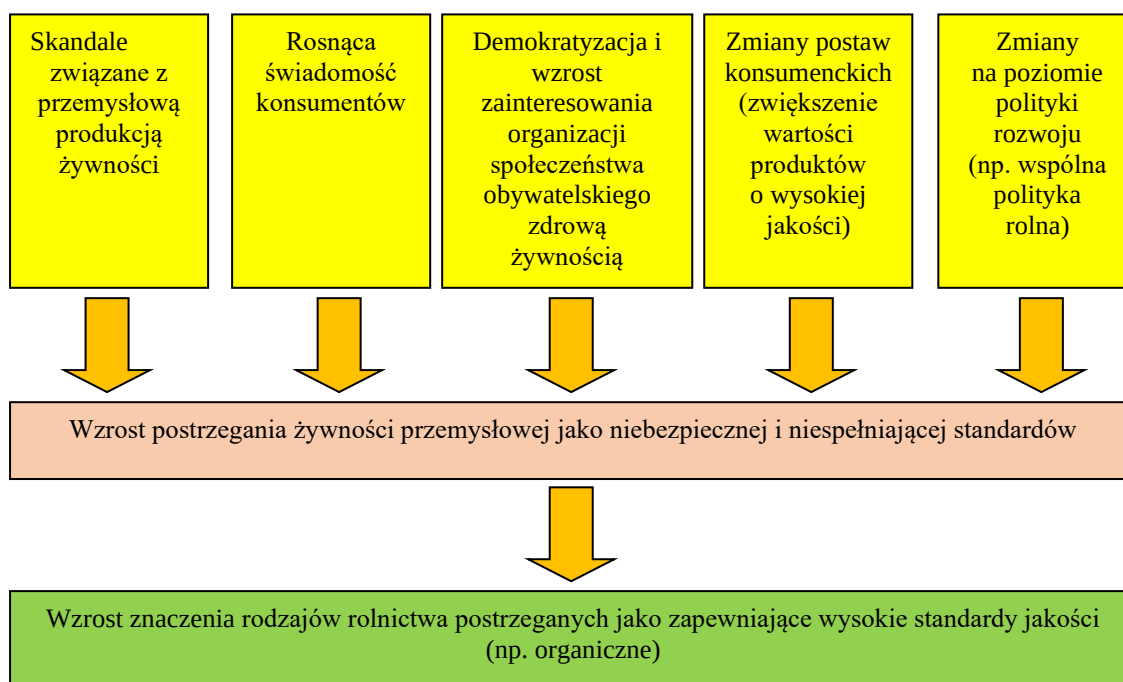
²⁶¹ M. Wagner (2003), *The Porter Hypothesis Revisited. A Literatur Review of Theoretical Model and Empirical Test*, Lüneburg: Centre for Sustainability Management, s. 22-23.

Produkcja ekologiczna jako kierunek rozwoju małego rodzinnego gospodarstwa rolnego w Polsce

publicznych w kierunku nakłonienia emitenta zanieczyszczeń do działań społecznie pożądanych, czyli redukcji poziomu tych zanieczyszczeń.

Poza regulacjami środowiskowymi jest wiele innych powodów rosnącej popularności rolnictwa ekologicznego – patrz rys 23. Pierwszym z tych czynników są skandale związane z negatywnymi efektami przemysłowej produkcji rolnej. Koniec lat 90-tych to początek między innymi wybuchów niepokojów społecznych związanych z wykrywaniem ognisk groźnych chorób, takich jak BSE, pryszczycy, a także coraz większe ryzyko zakupu źle oznakowanej żywności GMO.

Rysunek 23. Czynniki wpływające na wzrost zainteresowania rolnictwem ekologicznym

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: W. Goszczyński, W. Knieć (2010), *Rolnictwo w sieci ...*, op. cit., s. 51.

Istotną rolę w promowaniu rolnictwa ekologicznego odegrały także organizacje społeczeństwa obywatelskiego (np. partie zielonych oraz organizacje proekologiczne), których działania ukierunkowane były na zaszczepienie w społeczeństwach proekologicznych zachowań. Np. powstanie w 1989 r. w Polsce stowarzyszenia EKOLAND, które głosiło szlachetną ideę, „*by produkować - nie niszczyć ziemi, żywić – nie szkodząc konsumentom*” było jednym z tych istotnych czynników wpływających na rozwój produkcji ekologicznej w Polsce. Organizację tę można także traktować jako rozbudowany pierwowzór obecnie funkcjonujących jednostek certyfikujących produkty ekologiczne. Przed przystąpieniem Polski do Unii Europejskiej jednym z celów stowarzyszenia EKOLAND było tworzenie systemu rolnictwa ekologicznego. W praktyce

polegało to na określaniu kryteriów produkcji, inspekcji gospodarstw oraz atestacji produktów.

Na rozwój produkcji ekologicznej wpłynęły również przemiany w polityce rolnej za sprawą objęcia ich Wspólną Polityką Rolną. W przypadku Polski rola dopłat i regulacji prawnych była i jest bardzo ważna. Należy bowiem zaznaczyć, że produkcja ekologiczna przed wprowadzeniem dopłat i ściślejszych regulacji prawnych była traktowana jako „fanaberia” zarezerwowana dla entuzjastów, wyznających ideę życia w zgodzie z naturą i zdrowego stylu życia.²⁶² Podkreślić należy też, że ze strony rolników przyzwyczajonych do intensywnej produkcji występował opór, wobec tego rodzaju zmiany, który dodatkowo był potęgowany niższym wolumenem uzyskiwanej produkcji oraz problemami z jej sprzedażą.

Na przestrzeni lat doszło również do zmiany postaw konsumentów w stronę poszukiwania oraz zwracania większej uwagi na jakość kupowanych produktów, tym samym wymuszona została zmiana ich produkcji.²⁶³ Postawa konsumentów wyrażona również została prowadzeniem zdrowego stylu życia, zmianą sposobu odżywiania oraz poczuciem, że niewielka powierzchnia gospodarstwa stanowi gwarancję przestrzegania wymogów związanych z produkcją ekologiczną, a tym samym otrzymania żywności pozbawionej szkodliwych dla człowieka związków chemicznych.

Podkreślić również należy istotną rolę czynników wewnętrznych w rozwój produkcji ekologicznej, takich jak poziom wykształcenia producenta. Osoby posiadające chociażby wykształcenie średnie chętniej przedstawiają gospodarstwo na produkcję ekologiczną.²⁶⁴ Do innych czynników zaliczyć należy dbałość o środowisko, zdrowie swoje i rodziny oraz poczucie satysfakcji z pracy.

²⁶² G. Nachtman (2014), *Konkurencyjność ekologicznych gospodarstw roślinnych na tle gospodarstw prowadzących produkcję z udziałem zwierząt*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej”, Tom 341, Nr 4, s. 131-143.

²⁶³ Polska Izba Żywności Ekologicznej. *Polska na mapie ekologicznej Europy*, Warszawa: PIŻE. <https://jemyeko.com/perspektywy-polskiego-ryнку-żywności-ekologicznej/> (data dostępu: 07.03.2020); M. Konieczny, R. Dziekan (2016), *Determinants of choice of ecological food according to consumers from the podkarpackie voivodeship*, „Journal of agribusiness and rural development”, Tom 40, Z. 2, s. 325-333; P. Kułyk, M. Miachłowska (2016), *Stan rozwoju rolnictwa ekologicznego w Polsce w latach 2004-2014*, „Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej”, Nr 113, s. 17-32.

²⁶⁴ K. Kociszewski (2014), *Perspektywy rozwoju rolnictwa ekologicznego w świetle wyników badań gospodarstw konwencjonalnych*, „Journal of Agribusiness and Rural Development”, Tom 1, Nr 31, s. 59-68.

Produkcja ekologiczna jako kierunek rozwoju małego rodzinnego gospodarstwa rolnego w Polsce

Z drugiej strony nie można zapominać o barierach utrudniających wdrożenie produkcji ekologicznej. Do barier wewnętrznych mających na to wpływ zaliczyć należy:²⁶⁵

- gotowość do podejmowania przez rolnika ryzyka;
- gotowość do podejmowania przez rolnika nowych wyzwań;
- otwartość na nowe doświadczenia;
- dążenie do innowacji;
- skłonność do uzyskiwania najlepszych wyników.

K. Kociszewski wskazał również szereg istotnych czynników stanowiących potencjalnie barierę dla rozwoju tego rodzaju produkcji w Polsce, do których należą:²⁶⁶

- mała stawka otrzymywanych dopłat, która w przypadku udziału w programie rolnośrodowiskowym w opinii rolników nie rekompensuje ponoszonego ryzyka związanego z 5 letnim zobowiązaniem prowadzenia produkcji;
- obawa przed nieuzyskaniem opłacalności produkcji, która wynika z poziomu cen produktów ekologicznych, będących w opinii rolników zbyt niskimi;
- marża uzyskiwana przez pośredników utrudniająca uzyskanie opłacalności, a która w ocenie badanych jest zbyt wysoka;
- ograniczona możliwość sprzedaży;
- duża pracochłonność;
- wysokie koszty wytworzenia oraz obniżone plony;
- obawa przed zmianą, a przede wszystkim przed wzrostem wielkości nakładów związanych z prowadzeniem produkcji w wyniku dalszego rozwoju gałęzi produkcji;
- obawa związana ze wzrostem kosztów pracy oraz standardów środowiskowych związanych z utrudnieniami formalno-prawnymi;
- cena nawozów jak i środków ochrony roślin.

Z kolei T. Miś i D. Zając rozszerzyli obszar badań i wskazali równocześnie korzyści oraz bariery jakie czekają na rolników chcących prowadzić produkcję ekologiczną w regionach o rozdrobnionej strukturze obszarowej. Wskazali następujące korzyści:²⁶⁷

- sprzyja poprawie sytuacji ekonomicznej gospodarstwa;

²⁶⁵ S. Żakowska – Biemans (2017), *Marketing, promocja oraz analiza rynku, analiza rynku produkcji ekologicznej w Polsce w tym określenie szans i barier dla rozwoju tego sektora produkcji*, Warszawa: Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego, s. 21.

²⁶⁶ K. Kociszewski (2014), *Perspektywy...*, op. cit, s. 62-66.

²⁶⁷ T. Miś, D. Zając (2017), *Problemy rozwoju rolnictwa ekologicznego w regionie o rozdrobnionej strukturze obszarowej*, „Zagadnienia Doradztwa Rolniczego”, Tom 2, Nr 88, s. 58.

- umożliwia uzyskanie wsparcia finansowego z Unii Europejskiej;
- sprzyja rozwojowi gospodarstwa;
- powoduje wzrost dochodów i stanowi źródło utrzymania rodziny;
- umożliwia wykorzystanie zasobów pracy w gospodarstwie rolnym;
- poprawia sytuację materialną;
- poprawia warunki życia rodziny;
- poprawia wykorzystanie majątku w gospodarstwie rolnym;
- jest źródłem żywności dla rodziny;
- pozwala przyciągnąć turystów;
- pozwala zachować dziedzictwo kulturowe wsi;
- sprzyja rozwojowi pozarolniczej działalności gospodarczej.

Natomiast do barier, które utrudniają rozwój produkcji ekologicznej zaliczyli:²⁶⁸

- wysokie koszty prowadzenia gospodarstwa;
- mały obszar gospodarstwa;
- brak kapitału, utrata płynności finansowej, zatory płatnicze;
- trudności we wprowadzaniu innowacji;
- konieczność dostosowania się do wymogów Unii Europejskiej i trudności z tym związane;
- niska jakość ziemi przeznaczonej pod produkcję rolniczą;
- ciągle rosnące ryzyko działalności gospodarczej;
- mało rozwinięta turystyka.

Ważną barierę mogą stanowić sami konsumenci i motywy jakimi kierują się przy dokonywaniu zakupów, gdyż z uwagi na posiadane preferencje i przyzwyczajenia zakupowe mogą oczekiwać bardziej otwartych zachowań i działań ze strony producentów. Wymuszając tym samym u rolników dodatkowe zaangażowanie, co może jednak zniechęcić ich do kontynuowania tego rodzaju produkcji.²⁶⁹ Konsumenci w wyborze produktów żywnościowych zaczęli bowiem – o czym pisano wcześniej – kierować się określonymi kryteriami, takimi jak cena, ochrona środowiska, zdrowie, brak chemikaliów

²⁶⁸ Ibidem, s. 60.

²⁶⁹ G. Sobczyk (2018), *Zachowania konsumentów wobec nowych trendów konsumpcji - wyniki badań*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio H. Oeconomia”, Tom 52 Nr 1, s. 171-180.

stosowanych w produkcji²⁷⁰ i jakość produktu. Analogiczne badania przeprowadzone w Polsce, Czechach i Słowacji potwierdzają równoczesne stosowanie tych kryteriów.²⁷¹

Należy dodać, że w przypadku krajów o rozwiniętym rynku żywności ekologicznej chęć zachowania własnego zdrowia jest już od wielu lat podstawowym motywem zakupu produktów ekologicznych.²⁷² Wynika to z przekonania, że produkty ekologiczne są zdrowsze i bardziej pożywne w porównaniu z produktami pochodzącymi z produkcji konwencjonalnej.²⁷³ G. T. Miller i S. Spoolman twierdzą również, że ze względu na specyfikę produkcji ekologicznej żywność wytworzona zgodnie z jej zasadami chroni także zdrowie producenta czyli rolnika.²⁷⁴

Badanie zrealizowane w Europie przez S. Padel i P. Midmore wskazało, że jedną z najważniejszych barier w rozwoju produkcji ekologicznej jest przywiązanie lokalnych społeczności do określonych produktów lokalnych (nie zawsze zdrowych), które jest szczególnie widoczne w przypadku społeczności wiejskiej.²⁷⁵ Z jednej strony, świadczy to o niskim poziomie zamożności społeczeństwa²⁷⁶, co uniemożliwia systematyczny zakup produktów ekologicznych. Z drugiej strony, pokazuje ono przywiązanie do tradycyjnych produktów lokalnych, własnoręcznie wyprodukowanych, przez co uważanych za pewniejsze co do zastosowanych środków, a tym samym zdrowszych.

Należy pamiętać, że głównymi odbiorcami żywności ekologicznej są konsumenci o wyraźnie ukształtowanej orientacji proekologicznej. Taką grupą docelową są np. milenialsi (wiek 25–35 lat), która charakteryzuje się wyższym wykształceniem oraz średnim (ponadprzeciętnym) poziomem uzyskiwanych dochodów.²⁷⁷

Na podstawie literatury światowej oraz krajowej sporządzono listę najczęściej akcentowanych czynników wpływających na rozwój produkcji ekologicznej w małych

²⁷⁰ H. Makala (2019), *Żywność ekologiczna i czynniki jej wyboru przez konsumentów*, „Turystyka i Rekreacja”, Tom 1, Nr 23, s. 151-166.

²⁷¹ A. Barska (2013), *Kryteria wyboru produktów żywnościowych przez młodych konsumentów z Polski, Czech i Słowacji*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej”, Tom 337, Nr 4, s. 113-121.

²⁷² L. Marques Vieira, M. Dutra De Barcellos, A. Hoppe, S. Bitencourt da Silva (2013), *An analysis of value in an organic food supply chain*, „British Food Journal”, Tom 115, Nr 10, s. 1454-1472.

²⁷³ J. Golijan, A. Kostić, S. Lekić (2017b), *Toxic metal health risk assessment in organic and conventional grown cereals/pseudocereals and soybean seed samples*. 54th Meeting of The Serbian Chemical Society and 5th Conference of Young Chemists of Serbia, Belgrade, September 29 and 30, 2017, Book of abstracts, s. 102.

²⁷⁴ G.T. Miller, S. Spoolman (2008), *Environment Science: Problems: Concepts and Solutions*, 12th ed., Stamford: Cengage Learning.

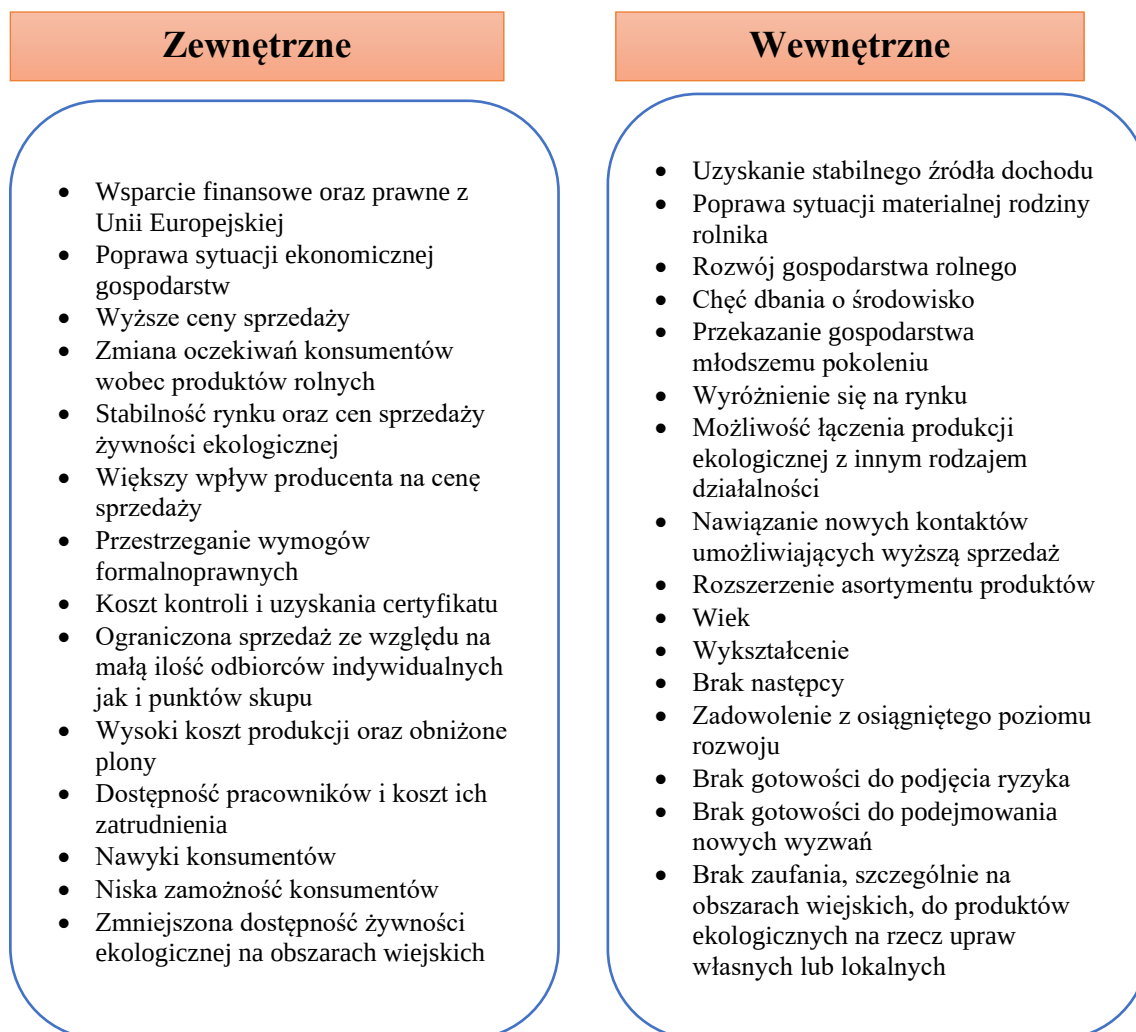
²⁷⁵ S. Padel, P. Midmore (2005), *The development of the European market for organic products: insights from a Delphi study*, „British Food Journal”, Tom 107, Nr 8, s. 626-646.

²⁷⁶ J. Golijan (2016), *Motivi koji utiču na kupovinu organskih prehrambenih proizvoda*, „Agroekonomika”, Tom 45, Nr 72, s. 73–80.

²⁷⁷ M. McNeil (2016), *Millennials and Organic: A Winning Combination*, Waszyngton: Organic Trade Association. <https://ota.com/news/pressreleases/19256>. Data dostępu 07.03.2021.

rodzinnych gospodarstwach rolnych, dokonując jednocześnie podziału ze względu na źródło ich pochodzenia (zewnętrzne lub wewnętrzne). Listę czynników przedstawia rys 24.

Rysunek 24. Kluczowe czynniki zewnętrzne i wewnętrzne determinujące rozwój produkcji ekologicznej w małych rodzinnych gospodarstwach rolnych

Źródło: Opracowanie własne na podstawie studiów literaturowych, m. in. w oparciu o badania takich autorów, jak: A. Hornowski, A. Parzonko, P. Kotyza, T. Kondraszuk, P. Bórawski, L. Smutka (2020), *Factors Determining the Development of Small Farms in Central and Eastern Poland*, „Sustainability”, Tom 12, Nr. 12; K.M Johnson. D.T. Lichter (2019), *Rural depopulation: Growth and decline processes over the past century*, „Rural Sociology”, Vol 84, Issue 1; J. Miecznikowska-Jerzak (2022), *Stan i perspektywy rolnictwa ekologicznego w Polsce – ocena wyzwań i szans wdrażania Europejskiego Zielonego Ładu w rolnictwie*, „Rozprawy i Artykuły”, Nr. 16; S.; Davidova, K.Thomson, (2014), *Family farming in Europe* ... op. cit.; J. Golijan, B. Dimitrijević (2018), *Global organic food market*, „Acta Agriculturae Serbica”, Tom XXIII, Nr 46.

3. Identyfikacja i znakowanie produktów ekologicznych

3.1. System kontroli i certyfikacji w rolnictwie ekologicznym

Regulacje prawne Unii Europejskiej wytyczają wyraźną granicę pomiędzy produkcją ekologiczną a innymi rodzajami produkcji rolnej. Ich celem jest

zagwarantowanie konsumentom, że wytworzone produkty mają charakter ekologiczny, czyli spełniają określone wymagania produkcyjne i jakościowe. W celu weryfikacji rzetelnego przestrzegania przez gospodarstwa rolne obowiązujących przepisów stworzony został system kontroli, który obejmuje wszystkie etapy łańcucha dostaw, takie jak zaopatrzenie w środki produkcji, produkcja, przetwórstwo żywności, dystrybucja, import/eksport oraz sprzedaż detaliczna.

Kształt systemu kontroli rolnictwa ekologicznego określono w Rozporządzeniu Parlamentu Europejskiego i Rady Europy 2017/625 z dnia 15 marca 2017 r.²⁷⁸ Żywność ekologiczna musi również spełniać wymagania stawiane żywności konwencjonalnej. Podstawą tej kontroli jest Rozporządzenie Rady Europy Nr 178 z 2002 roku²⁷⁹, a także wymogi odnoszące się do określonych produktów, które zawarto w Rozporządzeniu Parlamentu Europejskiego i Rady Europy Nr 852/2004 z 29 kwietnia 2004 r.²⁸⁰, Rozporządzeniu Parlamentu Europejskiego i Rady Nr 853/2004 z 29 kwietnia 2004 r.²⁸¹ oraz Rozporządzeniu Parlamentu Europejskiego i Rady Nr 1760 z 17 lipca 2000 r.²⁸²

Za nadzór nad systemem kontroli na szczeblu Unii Europejskiej odpowiedzialna jest Komisja Europejska, a na szczeblu krajowym odpowiedni organ władzy państwa członkowskiego. W krajach takich jak Niemcy lub Włochy obowiązek nadzoru nad systemem certyfikacji spoczywa na władzach regionalnych. W Danii zaś przekazany został dwóm agencjom rządowym.²⁸³ W przypadku Polski jest nim Inspekcja Jakości Handlowej

²⁷⁸ Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2017/625 z dnia 15 marca 2017 r. w sprawie kontroli urzędowych i innych czynności urzędowych przeprowadzanych w celu zapewnienia stosowania prawa żywnościowego i paszowego oraz zasad dotyczących zdrowia i dobrostanu zwierząt, zdrowia roślin i środków ochrony roślin, zmieniające rozporządzenia Parlamentu Europejskiego i Rady (WE) nr 999/2001, (WE) nr 396/2005, (WE) nr 1069/2009, (WE) nr 1107/2009, (UE) nr 1151/2012, (UE) nr 652/2014, (UE) 2016/429 i (UE) 2016/2031, rozporządzenia Rady (WE) nr 1/2005 i (WE) nr 1099/2009 oraz dyrektywy Rady 98/58/WE, 1999/74/WE, 2007/43/WE, 2008/119/WE i 2008/120/WE, oraz uchylające rozporządzenia Parlamentu Europejskiego i Rady (WE) nr 854/2004 i (WE) nr 882/2004, dyrektywy Rady 89/608/EWG, 89/662/ EWG, 90/425/EWG, 91/496/EWG, 96/23/WE, 96/93/WE i 97/78/WE oraz decyzję Rady 92/438/EWG (Dz.U. L 95/1 z 7.4.2017).

²⁷⁹ Rozporządzenie (WE) nr 178/2002 Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 28 stycznia 2002 r. ustanawiające ogólne zasady i wymagania prawa żywnościowego, powołujące Europejski Urząd ds. Bezpieczeństwa Żywności oraz ustanawiające procedury w zakresie bezpieczeństwa żywności (Dz. U. L 31/1 z 1.02.2002).

²⁸⁰ Rozporządzenie (WE) nr 852/2004 Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 29 kwietnia 2004 r. w sprawie higieny środków spożywczych (Dz. U. L 139 z 20.04.2004).

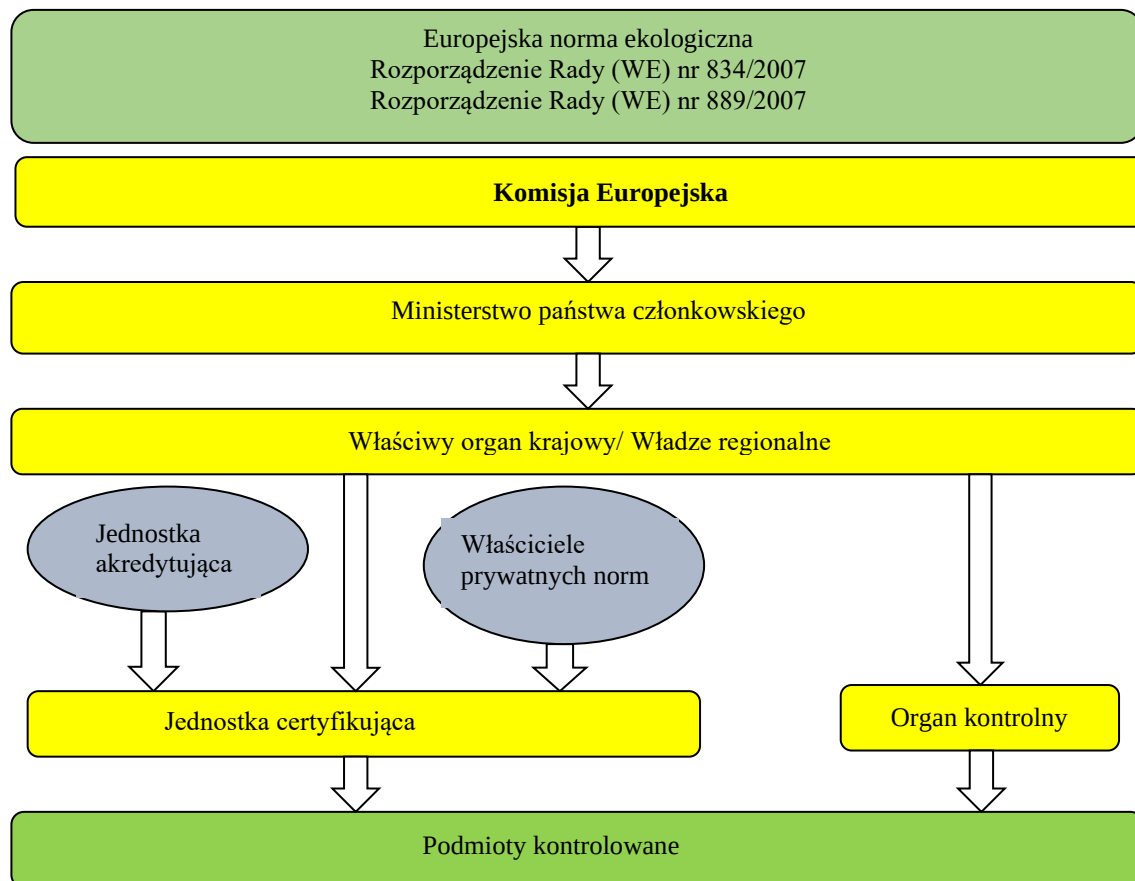
²⁸¹ Rozporządzenie (WE) nr 853/2004 Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 29 kwietnia 2004 r. ustanawiające szczególne przepisy dotyczące higieny w odniesieniu do żywności pochodzenia zwierzęcego (Dz. U. L 139 z 30.04.2004).

²⁸² Rozporządzenie (WE) nr 1760/2000 Parlamentu Europejskiego i Rady z 17 lipca 2000 r. ustanawiające system identyfikacji i rejestracji bydła i dotyczące etykietowania wołowiny i produktów z wołowiny oraz uchylające rozporządzenie Rady, (WE) nr 820/97 (Dz. U. L 204 z 11.08.2000).

²⁸³ A. Zorn, C. Lippert, S. Dabbert (2012), *Supervising a system of approved private control bodies for certification: The case of organic farming in Germany*, „Food Control”, Tom 25, Nr 2, s. 525-532.

Artykułów Rolno-Spożywczych (IJHARS). Strukturę podmiotów uczestniczących w systemie kontroli i certyfikacji przedstawiono na rys. 25.

Rysunek 25. Podmioty uczestniczące w systemie certyfikacji i kontroli produktów ekologicznych w Unii Europejskiej

Źródło: B. Brzostek-Kasprzak, M. Kwasek, A. Obiedzińska, M. W. Obiedzińska (2013), *Żywność ekologiczna – regulacje prawne, system kontroli i certyfikacji*, [w:] M. Kwasek (red.), *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym*, Tom 21, Nr 80, s. 75.

W ramach Unii Europejskiej wyróżnić można trzy rodzaje systemów kontroli, które stosowane są przez kraje wspólnoty, a mianowicie:²⁸⁴

- system A – oparty na zatwierdzonych prywatnych podmiotach certyfikujących;
- system B – oparty na jednym lub kilku wyznaczonych publicznych organach certyfikujących;
- system C – oparty na publicznym organie certyfikującym i zatwierdzonych prywatnych podmiotach certyfikujących, system ten obowiązuje w Polsce.

²⁸⁴ Komisja Europejska. *The organic control system*: https://ec.europa.eu/info/food-farming-fisheries/farming/organic-farming/controls_pl (data dostępu: 05.03.2020).

Produkcja ekologiczna jako kierunek rozwoju małego rodzinnego gospodarstwa rolnego w Polsce

Do obowiązków Inspekcji Jakości Handlowej Artykułów Rolno-Spożywczych (IJHARS) należy m.in. gromadzenie i przechowywanie danych o producentach ekologicznych. IJHARS pełni również nadzór nad jednostkami certyfikującymi. W razie niespełnienia przez te podmioty stawianych wymogów organ krajowy ma prawo zawiesić im pozwolenie na prowadzenie kontroli. W przypadku systemu kontroli opierającego się na prywatnych jednostkach certyfikujących podmioty te muszą również uzyskać akredytację, która nadawana jest przez Krajową Jednostkę Akredytacyjną wyznaczoną przez każde państwo członkowskie. Kontrole przeprowadzane przez Krajową Jednostkę Akredytacyjną dotyczą kompetencji, niezależności, bezstronności oraz rzetelności zawodowej jednostek certyfikujących.

Bieżąca kontrola gospodarstw rolnych prowadzących produkcję ekologiczną w Polsce wykonywana jest przez jednostkę certyfikującą, której zadaniem jest również nadawanie oraz odbieranie certyfikatów. Na terenie Polski, na mocy upoważnienia otrzymanego od ministra rolnictwa, jednostki te mogą wykonywać kontrolę w następującym zakresie:²⁸⁵

- ekologicznej uprawy roślin i hodowli zwierząt;
- zbioru ze stanu naturalnego;
- pszczelarstwa;
- produktów z akwakultury i wodorostów morskich;
- przetwórstwa produktów ekologicznych oraz produkcji pasz i drożdży;
- wprowadzania na rynek produktów ekologicznych.

Moment rejestracji produkcji ekologicznej jest początkiem okresu jej wdrażania, który nazywany jest również okresem konwersji i posiada różną długość czasową:²⁸⁶

- dla upraw rocznych - 24 miesiące,
- dla upraw wieloletnich - 36 miesięcy.

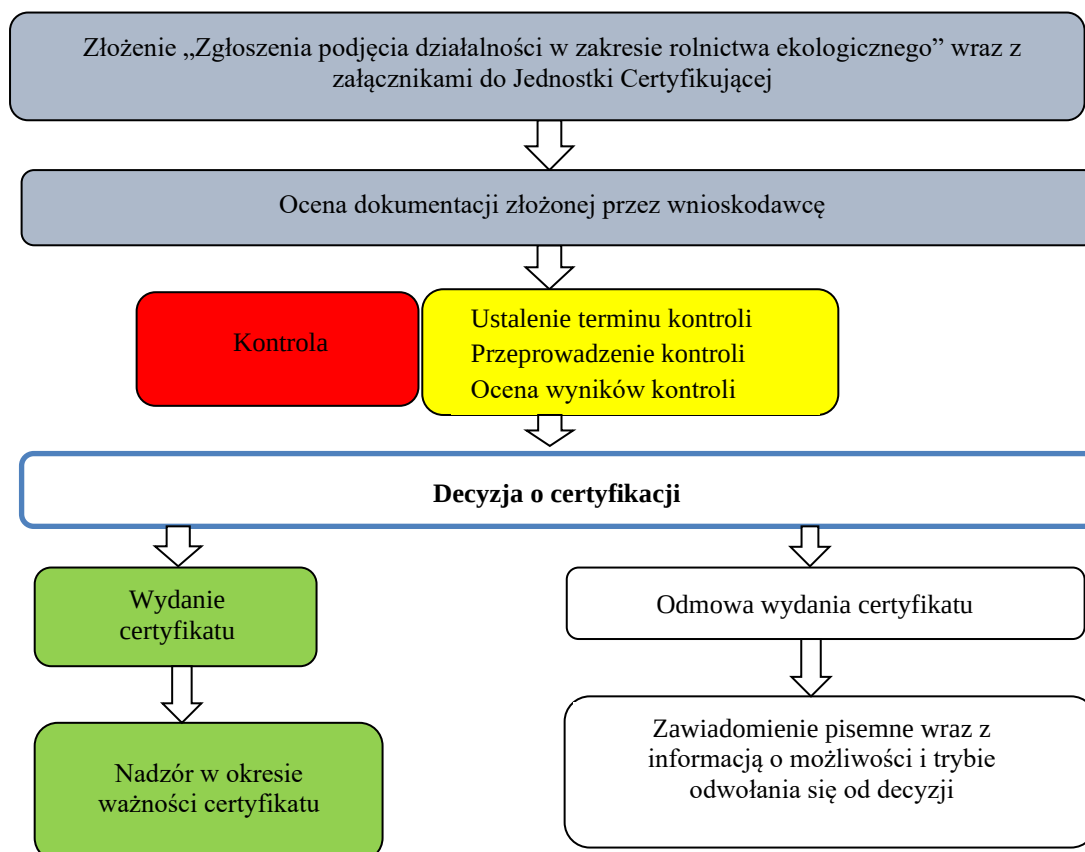
Kontrola, zarówno w gospodarstwie ekologicznym, jak i tym będącym w okresie konwersji, przeprowadzana jest przynajmniej raz w roku. Po upływie okresu konwersji i pozytywnym wyniku przeprowadzonej kontroli nadawany jest certyfikat. Uprawnia on do sprzedaży produktów wytworzonych w gospodarstwie i objętych nadzorem jako produkty ekologiczne. Potwierdza on także, że w danym gospodarstwie stosuje się metody zgodne

²⁸⁵ Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi (2022), *Rejestr jednostek certyfikujących w rolnictwie ekologicznym w Polsce. Stan na 1 lipca 2022 r.*, Warszawa: MRiRW.

²⁸⁶ Pomorski Ośrodek Doradztwa Rolniczego (2017), *Produkcja Ekologiczna cz.1.*, Luban: Pomorski ODR, s. 10.

z zasadami obowiązującymi w ramach prowadzenia produkcji ekologicznej. Przebieg kontroli odbywa się według przedstawionego schematu – patrz rys. 26.

Rysunek 26. Schemat procesu kontroli oraz certyfikacji gospodarstwa rolnego

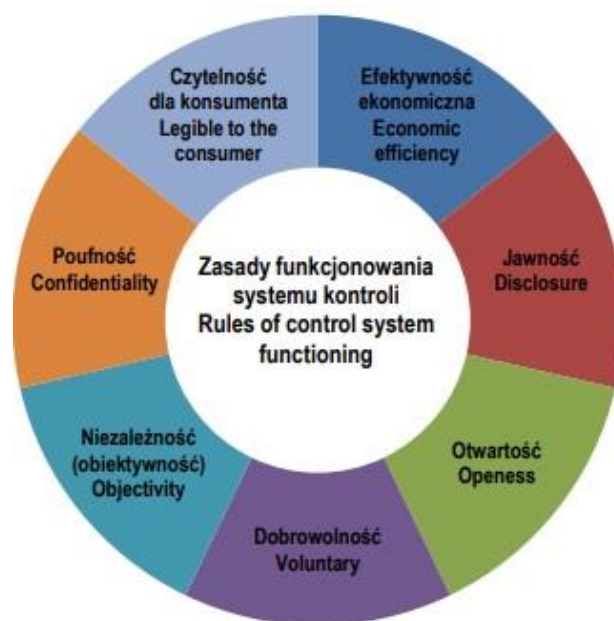

Źródło: B. Brzostek-Kasprzak, M. Kwasek, A. Obiedzińska, M. W. Obiedzińska (2013), *Żywność ekologiczna ...*, op. cit., s. 74.

Jednostki certyfikujące stanowią główny element polskiego systemu kontroli, a do podstawowych ich obowiązków należy prowadzenie kontroli na poziomie indywidualnych podmiotów. Z tego też względu organy państwa, Komisja Europejska oraz konsumenci w dużej mierze polegają na wynikach ich pracy. Kontrole obejmują zarówno fizyczne inspekcje miejsca produkcji oraz przetwarzania produktów ekologicznych, co umożliwia wykrycie ewentualnych nieprawidłowości w tych procesach. Koszty cyklicznej kontroli ponoszone są przez dane gospodarstwo rolne. Jednak w celu osiągnięcia odpowiednich korzyści ekonomicznych przez gospodarstwa dąży się do stanu, w którym koszty kontroli ponoszone przez rolnika są umiarkowane.

Ponadto kontrole opierają się na zasadzie niezależności, jawności, dobrowolności oraz poufności. Właściciel nie może przy tym być powiązany z osobą przeprowadzającą kontrolę, a zdobyte informacje nie mogą być udostępnione osobom postronnym - patrz rys. 27.

Rysunek 27. Zasady funkcjonowania systemu kontroli w rolnictwie ekologicznym

Źródło: M. Golinowska (2013), *Rozwój rolnictwa ekologicznego*, Wrocław: Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu, s. 75.

Można wyróżnić dwa rodzaje kontroli przeprowadzanych przez upoważnione do tego działania podmioty. Pierwszy rodzaj to kontrola zapowiedziana, która odbywa się raz w roku. Natomiast drugi rodzaj to kontrola niezapowiedziana, która może się odbyć w każdym momencie.

Na terytorium Polski funkcjonuje obecnie 13 jednostek certyfikujących i upoważnionych do przeprowadzania kontroli oraz wydawania i cofania certyfikatów.²⁸⁷ Gospodarstwa, w których dojdzie do wykrycia niezgodności z wymaganiami otrzymują od organu kontroli lub jednostki certyfikującej zakaz sprzedaży produktów z przymiotnikiem „ekologiczne”. W przypadku, gdy np. jedynie jedna partia produktu nie spełnia wymagań, obowiązkiem jednostki certyfikującej jest dopilnowanie, aby te produkty nie zawierały oznaczenia i loga, które mogłoby sugerować, że jest to produkt ekologiczny. Jednostki kontrolujące są również zobowiązane do udostępniania informacji o zaistniałych niezgodnościach, zarówno w przypadku produktów sprowadzanych z krajów wspólnotowych, jak i importowanych z krajów spoza Unii Europejskiej.

²⁸⁷ Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi. (2023), *Rejestr jednostek certyfikujących w rolnictwie ekologicznym w Polsce*, Stan na 2 sierpnia 2023, Warszawa: MRiRW.

W wielu krajach, jak np. w Niemczech i Wielkiej Brytanii funkcjonują również podmioty, takie jak Demeter²⁸⁸, Bioland²⁸⁹, Bio-Siegel²⁹⁰, Soil Association²⁹¹, które są twórcami oraz właścicielami prywatnych standardów prowadzenia produkcji ekologicznej. W Polsce tego typu instytucją jest Stowarzyszenie Producentów Metodami Ekologicznymi EKOLAND.²⁹²

Wreszcie ważną funkcją systemu kontroli jest przekonanie potencjalnego konsumenta o rzetelności, wiarygodności i skuteczności całego systemu. Dla konsumentów jest on gwarantem, że określone są wytworzone zgodnie z przyjętym procesem produkcji ekologicznej. Uzyskany certyfikat daje zatem gwarancję, że wytworzone towary są wolne np. od nawozów sztucznych, a także od organizmów zmodyfikowanych genetycznie (GMO).

3.2. Znakowanie produktów ekologicznych

W celu zwiększenia wiarygodności produktów ekologicznych, a także wyróżnienia ich na rynku należy odpowiednio je oznakować. Daje to konsumentom jasną informację, że dany produkt zawiera składniki i materiały wytworzone zgodnie z zasadami produkcji ekologicznej. Rozporządzenie²⁹³ określa listę terminów, które mogą być stosowane w stosunku do tych produktów na terenie Unii Europejskiej. Pochodne oraz zdrobnienia wyrazów, takie jak: „bio” oraz „eko”, także mogą być wykorzystywane dla oznaczenia produktu ekologicznego.

Prawidłowe oznakowanie oprócz nazwy wskazującej, iż jest to produkt ekologiczny zawierać powinno:

- numer identyfikacyjny organu kontrolującego lub jednostki certyfikującej, któremu podlega podmiot;
- logo wspólnotowe;
- miejsce wyprodukowania nieprzetworzonego produktu oraz wytworzenia produktu końcowego.

²⁸⁸ Demeter: <http://www.demeter.net> (data dostępu: 07.03.2020).

²⁸⁹ Bioland: <http://www.bioland.de> (data dostępu: 07.03.2020).

²⁹⁰ Bio-Siegel: <http://www.oekolandbau.de/bio-siegel> (data dostępu: 07.03.2020).

²⁹¹ Soil Association: <http://www.sacert.org> (data dostępu: 07.03.2020).

²⁹² Stowarzyszenie Producentów Metodami Ekologicznymi EKOLAND (2013), *Kryteria rolnictwa ekologicznego stowarzyszenia EKOLAND*, Świdwin: EKOLAND; Ekoland: <http://www.ekolandpolska.pl/> (data dostępu: 07.03.2020).

²⁹³ Rozporządzenie Rady (WE) nr 834/2007 z dnia 28 czerwca 2007 r. w sprawie ..., op. cit., art. 23 pkt. 1.

Prawidłowo umieszczona na opakowaniu informacja o produkcie ekologicznym powinna być widoczna, czytelna oraz nieusuwalna.²⁹⁴ Identyfikację produktu ekologicznego ułatwia logo, które na przestrzeni czasu uległo zmianie. W początkowej fazie nie istniała również konieczność jego stosowania, dlatego też była to dobrowolna inicjatywa producentów. Pierwszy wzór określony został w rozporządzeniu Rady (EWG) 2029/91, lecz w wyniku podobieństwa do logo produktów tradycyjnych „**Gwarantowana Tradycyjna Specjalności (GTS)**” dochodziło do ich mylenia przez konsumentów. W celu ich odróżnienia Komisja Europejska w 2009 r. ogłosiła konkurs na nowe logo produktów ekologicznych. W jego wyniku wybrany został tzw. „**EUROPEJSKI LIŚĆ**”. Wprowadzony został 1 lipca 2010, lecz aby dać przedsiębiorcom czas na dostosowanie się i uniknąć marnotrawstwa przewidziano dwuletni okres przejściowy. Obowiązujący wzór – patrz rys. 28.

Rysunek 28. Logo żywności ekologicznej obowiązujące od 1 lipca 2010 r – EUROLIŚĆ

Źródło: Rozporządzenie Komisji (UE) Nr 271/2010 z dnia 24 marca 2010 r. *zmieniające rozporządzenie Rady (WE) Nr 834/2007 w odniesieniu do unijnego logo produkcji ekologicznej* (Dz. U. L 84/19 z 31.03.2010), załącznik XI.

Konsumenci wybierając produkt oznaczony logiem „Euroliść” uzyskują gwarancję, że żywność nim oznaczona jest wytworzona ze składników ekologicznych oraz spełnia wymogi urzędowego systemu kontroli. Obecnie unijne logo jest niezbędnym i koniecznym elementem oznakowania paczkowanej żywności ekologicznej. Oznaczanie produktów sprzedawanych luzem nadal jednak stanowi kwestię dobrowolną.

W powyższej części pracy starano się wskazać, że produkcja ekologiczna jest w stosunku do produkcji konwencjonalnej jedną z najbardziej atrakcyjnych form działalności rolniczej. Stanowi dla małych rodzinnych podmiotów sposób na osiągnięcie przewagi konkurencyjnej nad dużymi gospodarstwami rolnymi. Gospodarstwa rolne

²⁹⁴ Departament Promocji i Jakości Żywności (2018), *Podstawowe informacje dotyczące oznakowania – Przewodnik MRiRW dla drobnych wytwórców*, Warszawa: Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi MRiRW, s. 6.

podejmujące produkcję ekologiczną ze względu na czynniki, takie jak wysoka jakość produktów, wzrastający popyt oraz rosnące ceny wytwarzanych produktów, mają dzięki temu możliwość uzyskania zadowalającego wyniku finansowego bez konieczności zwiększania wolumenu produkcji. Udokumentowany i potwierdzony certyfikatem proces produkcji stanowi dodatkową jej zaletę, gdyż zapewnia konsumentów, że zastosowana forma produkcji jest zgodna z obowiązującymi przepisami.

Rozdział IV. Metodyka przeprowadzonych badań własnych

1. Cel i zakres badań

Obecna literatura światowa oraz krajowa dotycząca małych rodzinnych gospodarstw rolnych oraz prowadzenia przez nie produkcji ekologicznej przedstawia tę tematykę w sposób ogólny i niejednoznaczny, co wskazuje na istnienie luki teoriopoznawczej. Na dokładniejszą analizę zasługuje chociażby kwestia roli pełnionej przez małe rodzinne gospodarstwa rolne w gospodarce krajowej i światowej, jak i czynników sprzyjających wdrażaniu przez te podmioty produkcji ekologicznej. Na podkreślenie zasługuje również ograniczona liczba publikacji poświęconych procesowi oraz następstwom wdrożenia produkcji ekologicznej w małych rodzinnych gospodarstwach rolnych, ujawniając tym samym istniejącą w polskiej literaturze lukę empiryczną.

Punktem wyjścia dla przyjętego procesu badawczego była **teza**, że *„produkcja ekologiczna jest przyszłościowym kierunkiem rozwoju małych rodzinnych gospodarstw rolnych w Polsce w świetle zaleceń i preferencji Unii Europejskiej a zarazem kluczowym elementem poprawy konkurencyjności tych gospodarstw oraz ich dochodowości”*

W oparciu o przyjętą tezę sformułowano **problem badawczy**, który polegał na *zidentyfikowaniu oraz ocenie wpływu produkcji ekologicznej na rozwój małych rodzinnych gospodarstw rolnych, a w szczególności na wzrost uzyskiwanego dochodu oraz atrakcyjność rynkową prowadzonej produkcji.*

Cel główny rozprawy sprowadza się do wykazania, że *decyzja o wdrożeniu produkcji ekologicznej ma pozytywny wpływ na długofalowy rozwój małych rodzinnych gospodarstw rolnych w Polsce.*

Osiągnięcie celu głównego wymagało jego rozcłonkowania na sześć celów szczegółowych, które podzielono na

Cele teoriopoznawcze

- Cel 1.** Usystematyzowanie wiedzy na temat roli małych rodzinnych gospodarstw rolnych na świecie i w Polsce, a w szczególności ich udziału w rozwoju produkcji ekologicznej.

Cel 2. Określenie listy czynników zewnętrznych oraz wewnętrznych, determinujących wybór oraz wdrożenie przez małe gospodarstwa rolne produkcji ekologicznej.

Cele empiryczne

Cel 1. Zidentyfikowanie kluczowych czynników zewnętrznych oraz wewnętrznych, mających pozytywny jak również negatywny wpływ na wdrożenie w kraju produkcji ekologicznej przez małe rodzinne gospodarstwa rolne.

Cel 2. Identyfikacja najważniejszych korzyści oraz najważniejszych barier dla polskiego małego rodzinnego gospodarstwa rolnego podejmującego produkcję ekologiczną.

Cel 3. Dokonanie pomiaru wpływu prowadzonej produkcji ekologicznej na poziom dochodowości małego rodzinnego gospodarstwa rolnego.

Cel 4. Identyfikacja kluczowych elementów modelu biznesowego gospodarstwa optymalnego dla produkcji ekologicznej oraz umożliwiającego długofalowy rozwój małego rodzinnego gospodarstwa rolnego.

W nawiązaniu do celów pracy, które wyznaczają kierunek rozważań sformułowano następujące pytania badawcze:

Pytanie 1. Które wewnętrzne i zewnętrzne czynniki mają decydujący wpływ na wybór oraz wdrożenie produkcji ekologicznej przez właściciela małego gospodarstwa rolnego?

Pytanie 2. Jakie korzyści i bariery wynikają z prowadzenia produkcji ekologicznej?

Pytanie 3. W jakim stopniu prowadzenie produkcji ekologicznej wpływa na poziom dochodowości małego rodzinnego gospodarstwa rolnego oraz realizację przez taki podmiot inwestycji?

Pytanie 4. Jaką rolę w modelu biznesowym małych rodzinnych gospodarstw rolnych pełni produkcja żywności ekologicznej?

W obecnej literaturze naukowej, zarówno zagranicznej, jak i krajowej, analizowana problematyka jest przedstawiana w sposób zbyt ogólny i często niejednoznaczny. W związku z trudnościami w pozyskaniu odpowiednich danych od właścicieli małych rodzinnych gospodarstw rolnych, którzy często niechętnie uczestniczą w badaniach,

zrezygnowano z formułowania hipotez. Zastosowane badania miały głównie charakter eksploracyjny, gdyż literatura krajowa nie dostarcza odpowiedzi na istotne pytania, jak np.: jakie motywacje kierują rolnikami podejmującymi produkcję ekologiczną w małych rodzinnych gospodarstwach rolnych? Jaki jest zakres oraz charakter produkcji ekologicznej w tych gospodarstwach? Jak zmieniają się dochody po wdrożeniu produkcji ekologicznej w małych rodzinnych gospodarstwach rolnych? Przeprowadzone badania własne miały na celu określenie roli produkcji ekologicznej w tych gospodarstwach oraz zidentyfikowanie możliwości dalszych badań nad omawianym tematem w przyszłości.

Stawiając wyłącznie pytania badawcze przyjęto perspektywę podejścia pragmatycznego, która charakteryzuje się konsekwencją działania, koncentracją na problemach oraz zorientowaniem na wyznaczony cel.²⁹⁵ Pragmatyzm przyjmuje różne formy, ale jego logika opiera się na doświadczeniach praktycznych oraz ich efektach. W przeciwieństwie do post-pozytywizmu, pragmatyzm kładzie nacisk na praktyczną skuteczność i praktyczne rozwiązywanie problemów, a badacz skupia się głównie na problemach badawczych, starając się je wyjaśnić poprzez podejmowane działania.

2. Charakterystyka procesu badawczego

W zrealizowanym procesie badawczym zastosowano zasadę triangulacji metod badawczych²⁹⁶, która polegała na zastosowaniu krytycznego przeglądu literatury zagranicznej oraz krajowej, badania ilościowego w postaci ankiety oraz badania jakościowego w formie indywidualnego wywiadu pogłębionego. Ich zastosowanie umożliwiło zgromadzenie informacji niezbędnych do uporządkowania szerokiej i zarazem pogłębionej wiedzy na temat małych polskich rodzinnych gospodarstw rolnych prowadzących produkcję ekologiczną, a następnie jej zweryfikowania poprzez własne badania empiryczne.

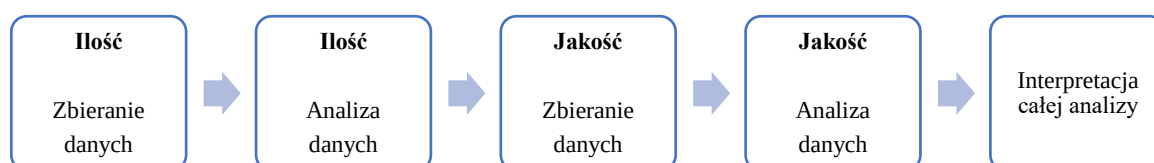
W przypadku badań empirycznych posłużono się schematem sekwencyjnej strategii eksplanacyjnej J. W. Creswell'a – patrz rys. 29. Pokazuje on zalecaną kolejność badań empirycznych, co było kluczowe dla skutecznej realizacji celów badawczych. Schemat ten jest stosowany przy interpretacji wyników ilościowych poprzez zebranie i przeanalizowanie odpowiednich danych jakościowych. Jest on przydatny szczególnie

²⁹⁵ J. W. Creswell (2013), *Projektowanie badań naukowych. Metody jakościowe, ilościowe, mieszane*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

²⁹⁶ S. Stańczyk (2011), *Triangulacja – łączenie metod badawczych i uzetelnienie badań*, [w:] W. Czakon (red.), „Podstawy metodologii badań w naukach o zarządzaniu”, Warszawa: Wolters Kluwer Polska.

wtedy, gdy badanie ilościowe dostarcza niespodziewanych wyników, wymagających dokładniejszego zbadania za pomocą informacji jakościowych.

Rysunek 29. Schemat sekwencyjnej strategii eksplanacyjnej

Źródło: J. W. Creswell (2013), *Projektowanie ... op. cit.*, s. 225.

W pierwszej kolejności uwagę skoncentrowano na pozyskaniu i analizie odpowiednich informacji ilościowych, które następnie stanowiły fundament dla dalszych badań. Dzięki temu możliwe było lepsze zrozumienie charakterystyki małych gospodarstw ekologicznych w Polsce. Dane te były podstawowym źródłem informacji, co wynikało z faktu, że ich ilościowa natura pozwoliła na zidentyfikowanie istniejących trendów i postaw w badanej populacji.

W drugiej fazie badania przystąpiono do zbierania i analizy danych jakościowych zebranych za pomocą indywidualnych wywiadów pogłębionych z wybranymi rolnikami. Ten etap umożliwił zgłębienie bardziej szczegółowych aspektów funkcjonowania gospodarstw oraz poznanie doświadczeń i opinii badanych rolników. Takie podejście pozwoliło na właściwą interpretację wyników uzyskanych w fazie ilościowej.

Zastosowanie sekwencyjnej strategii eksplanacyjnej pozwoliło też na odpowiednie zintegrowanie wyników badań ilościowych oraz jakościowych, które okazały się materiałem nie tylko bardzo zróżnicowanym wewnątrz, ale również niezwykle bogatym pod względem wartości poznawczej.

Z uwagi na złożoność przedmiotu badań oraz przyjęte cele proces badawczy składał się z siedmiu następujących etapów:

- Etap I** Krytyczny przegląd literatury oraz analiza danych wtórnych (desk research)
- Etap II** Zaprojektowanie narzędzia badawczego dla badania ilościowego – kwestionariusz ankiety (patrz zał. 1)
- Etap III.** Realizacja badań ilościowych
- Etap IV.** Zaprojektowanie narzędzia badawczego dla badania jakościowego – kwestionariusz wywiadu (patrz zał. 2)
- Etap V.** Realizacja badań jakościowych
- Etap VI.** Opracowanie wyników badań empirycznych

Etap VII. Opracowanie rekomendacji dla polskich małych rodzinnych gospodarstw rolnych

W zaprojektowanych i przeprowadzonych badaniach własnych głównym przedmiotem zainteresowania autora niniejszej pracy było określenie wpływu produkcji ekologicznej na rozwój małych rodzinnych gospodarstw rolnych oraz wskazanie czynników oddziałujących na skuteczne wdrażanie tej produkcji. Przeprowadzony przegląd literatury wykazał, że produkcja ekologicznej żywności jest najszybciej rozwijającą się dziedziną związaną ze współczesnym rolnictwem. Rynek żywności ekologicznej notuje ciągły i stabilny wzrost popytu oraz równocześnie małą podatność na kryzysy gospodarcze. W związku z tym przedsiębiorstwa funkcjonujące w tej dziedzinie mają większą możliwość wkroczenia na ścieżkę szybkiego i opłacalnego rozwoju. Dodatkowo, specyfika produkowanych wyrobów (żywności wysokiej jakości i często o zindywidualizowanych ofertach dopasowanych do konkretnych wymagań klientów) umożliwia bliskie relacje z klientami.

Etap I Krytyczny przegląd literatury oraz analiza danych wtórnych (desk research)

Etap pierwszy polegał w pierwszym rzędzie na krytycznym przeglądzie zagranicznej i krajowej literatury przedmiotu oraz na analizie danych wtórnych, w tym wyników krajowych i zagranicznych badań empirycznych jak również raportów różnych rolniczych instytucji. Przegląd dostępnych raportów, artykułów naukowych oraz innych dokumentów pozwolił na usystematyzowanie dostępnej wiedzy oraz sformułowanie kluczowych pytań badawczych. Jednym z celów tych rozważań było ukazanie złożonego charakteru podjętej problematyki, w tym mnogości podejść i pojęć stosowanych przy jej prezentowaniu.

Podstawą teoretyczną studiów literaturowych były prace z dziedziny ekonomiki rolnictwa, teorii przedsiębiorczości i zarządzania przedsiębiorstwem, różnych rodzajów produkcji rolniczej oraz lokalnego rozwoju gospodarczego. Zebrane źródła informacji posłużyły do usystematyzowania różnych podejść, pojęć i perspektyw badawczych naukowych zajmujących się analizowaną problematyką, co ukierunkowało również badania własne autora niniejszej pracy.

Systematyczny przegląd literatury światowej i krajowej pozwolił na określenie tempa rozwoju produkcji ekologicznej, a także sporządzenie listy czynników wpływających na rozwój małych rodzinnych gospodarstw rolnych i produkcji ekologicznej w Polsce, którą wykorzystano do budowy narzędzi badawczych w postaci kwestionariusza

ankiety wykorzystanego w badaniu ilościowym oraz kwestionariusza wywiadu wykorzystanego w badaniu jakościowym.

Bazę empiryczną pracy stanowiły dane statystyczne dotyczące ilości, wielkości oraz rozmieszczenia małych rodzinnych gospodarstw rolnych, pozyskane zarówno z instytucji krajowych, takich jak Główny Urząd Statystyczny i Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, jak i również z instytucji zagranicznych, np. Eurostat. Z kolei informacje na temat rozmieszczenia, skali i wielkości produkcji ekologicznej zostały pozyskane z raportów Instytutu Jakości Handlowej Artykułów Rolno-Spożywczych (IJHARS) oraz Research Institute of Organic Agriculture (FIBL).

Etap II Zaprojektowanie narzędzia badawczego dla badania ilościowego – kwestionariusz ankiety

Etap drugi procesu badawczego polegał na opracowaniu odpowiedniego narzędzia badawczego opracowanego w formie zestandaryzowanego kwestionariusza ankiety (zał. 1). Badanie to było kierowane bezpośrednio do właścicieli małych rodzinnych gospodarstw rolnych prowadzących produkcję ekologiczną. Badania ankietowe były kluczowym elementem przeprowadzonych badań własnych. Miały one umożliwić właściwe zrozumienie oraz odpowiednie sformułowanie teorii gospodarstwa rodzinnego i produkcji ekologicznej z praktyką biznesową w tym zakresie. Wybór tej metody wynikał z jej zalet, do których należą:²⁹⁷

- starannie dobrana próba badawcza i standaryzowany kwestionariusz umożliwia formułowanie wyszukanych twierdzeń o badanej populacji;
- możliwość stosowania dużych prób badawczych;
- umożliwia zadanie wielu pytań dotyczących danego tematu, tym samym zapewnia elastyczność w późniejszych analizach;

Konkretnym celem badania było uzyskanie opinii respondentów i informacji na temat wpływu czynników zewnętrznych i wewnętrznych na podjęcie produkcji ekologicznej przez małe rodzinne gospodarstwa rolne oraz jej oddziaływanie na rozwój tych podmiotów. Kwestionariusz ankiety zawierał pytania dotyczące takich kwestii jak:

- formy oraz kierunki prowadzonej działalności rolnej;
- wpływ produkcji ekologicznej na zmianę dochodu małych rodzinnych gospodarstw rolnych;

²⁹⁷ E. Babbie (2016), *Badania społeczne w praktyce*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, s. 268-269.

- chęć realizowania celów strategicznych;
- perspektywa sukcesji i możliwość dokonania zmiany pokoleniowej;
- zidentyfikowanie najważniejszych elementów modelu biznesu, na podstawie którego funkcjonuje rodzinne gospodarstwo rolne;
- motywy wdrażania produkcji ekologicznej;
- korzyści i bariery towarzyszących prowadzeniu produkcji ekologicznej.

Etap III Realizacja badań ilościowych

Badanie było prowadzone poprzez osobiste spotkania autora rozprawy z odpowiednio wytypowanymi respondentami. Badaną zbiorowość w liczbie 128 respondentów, stanowili właściciele rodzinnych gospodarstw rolnych prowadzących produkcję ekologiczną. Ich dane kontaktowe uzyskano z bazy udostępnionej przez Inspekcję Jakości Handlowej Artykułów Rolno Spożywczych (IJHARS). Na mocy ustawy o rolnictwie ekologicznym Inspekcja gromadzi i przechowuje dane o producentach ekologicznych, takie jak wielkość powierzchni, lokalizacja oraz rodzaj produkcji. Na wniosek zainteresowanego podmiotu IJHARS ma obowiązek udostępnienia zebranych danych.²⁹⁸

Badaniem objęto rodzinne gospodarstwa rolne, czyli podmioty zgodne z definicją zawartą w ustawie o kształtowaniu ustroju rolnego.²⁹⁹ Oprócz własności rodzinnej podmioty objęte badaniem musiały spełnić następujące kryteria:

- powierzchnia gospodarstwa mniejsza niż 10 ha fizycznych,
- prowadzenie produkcji ekologicznej,
- funkcjonowanie na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej.

Przyjęta na potrzeby badań definicja produkcji ekologicznej jest zgodna z tą zawartą w Rozporządzeniu Rady Unii Europejskiej z dnia 28 czerwca 2007 r.³⁰⁰ Populacja spełniająca wstępnie powyższe kryteria - zgodnie z wykazem za rok 2019 - liczyła 6084 gospodarstw rolnych.

Niestety, wykorzystana baza gospodarstw nie posiadała informacji o całkowitej wielkości badanych podmiotów, a jedynie o powierzchni użytków objętych produkcją ekologiczną w danym gospodarstwie. Z tego powodu wykazana populacja odzwierciedla jedynie podmioty, których powierzchnia użytków ekologicznych nie przekroczyła 10 ha.

²⁹⁸ Ustawa z dnia 25 czerwca 2009 r. o rolnictwie ... (Dz.U. 2019, poz. 1353), art.9, ust. 2.

²⁹⁹ Ustawa z dnia 11 kwietnia 2003 r. o kształtowaniu ... (Dz. U. 2019 poz. 1362), art. 5, pkt. 1.

³⁰⁰ Rozporządzenie Rady (WE) nr 834/2007 z dnia 28 czerwca 2007 r. w sprawie ... (Dz. U. L 189 z 20.07.2007 r), art. 2, lit. a.

Autor pracy był świadomy tego problemu, który rozwiązał poprzez każdorazowe dopytanie respondenta przed rozpoczęciem badania o całkowitą wielkość gospodarstwa rolnego. W przypadku okazania się, że dany podmiot nie spełnia stawianych mu wymogów badanie nie było kontynuowane.

Badaną zbiorowość składającą się z 128 małych gospodarstw rolnych wyodrębniono stosując metodę doboru losowego systematycznego. Zastosowana metoda umożliwiła dobór badanych gospodarstw wprost z populacji generalnej i należy do metod probalistycznych. W porównaniu do metody doboru losowego prostego należy do typu losowania bezpośredniego, lecz ograniczonego, gdyż jest ono ograniczone do jednostek zawartych w pewnym przedziale liczbowym. Proces rozpoczyna się od losowego wyboru pierwszego elementu z populacji, a następnie kolejne elementy są wybierane w regularnych odstępach, zgodnie z ustalonym interwałem. Zachowuje to losowy charakter wyboru próby, co zapewnia reprezentatywność wyników. Interwał losowania określony został w następujący sposób:³⁰¹

$$k=N/n$$

N = liczebność populacji

n = żądana liczebność próby

Pierwszą jednostkę do próby badawczej wylosowano z przedziału od 1 do 10, następnie dobrano co 47 jednostkę z listy.

Główną zaletą tej metody jest prostota w zastosowaniu i jednocześnie zapewnienie reprezentatywności próby. Wyodrębnienie tej stosunkowo małej próby badawczej wynikało z ograniczeń czasowych, finansowych oraz przeszkód logistycznych wyrażających się trudnościami w dotarciu do wytypowanych podmiotów. Z uwagi na brak dostępu do adresów poczty elektronicznej i numerów telefonu, badanie ankietowe musiało zostać wykonane w sposób bezpośredni. Wymagało ono zatem bezpośrednich osobistych spotkań z wybranymi respondentami, co ograniczyło przebadanie większej ich liczby.

Kwestionariusz ankiety o objętości 8 stron był dostarczony respondentom w formie papierowej. Wybór tej metody wypełniania kwestionariusza wynikał ze specyfiki badanej populacji. A ponadto dzięki osobistej interakcji był szansą na uzyskanie..³⁰²

- wyższego odsetka udzielanych odpowiedzi;
- mniejszej liczby odpowiedzi typu „nie wiem”;

³⁰¹ E. Babbie (2013), *Podstawy badań społecznych*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, s. 233.

³⁰² Tamże, s. 299.

- ankieter mógł dokonywać obserwacji respondenta i odnotowywać informacje mogące być postrzegane za zbyt delikatne, aby o nie zapytać;
- ankieter mógł być osobą wyjaśniającą powstałe wątpliwości i przeciwdziałać mylnemu interpretowaniu pytań.

Warto dodać, że przed właściwym badaniem przeprowadzono badanie pilotażowe w celu sprawdzenia zrozumiałości pytań dla respondentów.

Należy jednak zaznaczyć, że badanie ankietowe ma pewne ograniczenia, takie jak subiektywizm odpowiedzi respondentów, co może wpłynąć, aczkolwiek nie musi, na rzetelność uzyskanych informacji. Autor zdawał sobie z tego sprawę i starał się w miarę możliwości obiektywizować uzyskane informacje. Pomimo tych ograniczeń uzyskano stosunkowo dużą zbieżność odpowiedzi co pozwoliło na sformułowanie - jak się wydaje - wiarygodnych wniosków, co do rzeczywistej sytuacji polskich małych rodzinnych gospodarstw rolnych zajmujących się produkcją ekologiczną.

Etap IV Zaprojektowanie narzędzia badawczego dla badania jakościowego – kwestionariusz wywiadu

Zgodnie z podejściem N. Denzina i Y. Lincolna³⁰³ badanie jakościowe stanowi praktykę, w której badacz wchodzi w interakcję z badanym środowiskiem, aby lepiej zrozumieć badane zjawiska.³⁰⁴ W ramach tego podejścia badacze nie tylko obserwują, lecz aktywnie uczestniczą w życiu badanych, co pozwala na uchwycenie istoty analizowanej problematyki z większą głębią.

Przesłanką przeprowadzenia badań jakościowych były, z jednej strony wyniki badań ilościowych, z drugiej zaś przyjęte cele badawcze, które obejmowały nie tylko dotarcie do faktów, ale również zrozumienie procesów i mechanizmów wpływających na zachowania i decyzje respondentów. Celem indywidualnych wywiadów pogłębionych (Individual in-Depth Interview – IDI)³⁰⁵ było uzyskanie bezpośredniego wglądu we wszystkie, tym bardzo subtelne przesłanki wpływające na decyzje oraz postawy rolników wobec własnego gospodarstwa rolnego oraz prowadzonej w nim produkcji ekologicznej.

³⁰³ N. Denzin, Y. Lincoln (2009), *Wprowadzenie. Dziedzina i praktyka badań jakościowych*: tłum. K. Podemski. W. Denzin, Y. Lincoln (red.), K. Podemski (red. nauk. wyd. pol.), *Metody badań jakościowych*. Warszawa: Wydawnictwo PWN, s. 23.

³⁰⁴ K. Czernek (2016) *Wprowadzenie do badań jakościowych w naukach o zarządzaniu*, [w:] W. Czakon (red.), „Podstawy metodologii badań w naukach o zarządzaniu”, Piaseczno: Wydawnictwo Nieoczywiste, s. 170-172.

³⁰⁵ D. Maison (2022), *Jakościowe metody badań społecznych. Podejście aplikacyjne*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, s. 48-19.

Te informacje stanowiły bardzo interesujące uszczegółowienie danych pozyskanych w badaniu ilościowym.

Badanie jakościowe polegało na przeprowadzeniu indywidualnych wywiadów z rolnikami prowadzącymi małe rodzinne gospodarstwa rolne z wdrożoną produkcją ekologiczną. Przeprowadzone było w oparciu o scenariusz wywiadu (zał. 2), który obejmował pytania dotyczące:

- zachowawczego podejścia do prowadzenia gospodarstwa rolnego;
- przyczyn ograniczania przez rolników działań zmierzających do rozwoju gospodarstwa rolnego w kierunku produkcji ekologicznej;

Wybór tej metody badawczej miał na celu stworzenie przestrzeni dla swobodnej wymiany myśli i poglądów z wybranymi respondentami, co pozwoliło na zgłębienie różnorodnych perspektyw oraz zinterpretowanie ich doświadczeń. Przyjęta formuła badania gwarantowała prywatność oraz eliminowała ryzyko oceniania przez innych uczestników. Dzięki temu respondenci byli bardziej otwarci, chętniej wyrażali swoje opinie i spostrzeżenia na dany temat.³⁰⁶ Forma częściowo ustrukturyzowana prowadzonego wywiadu umożliwiała elastyczne reagowanie na sytuacje i indywidualne potrzeby respondentów, chociażby poprzez możliwość zmiany kolejności pytań oraz dostosowanie się do ich nastroju. Jest to szczególnie istotne w badaniach nad złożonymi lub wrażliwymi zagadnieniami, a takim jest prowadzenie małych gospodarstw rolnych. Dzięki elastyczności i swobodzie w prowadzeniu wywiadów, prowadzący miał możliwość bardziej dogłębnego poznania analizowanych sytuacji, co przyczyniało się do uzyskania pełniejszego obrazu badanej problematyki.

Ta metoda badawcza pozwoliła na zgłębienie nie tylko tego, co rolnicy mówili, ale także tego, co czuli i myśleli. Skupienie się na indywidualnych historiach i narracjach umożliwiło badaczowi wniknięcie w głębsze warstwy świadomości i doświadczeń badanych podmiotów. To z kolei pozwoliło na lepsze zrozumienie kontekstu i znaczenia ich działań oraz decyzji. Dzięki temu, badanie dostarczyło bardziej szczegółowego i zarazem bardziej wielowymiarowego obrazu rzeczywistości społecznej, w której funkcjonują obecnie badani rolnicy.

³⁰⁶ B. Glinka, W. Czakon (2021), *Podstawy badań jakościowych*, Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, s. 27-30.

Etap V Realizacja badań jakościowych

Z powodu braku dostępu do kontaktu on-line to badanie było również prowadzone poprzez osobiste spotkania autora z wytypowanymi przedsiębiorcami. Wywiady te były przeprowadzane w okresie wrzesień - październik 2020 r. wśród małych rodzinnych gospodarstw rolnych funkcjonujących na polskim rynku i posiadających wdrożoną w różnym stopniu produkcję ekologiczną. Przeprowadzono 15 takich wywiadów, a czas ich trwania wynosił od 1 h do 1,5 h. Wybór tej wielkości próby badawczej wynikał z podobnych przyczyn, co w przypadku badania ankietowego. Respondenci z którymi przeprowadzono wywiady, posiadali przynajmniej kilkuletnie doświadczenie w obserwacji i analizie sytuacji gospodarstw prowadzących produkcję ekologiczną. Można więc, zdaniem autora, traktować ich poglądy jako opinie ekspertów. Scenariusz wywiadu zakładał uzyskanie od respondentów odpowiedzi na 12 pytań (patrz zał. 2).

Badaną zbiorowość 15 gospodarstw wyłoniono drogą doboru losowego prostego bezzwrotnego. W zastosowanej metodzie każdy podmiot badanej populacji ma bowiem równą szansę bycia wybranym do próby, a po wyborze nie jest on ponownie umieszczany w puli do wyboru. Oznacza to, że każda jednostka może być wybrana tylko raz, co eliminuje możliwość powtórnych wyborów. Ta cecha tej metody sprawia, że jest to metoda, szczególnie użyteczna w badaniach o dużej skali.

Etap VI Opracowanie przeprowadzonych badań empirycznych oraz synteza ich wyników

Przedostatni etap polegał na opracowaniu wyników badań. Do analizy wykorzystano metody statystyczne oraz graficzne metody wizualizacji danych i prezentacji zbiorczych wyników. W pracy wykorzystano między innymi wskaźniki struktury, miary tendencji centralnej, a także statystyki indukcyjne w postaci miary niezależności chi-kwadrat oraz korelacji r-Pearsona. Narzędziem wykorzystywanym do przetwarzania danych zgromadzonych w toku badań była aplikacja Excel pakietu MS Office.

Etap VII Opracowanie rekomendacji dla małych rodzinnych gospodarstw rolnych

Rezultatem wszystkich poprzednich etapów procesu badawczego było sformułowanie w ostatnim etapie wniosków z całokształtu przeprowadzonych badań oraz rekomendacji dla polskich małych rodzinnych gospodarstw rolnych, jak również dla polskiej polityki rolnej. Wartością dodaną rozprawy jest również autorski model biznesowy dedykowany tym podmiotom.

Rozdział V. Produkcja ekologiczna a rozwój małych rodzinnych gospodarstw rolnych w Polsce – wyniki badań własnych

1. Małe rodzinne gospodarstwa rolne prowadzące produkcję ekologiczną w Polsce

1.1. Profil rolnika prowadzącego produkcję ekologiczną

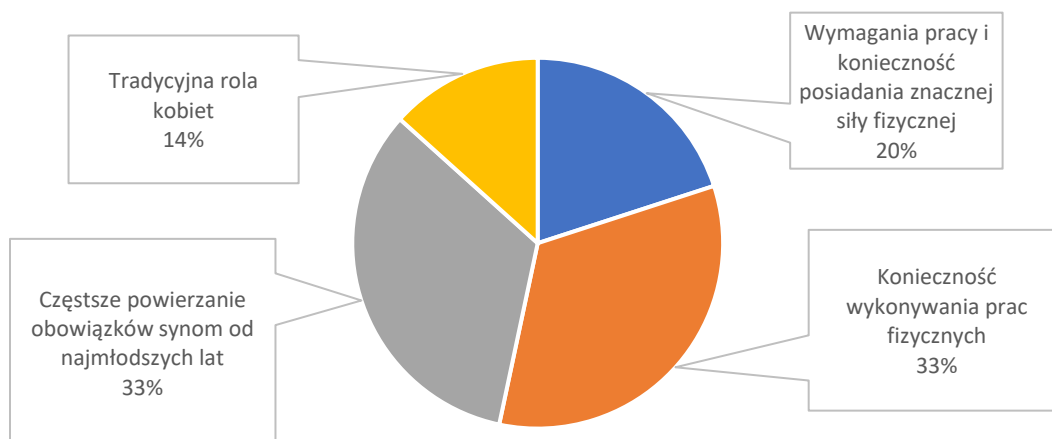
Decyzja dotycząca wdrożenia produkcji ekologicznej jest podejmowana przez właściciela gospodarstwa rolnego, który pełni kluczową rolę jako główny decydent w tej sprawie. Niemniej jednak istotną rolę w procesie podejmowania tej decyzji odgrywa jego postawa, która ma wpływ na tempo i zakres zmian wprowadzanych w danym gospodarstwie. Postawa ta jest kształtowana przez szereg jego indywidualnych cech, takich jak płeć, wiek, wykształcenie oraz obecność potencjalnego następcy, które to cechy determinują z kolei zachowanie właściciela w kontekście biznesowym, organizacyjnym oraz produkcyjnym.

Różnice w postawach i podejściu do produkcji ekologicznej mogą być bardzo różne właśnie w zależności od tych czynników. Na przykład, młodszy rolnicy mogą być bardziej otwarci na nowe technologie i trendy, podczas gdy ci starsi mogą być bardziej przywiązani do tradycyjnych praktyk rolniczych. Również rolnicy z wyższym wykształceniem mogą być bardziej skłonni do eksperymentowania z nowymi metodami produkcji, podczas gdy ci o niższym wykształceniu z większą dozą sceptycyzmu będą podchodzić do tych zmian. Płeć może również mieć wpływ na postawę wobec produkcji ekologicznej, choć różnice te mogą zależeć także od kultury i kontekstu społeczno-ekonomicznego danego gospodarstwa.

W niniejszym badaniu dokonano analizy demograficznej wybranej zbiorowości, uwzględniając między innymi zróżnicowanie respondentów ze względu na ich płeć oraz ich stosunek do produkcji ekologicznej. Prezentacja charakterystyki badanych podmiotów pozwala - zdaniem autora - na zrozumienie ewentualnych różnic w podejściu do produkcji ekologicznej między mężczyznami a kobietami, co może mieć istotne implikacje np. dla przyszłych strategii wspierania i promowania tego rodzaju działalności wśród rolników.

Struktura badanej zbiorowości według płci wyglądała następująco: 25% respondentów to były kobiety, natomiast 75% to mężczyźni. Dominacja mężczyzn w badanej grupie gospodarstw nie jest oczywiście w tej działalności niczym zaskakującym. Tę oczywistość potwierdzają wyniki wywiadu indywidualnego (rys. 30), które wykazują dwie główne przyczyny dominacji mężczyzn w przypadku sukcesji.

Rysunek 30. Dlaczego gospodarstwa rolne częściej jest przejmowane przez syna a nie córkę?

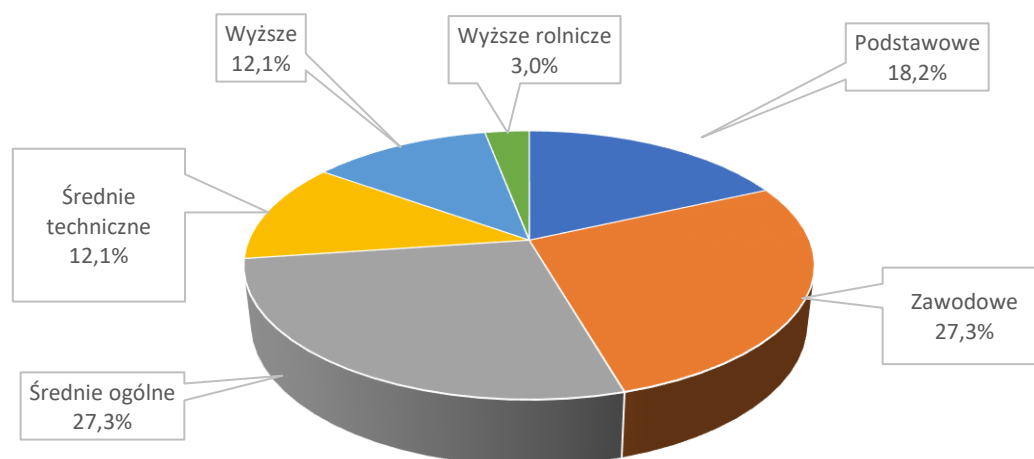
Źródło: Opracowanie własne na podstawie pogłębionego wywiadu indywidualnego.

Po pierwsze, synowie są częściej wybierani jako bardziej odpowiedni do wykonywania tych ciężkich prac fizycznych w gospodarstwie, po drugie, zazwyczaj synowie od najmłodszych lat są bardziej angażowani w obowiązki związane z prowadzeniem gospodarstwa, co sprzyja kształtowaniu się u nich odpowiednich zainteresowań oraz chęci do kontynuowania tego rodzaju działalności. Nie ulega wątpliwości, że dominacja mężczyzn wśród prowadzących gospodarstwa wynika także z utrwalonych norm społecznych.

Drugim istotnym czynnikiem determinującym do sposobu prowadzenia gospodarstwa jest poziom ich wykształcenia. Wpływa on na proces podejmowania decyzji oraz adaptację do nowych wymogów w rolnictwie. Osoby o wyższym poziomie wykształcenia zazwyczaj przejawiają większą otwartość na innowacje, gdyż posiadanie wiedzy umożliwia im lepsze zrozumienie nowych technologii, metod uprawy oraz zmian w przepisach prawnych dotyczących rolnictwa. Z kolei osoby o niższym wykształceniu mogą charakteryzować się bardziej konserwatywnym podejściem do zmian, obawiając się ryzyka związanego z niepewnością – rys. 31. Wśród badanych rolników odnotowano zróżnicowany poziom wykształcenia. Najliczniejszą grupę stanowiły osoby posiadające wykształcenie średnie (39,4% badanych). Osoby te mogą charakteryzować się większą otwartością na nowe pomysły oraz elastycznością w adaptacji do zmian w otoczeniu. Warto jednak zaznaczyć, że jedynie 12,1% z nich ukończyło szkołę średnią techniczną, co implikuje posiadanie pewnych umiejętności technicznych, przydatnych w takich

dziedzinach, jak mechanizacja gospodarstwa rolnego czy utrzymanie sprawności posiadanych maszyn rolniczych.

Rysunek 31. Poziom wykształcenia badanych rolników prowadzących badane małe rodzinne gospodarstwa rolne z wdrożoną produkcją ekologiczną w roku 2019

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badania ankietowego.

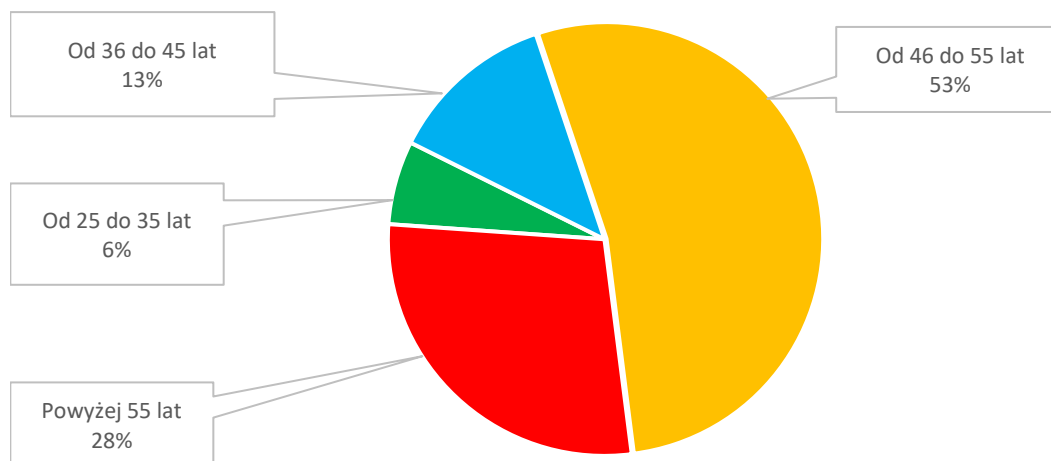
Kolejną znaczącą grupą byli rolnicy z wykształceniem zawodowym, których udział w badanej zbiorowości wyniósł 27,3%. Posiadają oni konkretne praktyczne umiejętności związane z rolnictwem, lecz mogą potrzebować dodatkowej wiedzy teoretycznej w celu lepszego zrozumienia nowoczesnych metod uprawy czy zarządzania gospodarstwem. Wśród badanych, aż 18,2% miało wykształcenie podstawowe, co sugeruje, że mogą oni mieć ograniczoną zdolność do zrozumienia bardziej skomplikowanych aspektów technicznych lub prawnych związanych z prowadzeniem nowoczesnego gospodarstwa rolnego. Tylko niespełna 15% respondentów ukończyło szkołę wyższą, co wskazuje na ich większą zdolność do analitycznego myślenia, podejmowania decyzji oraz korzystania z nowoczesnych technologii. Jednakże jedynie 3,0% z nich posiadało wyższe wykształcenie rolnicze.

Badani mężczyźni wykazywali się – ogólnie rzecz biorąc - wyższym poziomem wykształcenia. Wśród nich 20% posiadało wykształcenie wyższe (w tym 4% wyższe rolnicze), a 36% miało wykształcenie średnie (w tym 16% średnie rolnicze). W przypadku kobiet połowa z nich posiadała co najwyżej wykształcenie średnie o profilu ogólnym. Drugim najczęściej spotykanym poziomem wykształcenia wśród badanych kobiet było wykształcenie zawodowe (37,5% badanych), a następnie podstawowe (12,5%).

Postawa rolników wobec wdrożenia produkcji ekologicznej zależy również od ich wieku. Ma on istotny wpływ na gotowość właściciela gospodarstwa do podejmowania

wszelkich decyzji, w tym związanych z wprowadzaniem innowacji w danym gospodarstwie. Strukturę badanych rolników według wieku przedstawiono na rys. 32.

Rysunek 32. Struktura badanych rolników prowadzących produkcję ekologiczną w małym rodzinnym gospodarstwie rolnym według wieku (w 2019 r).

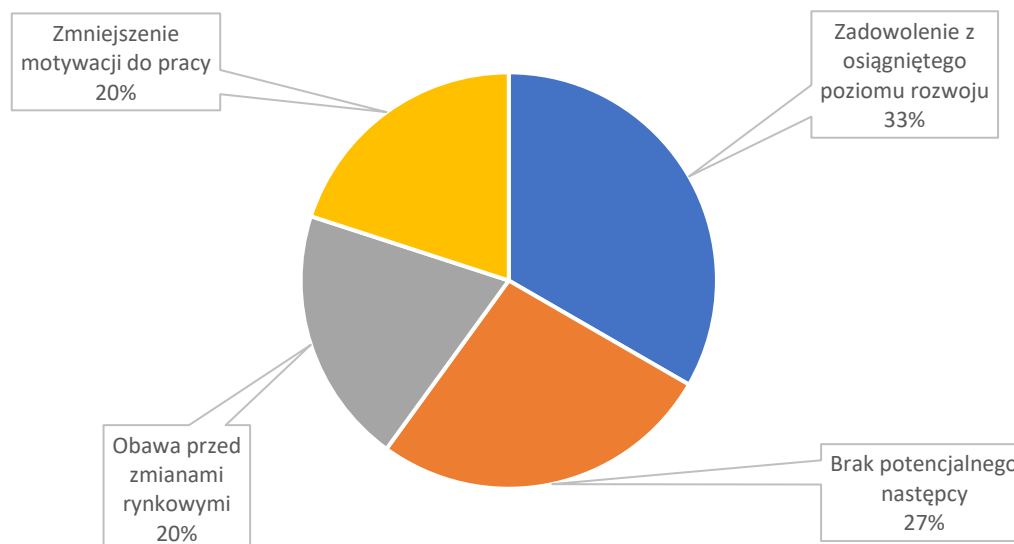
Źródło: Opracowanie własne na podstawie badania ankietowego.

Analizując wiek badanych rolników można dokonać ich podziału na trzy grupy: młodych (do 35 lat), dojrzałych (od 36 do 55 lat) oraz starzejących się (powyżej 55 lat). Można również wyróżnić zbiorowość rozwijającą się (w wieku od 25 do 35 lat), ustabilizowaną (w wieku od 36 do 55 lat) oraz wymierającą (powyżej 55 lat). Większość badanych rolników (aż 64%), należy do kategorii wiekowej osób dojrzałych, co oznacza, że zbiorowość ta może być ogólnie oceniana jako ustabilizowana. Niemniej jednak warto zaznaczyć, że udział osób w wieku 25-35 lat wynosi jedynie 6%, a w wieku 36-45 lat 13%, co wskazuje na obecność niewielkiej zbiorowości „rozwijającej się”. Dodatkowo, znaczący odsetek osób w wieku 46-55 lat (53%) oznacza, że badana zbiorowość może w przyszłości zmierzać ku stopniowemu wymieraniu.

Na ten pesymistyczny scenariusz wskazuje również znaczący odsetek osób w wieku powyżej 55 roku życia, który wynosi, aż 28% badanych. Osoby w tym przedziale wiekowym charakteryzują się co prawda posiadaniem ugruntowanego doświadczenia, wypracowanych kierunków działalności rolniczej oraz utrzymywaniem pewnej stabilności gospodarczej. Te czynniki powinny stanowić podstawę do kontynuacji rozwoju gospodarstwa. Niemniej jednak, paradoksalnie, rolnicy w tym wieku często przejawiają tendencję do zachowań konserwatywnych, które wyrażają się m.in. ograniczaniem nowych inwestycji.

Wskazywane przez badanych podczas wywiadu pogłębionego, przyczyny takiego zachowania przedstawia rys. 33.

Rysunek 33. Przyczyny ograniczania inwestycji w gospodarstwie rolnym o charakterze strategicznym przez rolników powyżej 55 lat

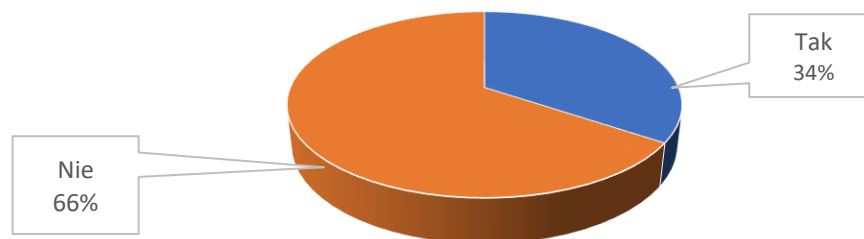
Źródło: Opracowanie własne na podstawie pogłębionego wywiadu indywidualnego.

Z przeprowadzonego wywiadu wynika, że postawa starszych rolników w kwestii ograniczania inwestycji w swoich gospodarstwach rolnych jest uwarunkowana kilkoma następującymi przesłankami. Pierwszą z nich jest zadowolenie z osiągniętego poziomu rozwoju, które często prowadzi do przekonania o jego wystarczalności do zaspokojenia podstawowych potrzeb na okres od emerytury do śmierci respondenta. Taka postawa sprawia, że rolnicy nie widzą konieczności dalszych inwestycji. Drugą przesłanką jest brak potencjalnego następcy, co wywołuje przekonanie o bezcelowości dalszego rozwoju gospodarstwa rolnego, a często jest wyrażane przez zdanie: „*bo nie ma dla kogo*”. Trzecią przesłanką jest obawa przed zmianą na rynku, która również wpływa na podejmowanie decyzji inwestycyjnych. Reasumując, brak motywacji do dalszej intensywnej pracy połączony z brakiem potencjalnego następcy osłabia chęć inwestowania w rozwój gospodarstwa.

Kwestia sukcesji w małych rodzinnych gospodarstwach rolnych została uznana przez badanych rolników za problem kluczowy, co zostało potwierdzone w uzyskanych wynikach badania, przedstawionych na rys. 34. Stwarza to poważne wyzwania dla przyszłości badanych gospodarstw oraz sugeruje potrzebę zaproponowania nowych

bardziej skutecznych rozwiązań mających na celu zapewnienie kontynuacji działalności gospodarstw rolnych w kolejnych pokoleniach.

Rysunek 34. Odsetek badanych rolników posiadających potencjalnego sukcesora w 2019 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badania ankietowego.

Jedynie 34% badanych rolników wyraziło przekonanie o posiadaniu potencjalnego następcy dla swojego gospodarstwa rolnego. Co ciekawe, spośród tych osób, tylko 46% było w stanie wskazać konkretną osobę. Warto podkreślić, że w większości przypadków (92%) potencjalnym sukcesorem był syn, co stanowi zgodność z wcześniejszymi ustaleniami dotyczącymi dominującej roli męskich potomków w procesie sukcesji w małych rodzinnych gospodarstwach rolnych. Interesujące jest również, że największy odsetek osób deklarujących posiadanie sukcesora występował wśród respondentów w wieku powyżej 55 lat (45%) oraz w grupie wiekowej od 46 do 55 lat (36%). W przypadku osób w wieku od 36 do 45 lat oraz od 25 do 35 lat odsetek ten był znacznie niższy, wynosząc odpowiednio 18% i 1%.

Można zatem wysnuć wniosek, że młodsze pokolenia rolników rzadziej troszczą się o wykształcenie i wychowanie potencjalnego następcy, co może oznaczać w przyszłości istotne implikacje dla ciągłości działalności prowadzonej przez te gospodarstwa. Ponadto, faktyczne wybory sukcesyjne nadal odzwierciedlają tradycyjny model następstwa, jednakże możliwe są zmiany w tym procesie, które będą ewoluować wraz ze zmieniającymi się realiami społecznymi i gospodarczymi.

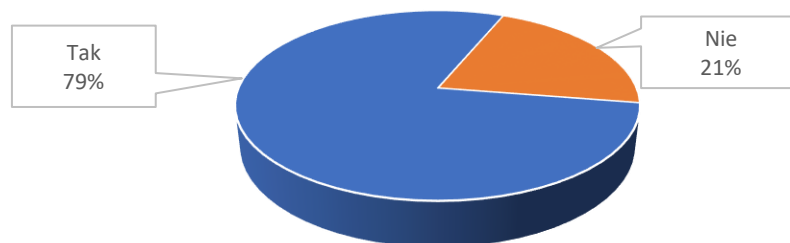
Niejasności w kwestii, czy istnieje potencjalny sukcesor, zdaniem rolników, wynikają też z okresu życia, w jakim znajdują się ich dzieci. Problem ze wskazaniem następcy przez przedsiębiorcę będącego między 25 a 35 rokiem życia wynika z założenia przez daną osobę rodziny i dopiero po pojawianiu się dzieci zaczyna się o tym myśleć. Chociaż małe dzieci nie są zazwyczaj rozpatrywane jako potencjalni sukcesorzy. Dopiero z czasem, gdy dorastają i osiągają wiek nastoletni oraz ujawniają określone predyspozycje

i chęci do pracy w gospodarstwie rolnym zaczyna się myślenie o potencjalnym sukcesorze. Dlatego młody rolnik nie potrafi potwierdzić posiadania następcy, gdyż dzieci wykazują w tym wieku częsty brak zainteresowania prowadzeniem tego rodzaju przedsiębiorstwa. Prowadzący gospodarstwo jest w tym czasie przeważnie w wieku między 36-45 lat. Dopiero okres życia 46 do 55 lat to dla właściciela gospodarstwa czas przełomowy, gdyż dzieci stają się wówczas pełnoletnie, zaczynają studia oraz próbują wytyczać własne ścieżki rozwoju i kariery. Nierzadko wzrasta też ich zainteresowanie rodzinnym gospodarstwem rolnym, które sprawia, że możliwość określenia następcy staje się łatwiejsza. Rolnicy w wieku po 55 roku życia wyłaniają następcę na podstawie wykazywania przez niego chęci do przejęcia gospodarstwa rolnego. Potencjalni sukcesorzy w wyniku układania swojej ścieżki kariery wybierają tę lub inną formę pracy. Z drugiej strony wybór ten może wynikać również – jak pokazały rezultaty wywiadu – z dotychczasowych życiowych niepowodzeń następcy, które skłoniły go do przejęcia rodzinnego biznesu.

Chcąc określić zależność między wiekiem rolnika a możliwością wytypowania przez niego sukcesora zastosowano test zgodności chi-kwadrat. Na poziomie istotności 0,01 możemy odrzucić hipotezę, że określone zmienne są niezależne i stwierdzić, że pomiędzy obiema zmiennymi istnieje zależność stochastyczna. Oznacza to, że wiek wpływa na możliwość wytypowania potencjalnego sukcesora.

Mimo wymienionych wyżej trudności w zidentyfikowaniu następcy badani rolnicy wyrażają silne pragnienie przekazania swoich małych rodzinnych gospodarstw rolnych przyszłym pokoleniom, co zostało uwidocznione na rys. 35. To jednak potwierdza ich zdecydowaną chęć do kontynuacji tradycji rolniczej w rodzinie.

Rysunek 35. Odsetek rolników planujących przekazanie młodemu pokoleniu małe rodzinne gospodarstwo rolne w 2019 r.

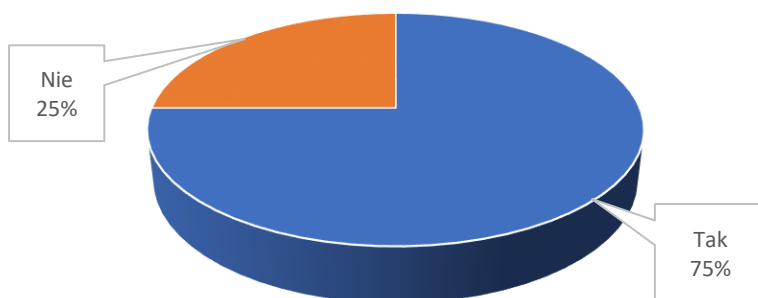
Źródło: Opracowanie własne na podstawie badania ankietowego.

Takie pragnienie przekazania gospodarstwa rolnego młodemu pokoleniu zadeklarowało aż 79% badanych. Bliższa analiza demograficzna pokazała, że największą grupę stanowili

respondenci w wieku od 46 do 55 lat (52% ogółu badanych) oraz osoby powyżej 55 lat, które stanowiły 28% próby. Ciekawą obserwację dostarcza opinia tych badanych przedsiębiorców, którzy zajęli odmienne stanowisko. Zdecydowana większość z nich, bo aż 57% także należała do grupy wiekowej 46-55 lat. Wyrazili oni szereg obaw co do sensu przekazania kontroli nad swoim gospodarstwem rolnym. Te obawy mogą wynikać z braku zaufania do potencjalnych sukcesorów oraz zwątpienia w jakość przyszłych decyzji związanych z prowadzeniem gospodarstwa. Zwłaszcza dlatego, że podejmowane przez potencjalnych następców decyzje mogą mieć bezpośredni wpływ nie tylko na rozwój gospodarstwa, ale także na przyszłe życie respondentów w okresie emerytury.

W kontekście dyskusji o przekazywaniu gospodarstw rolnych kolejnym pokoleniom ważna jest też analiza opinii dotyczących atrakcyjności małych rodzinnych gospodarstw rolnych dla przyszłych pokoleń. Zdanie respondentów w tej kwestii przedstawia rys. 36.

Rysunek 36. Ocena atrakcyjności małego rodzinnego gospodarstwa rolnego dla przyszłego pokolenia

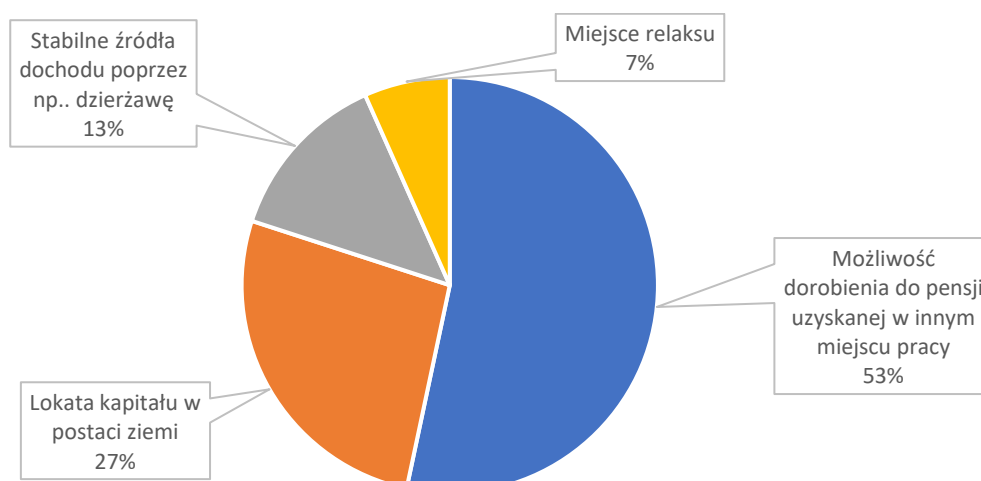
Źródło: Opracowanie własne na podstawie badania ankietowego.

Z rys. 36 wynika istotne zróżnicowanie opinii dotyczącej atrakcyjności ich małych gospodarstw rolnych dla przyszłych pokoleń. Choć zdecydowana większość respondentów (75%) wyraziła pozytywny pogląd na ten temat należy podkreślić, że takie stanowisko nie jest jednak jednomyślne wśród wszystkich grup wiekowych. Dominująca większość badanych osób w wieku 46-55 lat (67%) oraz częściowo powyżej 55 roku życia (21%) wyraziła pozytywną opinię na ten temat. Można to tłumaczyć tym, że są to grupy rolników, które często znajdują się w fazie ustabilizowanego prowadzenia gospodarstwa, co sprawia, że cenią wartość prowadzonego podmiotu. Natomiast, wśród respondentów, które uznały swoje gospodarstwo za nieatrakcyjne dla przyszłych pokoleń połowa (50%)

stanowią respondenci powyżej 55 roku życia. Może to wynikać z obaw związanych z trudnościami w utrzymaniu gospodarstwa w rodzinie oraz zwiększającymi się wyzwaniami finansowymi i społecznymi związanymi z prowadzeniem działalności rolniczej. Drugą znaczącą grupą respondentów negatywnie wypowiadającą się na temat atrakcyjności gospodarstwa rolnego dla przyszłych pokoleń są osoby w wieku od 36 do 45 lat. Może to świadczyć o ich ciągle niestabilnych wartościach i preferencjach zawodowych, co wpływa na ich myślenie decyzje o przyszłości gospodarstwa. Podsumowując, analiza zgromadzonych danych ukazuje zróżnicowanie perspektyw i doświadczeń życiowych respondentów, co wskazuje na potrzebę uwzględnienia różnorodnych podejść i oczekiwań wobec dalszego rozwoju gospodarstw rolnych.

Uzyskane opinie pokazują, że mimo trudności i obaw związanych z wyborem potencjalnego następcy większość badanych właścicieli małych rodzinnych gospodarstw wykazuje chęć przekazania ich młodszemu pokoleniu. Zdaniem tej większości gospodarstwo rolne może być wartościowym dziedzictwem, które staje się coraz bardziej atrakcyjne dla przyszłych pokoleń, chociaż niekoniecznie jako główne źródło wysokiego dochodu. Wyniki badania przeprowadzonego metodą indywidualnego wywiadu dostarczyły dodatkowych informacji na temat czynników, które w opinii respondentów wpływają na postrzeganie małego gospodarstwa rolnego jako działalności atrakcyjnej dla przyszłych pokoleń – patrz rys 37.

Rysunek 37. Jakie czynniki wpływają na postrzeganie małego rodzinnego gospodarstwa rolnego jako atrakcyjnego dla przyszłego pokoleń.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie pogłębionego wywiadu indywidualnego.

Otóż atrakcyjność małych rodzinnych gospodarstw rolnych wynika niekoniecznie z możliwości utrzymania w ten sposób rodziny. Natomiast ich główną zaletą jest możliwość „dorobienia” do stałego wynagrodzenia uzyskiwanego w „podstawowym miejscu pracy”. Niewielki rozmiar produkcji, uproszczenie prowadzonej działalności rolniczej oraz jej zmechanizowanie umożliwia pogodzenie obu aktywności zawodowych. Oprócz okresów wzmożonej pracy (siewu i zbioru) produkcja rolnicza nie wymaga od przedsiębiorcy stałego i ciągłego zaangażowania. Praca w gospodarstwie przybiera zatem charakter pracy po godzinach oraz formy „relaksu bądź odskoczni od codziennych spraw”. Drugą najczęściej wskazywaną zaletą było wskazywanie własności ziemi w postaci użytków rolnych. Małe gospodarstwo rolne może być bowiem traktowane jako forma inwestycji, bądź lokaty kapitału, którą w odpowiednim momencie można spieniężyć, a zysk przeznaczyć na inne cele. Kolejnym wskazywanym elementem była dzierżawa posiadanych użytków rolnych, która również umożliwia uzyskanie stałego rocznego dochodu.

1.2. Cele małych rodzinnych gospodarstwach rolnych

Małe rodzinne gospodarstwa rolne, chociaż działają na różnych zasadach rynkowych, w wielu aspektach przypominają przedsiębiorstwa z innych sektorów. Ich funkcjonowanie opiera się bowiem na podobnych elementach, a jednym z nich jest cel, który zdefiniować można, jako „*określony przedmiotowo i podmiotowo przyszły, pożądany stan bądź rezultat działania organizacji, możliwy i przewidziany do osiągnięcia, w okresie mieszczącym się w przedziale czasu objętym krótkookresowym lub wieloletnim planem działania*”.³⁰⁷

Dla małego rodzinnego gospodarstwa rolnego, będącego również osobliwym przedsiębiorstwem, właściwie zdefiniowany cel pełni cztery kluczowe funkcje. Po pierwsze, pomaga w ustaleniu odpowiedniego kierunku działań, dostarczając wskazówek i informacji. Ułatwia zrozumienie, dokąd zmierza gospodarstwo i dlaczego osiągnięcie danego stanu jest tak ważne, zwłaszcza w dynamicznym i niesprzyjającym otoczeniu.³⁰⁸ Po drugie, wpływa na sam proces planowania, a tym samym na ustalanie celów w przyszłości. Po trzecie, stanowi motywację dla pracowników poprzez wyznaczenie wyraźnych celów, które stymulują do intensywnej pracy. Wreszcie, umożliwia ocenę i kontrolę działań

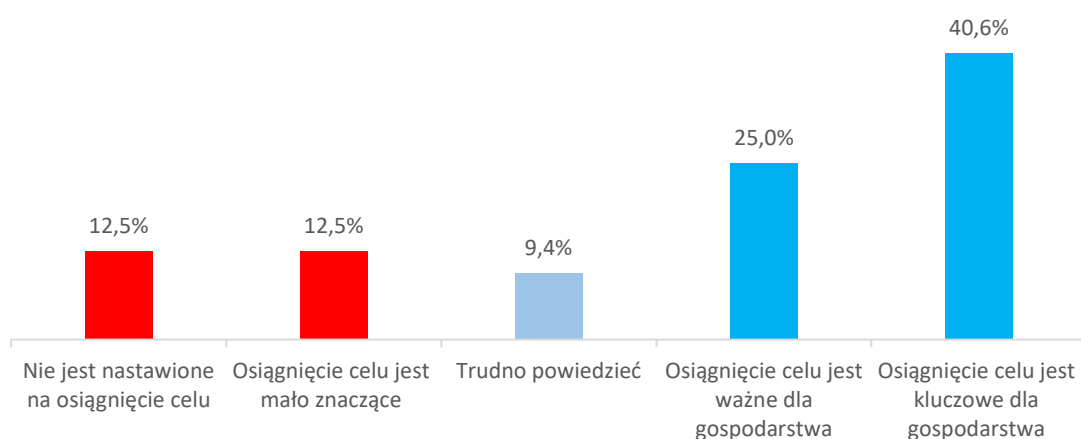
³⁰⁷ L. Krzyżanowski. (1994). *Podstawy nauk o organizacji i zarządzaniu, wyd. II*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, s. 180 – 181.

³⁰⁸ K. Leśniewicz. (2019). Samotność polskiego rolnika. *Dziennik Gazeta Prawna*, nr 78/4980, s. A8-A9.

w organizacji poprzez określenie stopnia realizacji celu.³⁰⁹ W zależności od poziomu organizacyjnego sformułowane cele mogą mieć charakter strategiczny, taktyczny lub operacyjny. Przedsiębiorstwo rozwijające się dąży do równoczesnego osiągnięcia tych celów, tworząc tzw. wiązkę celów, której skład i struktura zależy od różnych czynników, a przede wszystkim od specyfiki danej działalności oraz aktualnych zobowiązań wobec otoczenia.

Respondentów poproszono o ocenę realizacji poszczególnych celów strategicznych w prowadzonym przez nich małym rodzinnym gospodarstwie rolnym. Szczególną uwagę zwrócono na problem uzyskania stabilnego źródła dochodu, będący jednym z głównych wyzwań każdego przedsiębiorstwa. Opinia respondentów na ten temat została przedstawiona na rys. 38.

Rysunek 38. Realizacja celu „uzyskania stabilnego źródła dochodu”

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badania ankietowego.

Uzyskane wyniki pokazują, że jedynie 65,6% badanych przedsiębiorstw uznało osiągnięcie stabilnego źródła dochodu za jeden z ważnych celów strategicznych do osiągnięcia, przy czym ponad 40% respondentów uznała go za kluczowy. W przeciwieństwie do tego, aż 25% badanych gospodarstw rolnych nie uznało go za istotny element prowadzonej działalności, a dla 9,4% jego osiągnięcie nie miało znaczenia. Analizując wyniki według płci respondenta, można zauważyć, że dla kobiet osiągnięcie tego celu częściej stanowi ważny aspekt działalności (76% badanych kobiet) niż dla badanych mężczyzn (62%).

Podsumowując, jedynie dla dwóch trzecich badanych przedsiębiorstw osiągnięcie stabilnego źródła dochodu było sprawą ważną. Jest to ciekawy fakt, biorąc pod uwagę

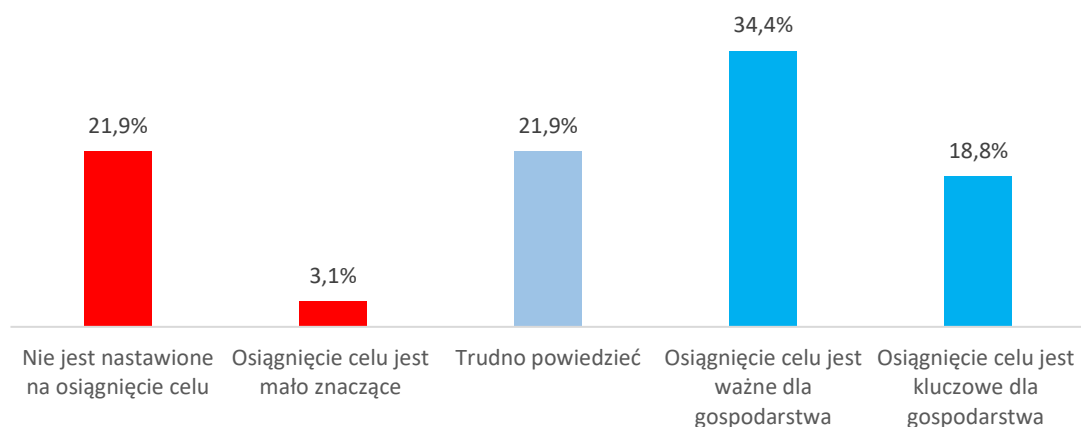
³⁰⁹ R. W. Griffin. (2020). *Podstawy Op. Cit.*, s. 212-213.

Produkcja ekologiczna jako kierunek rozwoju małego rodzinnego gospodarstwa rolnego w Polsce

powszechnie znaną trudną sytuację finansową małych gospodarstw rolnych. Co więcej niemal jedna czwarta badanych podmiotów nie kieruje swoich działań w stronę posiadania stabilnego źródła dochodu, a 9,4% nie ma nawet wyrobionego zdania w tej kwestii.

Istotnym czynnikiem wpływającym na tworzenie stabilnego źródła dochodu jest systematyczny rozwój prowadzonej działalności rolniczej, który powinien być jednym z priorytetowych celów każdego gospodarstwa rolnego. Stanowisko respondentów w tej sprawie zostało przedstawione na rys. 39.

Rysunek 39. Realizacja celu „rozwój prowadzonej działalności rolnej”

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badania ankietowego.

Zgodnie z zasadą „*kto się nie rozwija ten się cofa*”, nieustanny rozwój przedsiębiorstwa jest niezbędny dla utrzymania konkurencyjności na rynku, a tym samym uzyskania stabilnego źródła dochodu. Czy tak myślą właściciele badanych gospodarstw? Otóż rozwoju prowadzonej działalności jest wprawdzie deklarowany przez 53,2% badanych gospodarstw jako cel ważny, ale równocześnie dla pozostałej części badanej zbiorowości był on mało znaczący. Może to być związane ze zmianą charakteru gospodarstwa rolnego z podmiotu produkcyjnego na miejsce do zamieszkania.

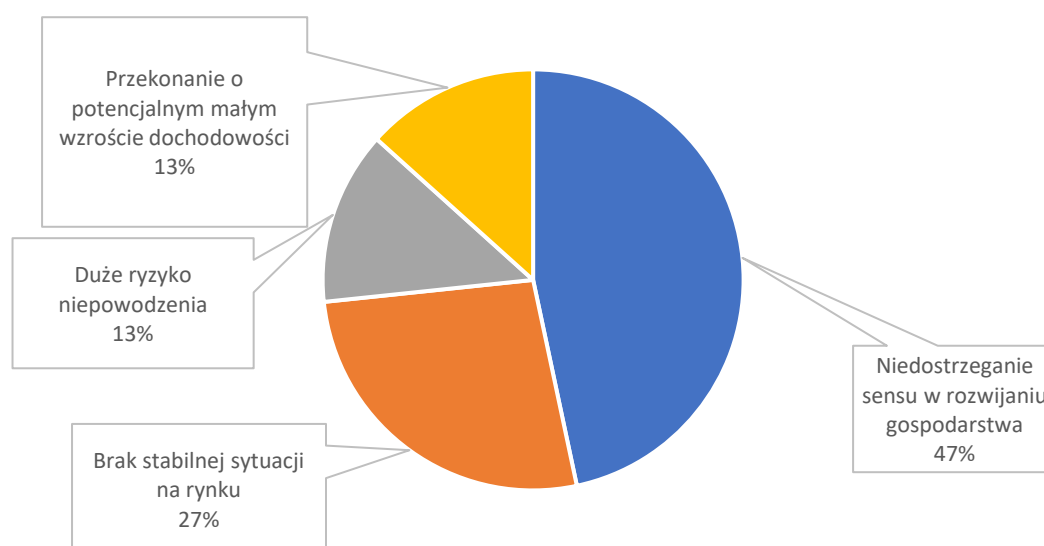
Uzyskane informacje pokazują również, że osoby powyżej 46 roku życia zazwyczaj nie kładą nacisku na rozwój prowadzonego gospodarstwa rolnego, co może wynikać z podjęcia pracy poza rolnictwem. W efekcie gospodarstwo staje się jedynie miejscem zamieszkania, a prowadzona w nim działalność stopniowo traci na znaczeniu lub zostaje uproszczona. Warto zauważyć, że podobnym podejściem do tego celu charakteryzują się zarówno mężczyźni (54% badanych) jak i kobiety (50% badanych).

Wyniki badania wyraźnie potwierdzają również, że wiek ma istotny wpływ na chęć rozwijania prowadzonej działalności rolnej. Grupę o najwyższym stopniu akceptacji tego

celu tworzą osoby, które nie przekroczyły 45 lat (83%). Natomiast w przypadku osób między 46 a 55 lat udział ten spadł do 47%, a dla osób powyżej 55 lat do 44%. Warto również zauważyć, że osoby między 46 a 55 rokiem życia najczęściej nie realizują tego celu (41% badanych), podczas gdy dla osób powyżej 55 roku życia jego realizacja jest najczęściej kwestią obojętną (44% badanych).

Przedstawione informacje sygnalizują - zdaniem autora - istnienie poważnego kryzysu egzystencjalnego w zarządzaniu badanymi gospodarstwami, czego wyrazem jest brak ambicji rozwojowych. Respondenci wskazali kilka przyczyn tego zjawiska, które zaprezentowano na rys 40.

Rysunek 40. Przyczyny braku ambicji rozwojowych wśród badanych rolników

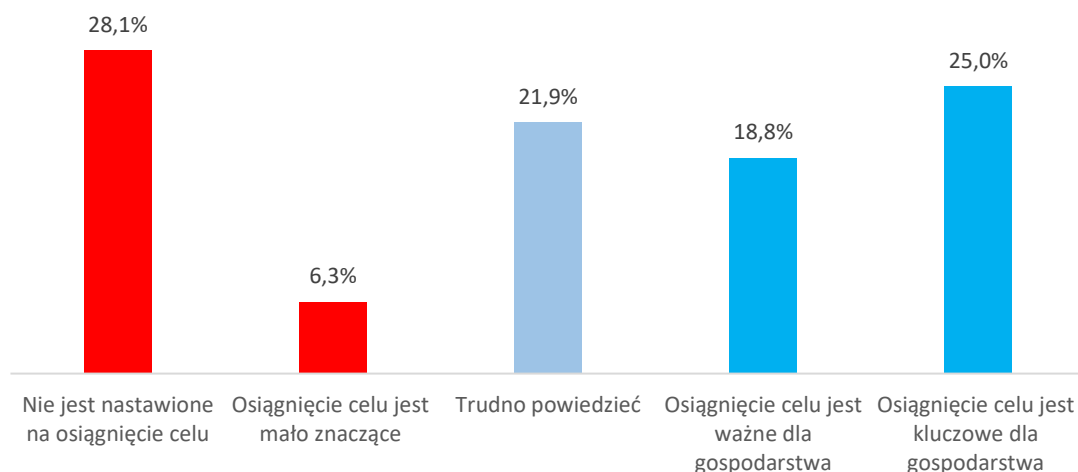

Źródło: Opracowanie własne na podstawie pogłębionego wywiadu indywidualnego.

Głównym powodem stwierdzonej stagnacji w rozwoju prowadzonej działalności rolnej jest analizowany wcześniej brak wyraźnych perspektyw, zwłaszcza w zakresie sukcesji. Bez spadkobierców rolnicy nie są skłonni inwestować w dalszy rozwój swojego gospodarstwa. Dodatkowo, drugim źródłem niepewności jest niestabilna sytuacja rynkowa, o czym pisano wcześniej w niniejszej pracy. Dynamiczne zmiany w procesie produkcji ekologicznej oraz w cenach produktów komplikują badanym gospodarstwom odpowiednie planowanie działalności, a to z kolei hamuje ich wzrost. Ta niepewność wiąże się również z innymi wymienionymi wcześniej zjawiskami. Wszystkie te zjawiska są po części rezultatem głęboko zakorzenionego przekonania respondentów o byciu tzw. "współczesnym niewolnikiem". Takie samopoczucie dodatkowo utrudnia podejmowanie działań i inicjatyw sprzyjających rozwojowi.

Sytuacja oczywiście zmienia się, gdy celem badanej grupy respondentów jest rozwój gospodarstwa i przekazanie go młodemu pokoleniu – patrz rys. 43.

Rysunek 41. Realizacja celu „rozwój gospodarstwa z nastawieniem na przekazanie go młodszemu pokoleniu”

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: badania ankietowego.

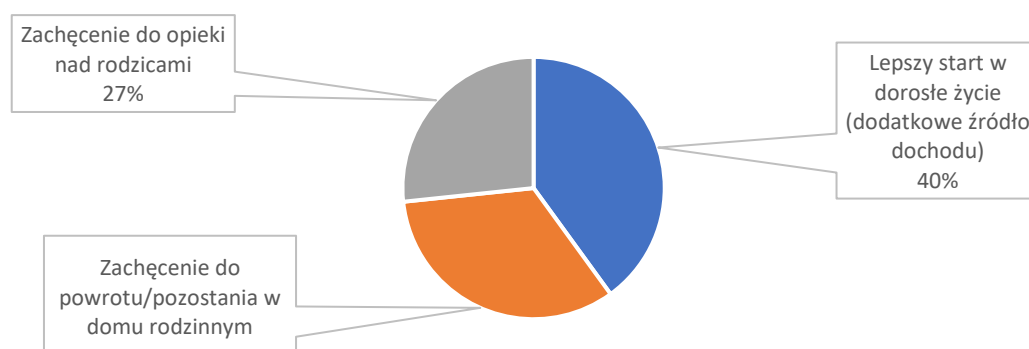
Jak wynika z rys. 41, aż 43,8% badanych podmiotów jest skoncentrowanych na dążeniu do rozwoju, a dla pozostałych 25% przedsiębiorstw jest on priorytetowy, co wynika wprost z ich zamiaru przekazania gospodarstwa następcy.

Takie odmienne stanowisko w podejściu do rozwoju gospodarstwa wynika w głównej mierze – jak należy przypuszczać – z obecności następcy. Gospodarstwa, które mają pozytywne podejście do tego celu stanowiły aż 58% badanych podmiotów, które zadeklarowały chęć przekazania swojego gospodarstwa dzieciom, przy czym dla 35% z nich był to cel kluczowy.

Potwierdza to także współczynnik korelacji Pearsona. Na poziomie istotności 0,01 można odrzucić hipotezę, że zmienne są niezależne, co oznacza, że istnieje stochastyczna zależność między obiema zmiennymi. Posiadanie potencjalnego następcy wpływa zatem w istotny sposób na realizację celu polegającego na rozwoju gospodarstwa – z myślą o przekazaniu go młodszemu pokoleniu.

Jako główne motywy rozwoju gospodarstwa przez badanych rolników wskazano następujące okoliczności (patrz rys. 42). Do kluczowych należy m.in. zapewnienie dzieciom jak najlepszego startu w dorosłe życie oraz zachęcenie ich do powrotu do domu rodzinnego. Gospodarstwo jest zatem traktowane przez tę grupę rolników jako inwestycja długoterminowa, która ma przekonać potencjalnego następcę do określonych działań.

Rysunek 42. Dlaczego według Pana/Pani rolnicy rozwijają gospodarstwo rolne chcąc przekazać je młodszemu pokoleniu?

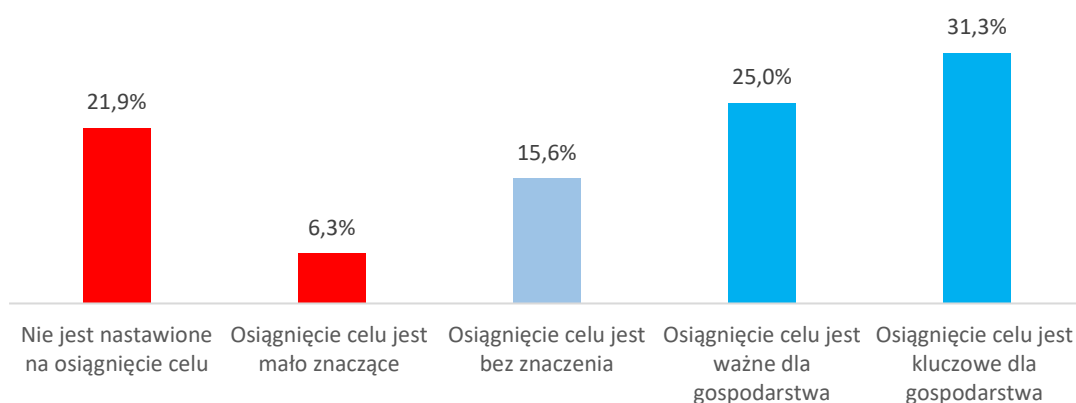

Źródło: Opracowanie własne na podstawie pogłębionego wywiadu indywidualnego.

Badani rolnicy są przy tym świadomi faktu, że dla młodych i często dobrze wykształconych ludzi prowadzenie działalności rolnej, zwłaszcza na niewielkim areale, nie jest atrakcyjną perspektywą, szczególnie w przypadku założenia rodziny. Jednakże okoliczności zmieniają się w momencie, gdy gospodarstwo jest traktowane jak tzw. „większy ogródek”, w którym prace mogą być prowadzone w czasie wolnym. Badani często używali tego nieco żartobliwego określenia odnosząc się do swoich gospodarstw. W takim przypadku głównym źródłem dochodu jest zazwyczaj praca w przedsiębiorstwie zlokalizowanym w pobliskim mieście. Rozwój gospodarstwa jest nastawiony wówczas na uproszczenie prowadzonej produkcji, a uzyskany z niego dochód ma charakter wspomagający wynagrodzenie z podstawowego miejsca pracy.

Kolejnym badanym celem było nawiązywanie przez gospodarstwo nowych kontaktów umożliwiających sprzedaż posiadanych towarów – patrz rys. 43.

Rysunek 43. Realizacja celu „nawiązywanie kontaktów które umożliwiają wyższą sprzedaż posiadanych towarów”

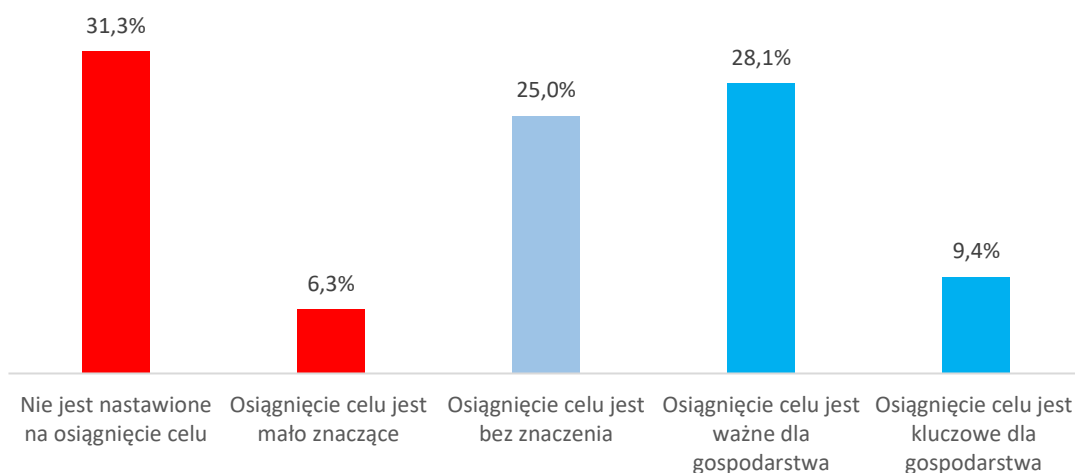

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badania ankietowego.

Pozyskiwanie nowych kontaktów handlowych trzeba uznać za naturalną część prowadzenia każdego przedsiębiorstwa. W przypadku badanych gospodarstw rolnych zebrane informacje wskazują na zmianę strategii sprzedaży, która teraz coraz częściej polega na rozszerzaniu sieci odbiorców zamiast polegania na pojedynczym najbliższym skupie. Uznać zatem można, że doszło w tej kwestii do ewolucji działań, które zmierzają do rozszerzania sieci odbiorców. Potwierdza to 56,3% respondentów, dla których realizacja tego celu była co najmniej istotna, a dla 31,3% wręcz kluczowa. Warto jednak zauważyć, że 28,2% gospodarstw nie przywiązuje wagi do jego realizacji, a 21,9% nie podejmuje nawet prób jego osiągnięcia. Nie można także pominąć 15,6% podmiotów, dla których cel ten jest obojętny. Świadczy to wciąż o głęboko utrwalonej postawie, zakładającej brak potrzeby poszukiwania nowych kanałów sprzedaży, która wynika z dotychczasowych praktyk i skupieniu się głównie na samej produkcji rolniczej. Przyczyną takiej postawy może być wiek rolników, na co wskazują zebrane opinie. Najczęściej, bo w przypadku aż 78,6% badanych, postawę tę potwierdziły.

W produkcji rolnej charakterystyczne jest równoczesne wykorzystanie wielu maszyn i urządzeń, które usprawniają oraz przyspieszają pracę. Te urządzenia pozwalają również na uniezależnienie się od usług świadczonych przez inne wyspecjalizowane podmioty. Dlatego naturalnym krokiem dla gospodarstw rolnych wydawałoby się dążenie do maksymalnego stopnia niezależności. Na rys. 44 przedstawiono opinię respondentów w tej kwestii.

Rysunek 44. Realizacja celu „*uniezależnienie się od zewnętrznych podmiotów świadczących usługi lub od pracowników najemnych*”

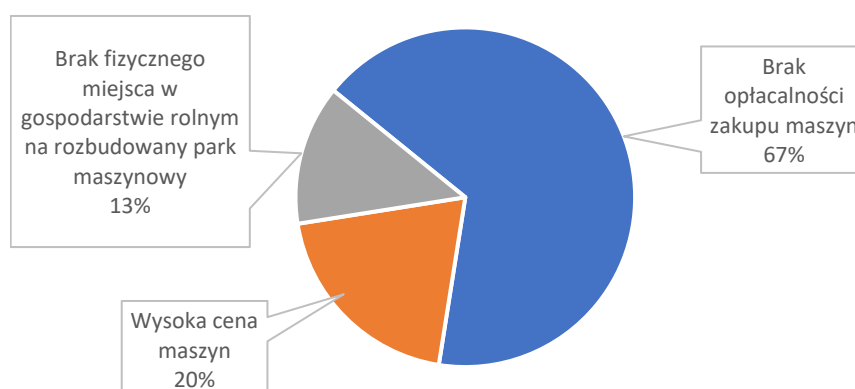

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badania ankietowego.

Uzyskane wyniki należy ocenić jako zaskakujące, ponieważ ujawniają one ograniczoną skłonność małych gospodarstw rolnych do niezależności, pomimo potencjalnych korzyści. Tylko 37,5% badanych gospodarstw rolnych realizowało ten cel, a jedynie dla 9,4% z nich miał on kluczowe znaczenie. Natomiast 37,6% badanych gospodarstw wyraziło minimalne zainteresowanie realizacją tego celu. Warto dodać, że aż 24,2% podmiotów nie było w stanie określić swojego stanowiska w tej kwestii. Otrzymane wyniki wskazują na potrzebę głębszej analizy przyczyn tego braku zainteresowania uniezależnieniem się małych gospodarstw rolnych od usług zewnętrznych, szczególnie w kontekście skutków tej postawy dla długoterminowego rozwoju rolnictwa ekologicznego oraz jego zdolności do utrzymania samodzielności produkcyjnej.

Dążenie do osiągnięcia niezależności od zewnętrznych dostawców usług jest zatem w przypadku małych gospodarstw rolnych poważnym problemem. Właściciele tych gospodarstw zbyt często przyjmują w tym zakresie zachowawczą postawę i nie dostrzegają konieczności wzbogacenia własnego parku maszynowego – patrz rys. 45

Rysunek 45. Obawy związane z rozbudową własnego parku maszynowego oraz uniezależnieniem się od podmiotów zewnętrznych świadczących określone usługi

Źródło: Opracowanie własne na podstawie pogłębionego wywiadu indywidualnego.

Jak wynika z rys. 45 najczęstszym powodem tej postawy wskazywanym przez 67% respondentów, był brak opłacalności inwestycji w nowe maszyny. Ta ocena opłacalności opierała się na analizie trzech kluczowych zmiennych: uzyskiwanych dochodach, cenie maszyny oraz czasu pracy tej maszyny w ciągu roku. W pierwszym kroku oceniono, czy dochód z produkcji pozwala na zakup maszyny oraz ile czasu zajmie uzyskanie wymaganej kwoty. Następnie obliczany jest okres zwrotu inwestycji poprzez podzielenie ceny maszyny przez szacowany koszt jej eksploatacji w ciągu roku, który często jest oparty na średnim koszcie wynajmu tej maszyny. Analiza uwzględniła również czynniki pozafinansowe, takie jak zmiany na rynku, charakter usług, wygoda użytkowania, niezależność od zewnętrznych

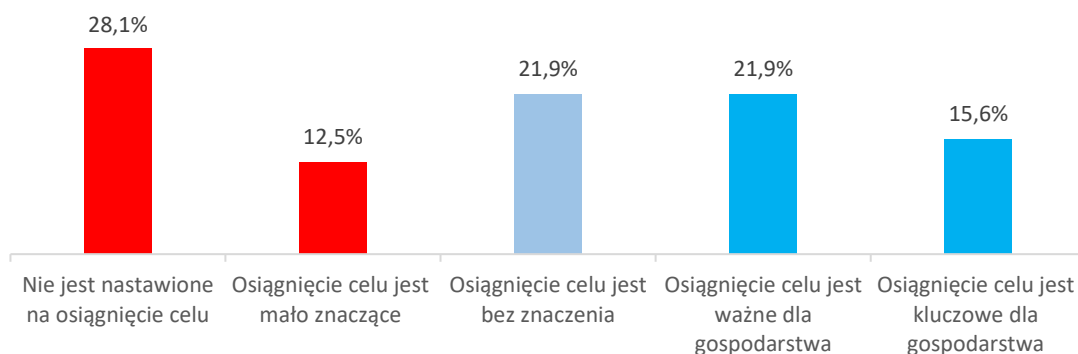
dostawców usług lub stawiane przez nich wymogi. Dopiero na tej podstawie jest podejmowana decyzja o opłacalności ewentualnego zakupu.

Należy przy tym zauważyć, że obecnie szybko rozwija się rynek płatnych usług rolniczych. Ten trend wynika głównie z redukcji liczby małych gospodarstw, które opierały dotychczas swoją działalność na wzajemnej pomocy oraz równoczesnym wzroście liczby dużych samowystarczalnych gospodarstw. Korzystanie z dostępnych na rynku usług przynosi korzyści, takie jak ograniczenie kosztów związanych z zakupem, konserwacją, naprawą oraz eksploatacją tych maszyn. Oczywiście mogą się również generować pewne problemy, jak np. trudność w planowaniu pracy oraz uzależnienie od innych podmiotów, brak elastyczności i samodzielności w podejmowaniu decyzji a w końcu negatywnie wpływać na proces produkcji rolniczej, zwłaszcza z uwagi na rosnącą zmienność warunków pogodowych.

Drugą istotną barierą był stosunkowo wysoki koszt maszyn dostępnych na rynku w relacji do dochodu gospodarstwa rolnego. Z tego względu posiadanie wszystkich niezbędnych urządzeń jest trudne do osiągnięcia dla małych gospodarstw rolnych, co prowadzi – niestety – do konieczności korzystania z zewnętrznych usług rolniczych. Trzecim problemem, wskazanym przez badanych, był fizyczny brak miejsca na terenie gospodarstwa uniemożliwiający przechowywanie maszyn. Ograniczenie przestrzeni wynika zarówno z małej powierzchni gruntu, jak i braku odpowiednich budynków lub pomieszczeń gospodarczych.

Gospodarstwa rolne analogicznie do firm z innych rodzajów działalności powinny dążyć do poszerzenia rynków sprzedaży poprzez szukanie oraz wchodzenie na nowe rynki. Stopień zaangażowania małych rodzinnych gospodarstw rolnych w osiąganie tego celu został oceniony przez respondentów w sposób następujący – patrz rys. 46.

Rysunek 46. Realizacja celu „wejście na nowe rynki”

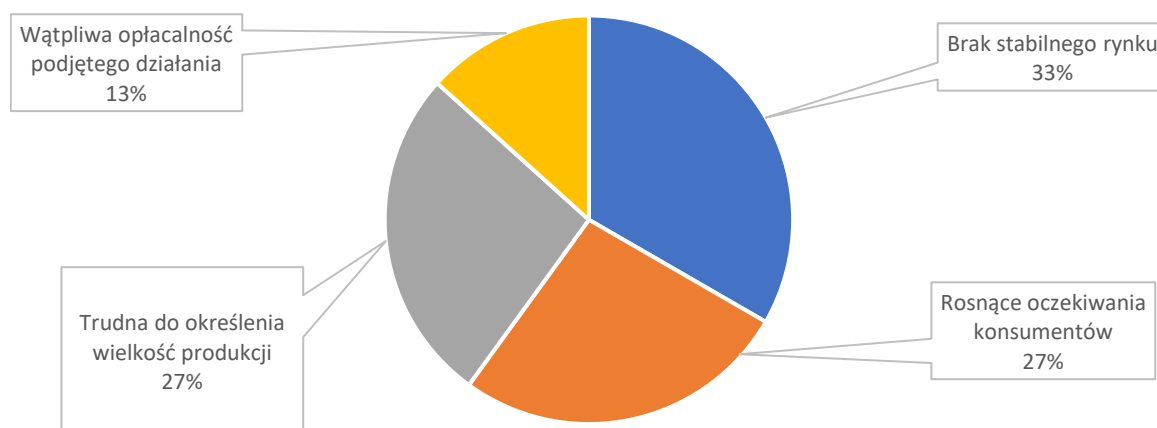
Źródło: Opracowanie własne na podstawie badania ankietowego.

Niestety aż 40,6% badanych gospodarstw pokazało niewielkie zainteresowanie tym celem, a 28,1% zupełnie go nie realizowało. Tylko 37,5% badanych podjęło działania w tym kierunku, przy czym zaledwie dla 15,6% był to cel kluczowy.

Zaprezentowane podejście przez badane gospodarstwa rolne do tego celu jest zaskakujące, gdyż poszukiwanie nowych rynków sprzedaży jest jednym z fundamentalnych działań podejmowanych przez każdego producenta. Uzyskane wyniki ukazują swego rodzaju przepaść pomiędzy małymi rodzinnymi gospodarstwami a przedsiębiorcami z innych dziedzin produkcji. Warto jednak podkreślić, że osiągnięcie innego celu, jakim jest „nawiązywanie kontaktów umożliwiających zwiększenie sprzedaży posiadanych produktów” było istotne dla ponad połowy respondentów. Obserwuje się więc jednak pewien postęp w działaniach tych przedsiębiorstw. Z jednej strony podejmują one wysiłki w celu poszerzenia kontaktów w celu zwiększenia sprzedaży, z drugiej jednak strony nie dążą do ekspansji na nowe rynki, mimo że może to ułatwić nawiązywanie nowych relacji biznesowych.

Przyczyn takiego zachowania może być wiele. Na rys. 47 zaprezentowano powody, które w ocenie właścicieli gospodarstw rolnych przeszkadzają w podjęciu działań mających na celu penetrację nowych rynków zbytu.

Rysunek 47. Powody, dla których małe gospodarstwa rolne nie dążą do wejścia na nowe rynki sprzedaży

Źródło: Opracowanie własne na podstawie pogłębionego wywiadu indywidualnego.

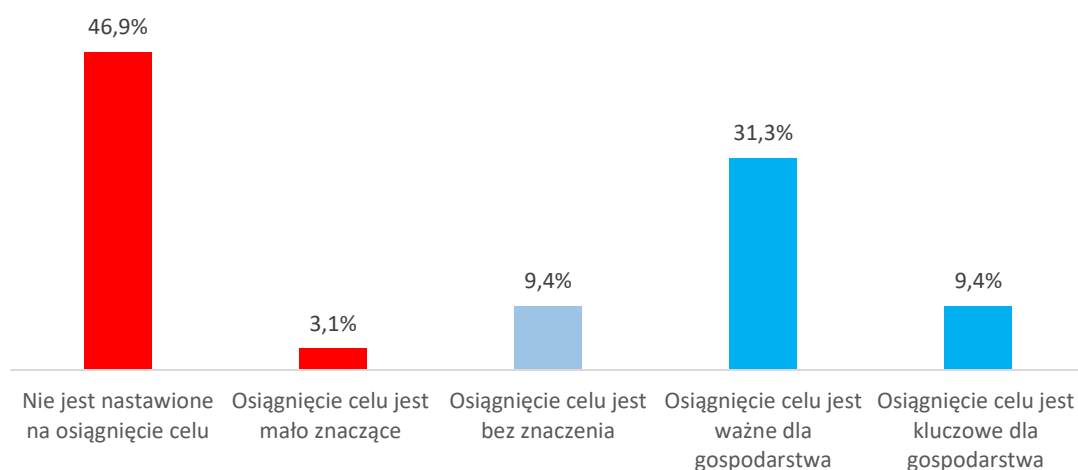
Najczęściej wymienianym czynnikiem hamującym wejście na nowe rynki sprzedaży jest brak stabilności na istniejącym rynku. Dynamiczne i nieprzewidywalne zmiany na rynku produktów rolnych sprawiają, że gospodarstwa rolne odczuwają brak pewności co do przyszłości, ponieważ nie są w stanie jej odpowiednio przewidywać. Dodatkowo, badane gospodarstwa obawiają się, że nie będą w stanie sprostać oczekiwaniom konsumentów na

nowych rynkach. To z kolei wynika z trudności w oszacowaniu potencjalnej wielkości produkcji. Problemem jest też ograniczony wpływ rolników na prowadzoną produkcję, która jest silnie uzależniona od czynników zewnętrznych, takich jak warunki pogodowe.

W rezultacie badań przedsiębiorcy obawiają się, że nie będą w stanie zapewnić nowym odbiorcom stabilnej wielkości produktów, co może prowadzić do dodatkowych kosztów. Dlatego też badani rolnicy preferują mniej formalne formy sprzedaży, gdzie nie ma presji związanej z koniecznością ciągłych dostaw. To podejście wynika z utrwalonego przekonania o sprzedaży jako działaniu jednorazowym, a nie jako złożonym procesie wymagającym czasu i zaangażowania. Dotychczasowa praktyka sprzedaży, często oparta na jednym odbiorcy sprawiła, że rolnicy nie są przygotowani do samodzielnego szukania rynków zbytu i zachęcania potencjalnych nabywców do zakupu. W rezultacie istnieje przekonanie o wątpliwej opłacalności podejmowania nowych działań, co zostało również podkreślone przez 13% respondentów jako czynnik utrudniający wejście na nowy rynek zbytu. Podsumowując, zebrane dane wskazują na silne obawy rolników związane z ryzykiem wejścia na nowy rynek i ewentualnymi dodatkowymi kosztami z tym związanymi.

W zarządzaniu przedsiębiorstwem istotnym celem jest również budowanie własnej marki oraz wyróżnianie się na rynku. Jednakże, w przypadku małych rodzinnych gospodarstw rolnych ocena zaprezentowana przez respondentów ukazuje odmienne podejście do tego zagadnienia (patrz rys. 48).

Rysunek 48. Realizacja celu „wyróżnienie się na rynku np. poprzez oferowane produkty”

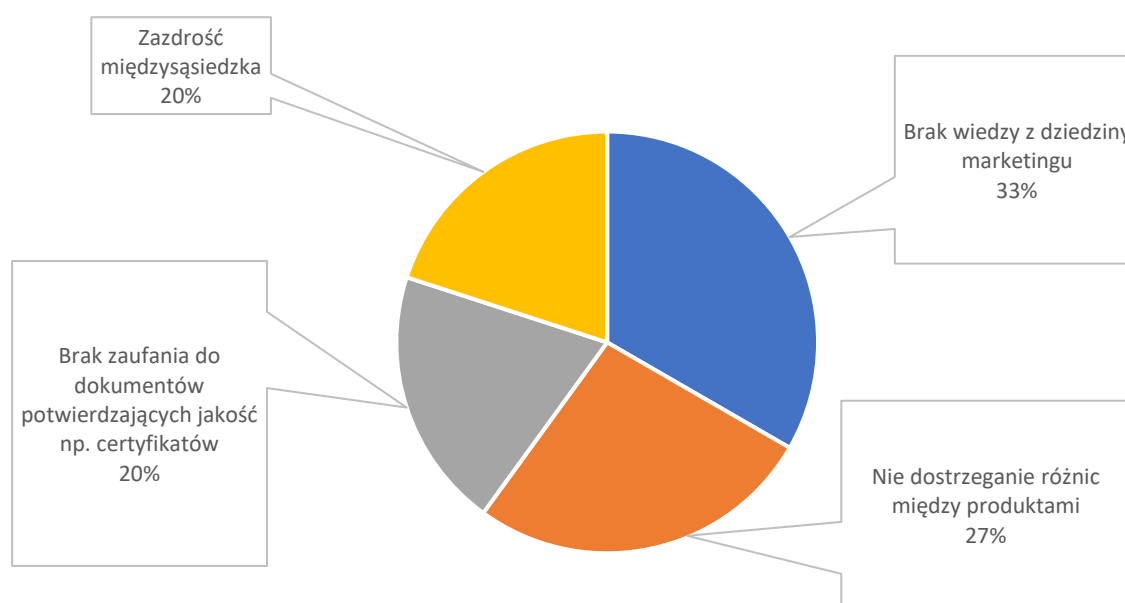

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badania ankietowego.

Otóż wśród badanych gospodarstw wyraźnie rysuje się tendencja do marginalizowania znaczenia celu polegającego na wyróżnianiu się na rynku. Przeprowadzone badania wykazały, że tylko 40,7% badanych gospodarstw oceniło istotność tego celu jako znaczącą, a aż 46,3% podmiotów nie zadeklarowało żadnych działań dążących do jego realizacji. Otrzymane wyniki świadczą, że badane gospodarstwa rolne jako przedsiębiorstwa nie przykładają wagi do budowy swojej marki na rynku. To zaskakujące, zważywszy na fakt, że w konkutowaniu na rynku posiadanie silnej marki jest kluczowe. Z drugiej strony, rynek produktów rolnych jest dość zestandaryzowany, co sprawia, że trudno jest się na nim wyróżnić.

Istnieje kilka możliwych przyczyn niedostatecznej realizacji tego celu, co zostało zidentyfikowane w trakcie prezentowanych badań (patrz rys. 49).

Rysunek 49. Powody przez które małe rodzinne gospodarstwa rolne nie dążą do wyróżnienia na rynku posiadanych produktów

Źródło: Opracowanie własne na podstawie pogłębionego wywiadu indywidualnego.

Najczęściej wskazywaną okolicznością powodującą niewystarczającą realizację tego celu był – według respondentów – brak wiedzy z zakresu marketingu i zarządzania przedsiębiorstwem, co przekłada się na brak odpowiedniej świadomości. Związane jest to bezpośrednio z wykształceniem badanych rolników, które przeważnie kształtuje się na poziomie średnim lub zawodowym. Brak tej wiedzy utrudnia właściwe dostrzeżenie oraz wyróżnienie cech wytworzonych produktów na tle konkurencji, co z kolei utrudnia skuteczną promocję oraz dotarcie do potencjalnych klientów. Ponadto, poziom wiedzy

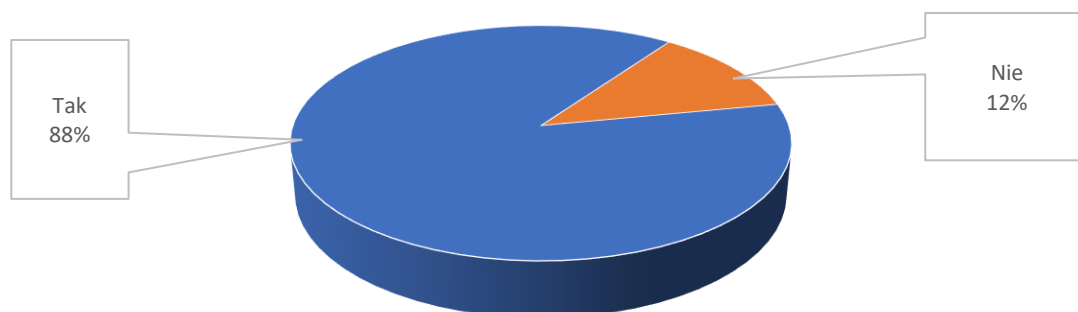
z zakresu marketingu wpływa na kształtowanie odpowiedniego myślenia biznesowego lub tzw. „*żyłki do biznesu lub handlu*”. Ten dość żartobliwy zwrot jest często stosowany przez tą grupę społeczną w stosunku do osób przedsiębiorczych. A ponadto uważa się, że rolnik wykazujący odpowiednie predyspozycję w tym zakresie w sposób naturalny i ciągły szuka w otoczeniu swoich szans i okazji. Jednocześnie dostrzega swoje słabe oraz mocne strony i odpowiednio je wykorzystuje. W ten sposób jest gotów w każdej chwili reagować na zaistniałe zmiany. Np. w przypadku doszukiwania się różnic między ich własnymi produktami a produktami konkurencji może być to przez wielu uznawane za irracjonalne. Wynika to z przeświadczenia, że skoro rolnicy produkują w podobny sposób, to w czym „*mój*” produkt może być lepszy lub gorszy od produktu wytworzonego przez sąsiada.

Częstym zjawiskiem jest też brak zaufania do certyfikatów potwierdzających jakość danych produktów. Wielu przedsiębiorców uważa konieczność ich posiadania za niechciany obowiązek, wynikający z powszechnego kryzysu zaufania do instytucji, w tym także publicznych. Ten brak zaufania powstał na skutek podejmowania w przeszłości przez tego rodzaju instytucje niewłaściwych działań, zaprzeczając tym samym powierzonym im obowiązkom, jakimi było „*stanie na straży pewnych standardów jakości*”. Dlatego też – według rolników – tego rodzaju dokument niczego nie gwarantuje. Odzwierciedla jedynie chwilową fascynację społeczeństwa pewną formą działalności. Standardy, które certyfikat ma potwierdzać - w ich ocenie - nie są bowiem stałe i ulegną wcześniej czy później zmianie w zależności od zaistniałych potrzeb na rynku.

Poza tym, zwykła zawiść ludzka i niechęć do wspierania sukcesów swoich sąsiadów mogą również wpływać na niski poziom realizacji wielu badanych celów w zakresie kreowania wartości sprzedaży. Niestety na wsi, jak podkreślali badani, nadal można spotkać się z zazdrością międzysąsiedzką, objawiającą się brakiem chęci kupna produktów u sąsiada, mimo oferowania niższych cen niż w sklepie. Dochodzi do tego również powszechne przekonanie, że rolnicy mimo oferowania produktów często po niższych cenach zbyt wysoko wyceniają efekty swojej pracy. Te różnorodne czynniki mają istotne znaczenie dla zrozumienia przyczyn niewystarczającej realizacji wielu analizowanych celów.

Pomimo zróżnicowanego podejścia do realizacji wyżej analizowanych celów – zdaniem większości badanych – implementacja produkcji ekologicznej znacząco ułatwia ich osiągnięcie. Opinie właścicieli małych rodzinnych gospodarstw rolnych dotyczące wpływu produkcji ekologicznej na ich realizację zostały zilustrowane na rys. 50.

Rysunek 50. Czy produkcja ekologiczna pozwala na bardziej skuteczne osiągnięcie celów gospodarstwa rolnego?

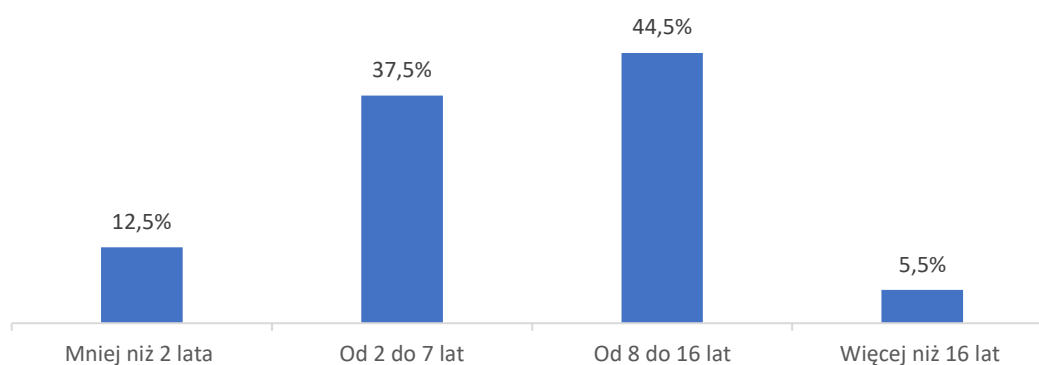
Źródło: Opracowanie własne na podstawie badania ankietowego.

Badane gospodarstwa w większości zgadzają się co do jednej kwestii: wprowadzenie produkcji ekologicznej z pewnością ułatwia ich osiągnięcie. Według aż 88% respondentów produkcja ekologiczna jest oceniana jako kierunek wspierający realizację tych celów, głównie ze względu na korzyści płynące z tego rodzaju działalności.

1.3. Produkcja ekologiczna w małych rodzinnych gospodarstwach rolnych

Analizując doświadczenie badanych gospodarstw w prowadzeniu produkcji ekologicznej należy w pierwszym rzędzie zwrócić uwagę na wielkość tego doświadczenia w skali czasowej – patrz rys. 51.

Rysunek 51. Okres prowadzenia produkcji ekologicznej przez badane gospodarstwa rolne

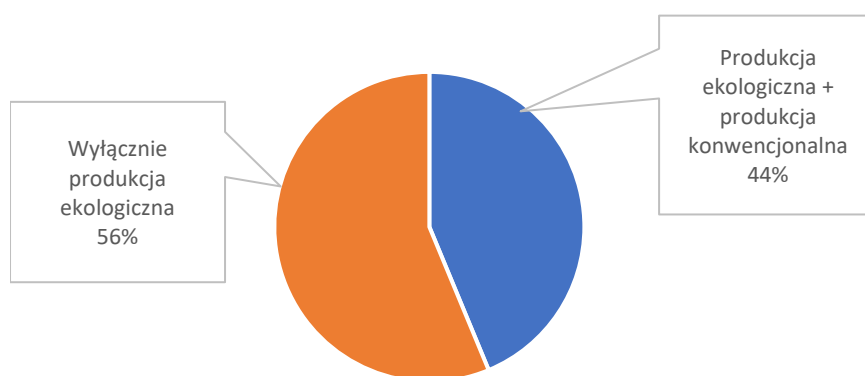
Źródło: Opracowanie własne na podstawie badania ankietowego.

Produkcja ekologiczna jako kierunek rozwoju małego rodzinnego gospodarstwa rolnego w Polsce

Jak wynika z rys. 51 wśród gospodarstw rolnych pod tym względem. Wśród gospodarstw objętych badaniem aż 50% prowadziło produkcję ekologiczną przez co najmniej 8 lat, co świadczy o ich dużym doświadczeniu i posiadanych umiejętnościach oraz o ich stabilności finansowej. Wyniki te wskazują też na ich zdolność do adaptacji do zmieniających się wymogów ekologicznych, w tym między innymi do wprowadzonych w 2013 roku zaostrzonych przepisów oraz dodatkowych wymogów ograniczających dostęp do środków UE. Ponadto, 37,5% badanych gospodarstw prowadziło produkcję ekologiczną przez okres od 2 do 7 lat, co może świadczyć o ich determinacji do powiększenia doświadczenia oraz uzyskania stabilności w tej dziedzinie. Natomiast 12,5% badanych gospodarstw prowadziło produkcję ekologiczną przez okres krótszy niż 2 lata, co świadczy, że część badanych podmiotów dopiero weszła na rynek żywności ekologicznej lub eksperymentuje z tą formą produkcji. Struktura badanej zbiorowości może być zatem dowodem na istnienie takich zjawisk, jak stabilność rynku dla produktów ekologicznych, dostępność wsparcia instytucjonalnego oraz zdolność badanych gospodarstw do adaptacji do zmieniających się warunków rynkowych, prawnych i środowiskowych. Może również świadczyć o trafności wybranego modelu produkcji oraz gotowości do dalszego działania w tym kierunku.

Analizując znaczenie, czyli udział produkcji ekologicznej w całej produkcji badanych gospodarstw, nietrudno zauważyć ich bogate doświadczenie w tej dziedzinie - patrz rys. 52.

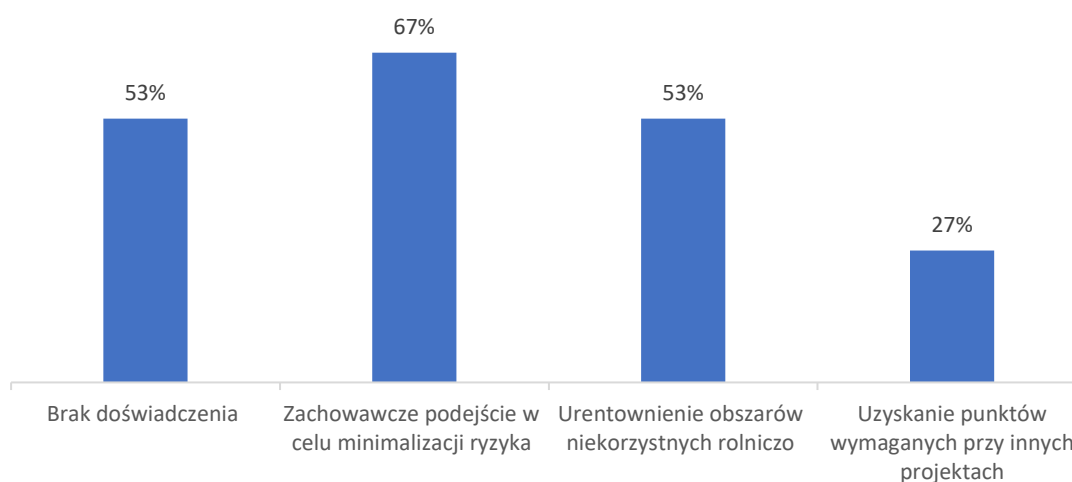
Rysunek 52. Udział gospodarstw prowadzących wyłącznie produkcję ekologiczną

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badania ankietowego.

Aż 56% badanych podmiotów prowadziło wyłącznie produkcję ekologiczną. Ci producenci podejmując decyzje o wdrożeniu tego rodzaju produkcji, mimo dysponowania stosunkowo niewielkim arealem, jednak zdecydowali się na jej pełne wprowadzenie. Pozostałe badane podmioty (44% badanych) kontynuują równocześnie produkcję konwencjonalną. Powody takiego zachowania wskazane przez badanych rolników przedstawiono na rys. 53.

Rysunek 53. Przyczyny nieobejmowania systemem produkcji ekologicznej całej prowadzonej produkcji rolnej

Źródło: Opracowanie własne na podstawie pogłębionego wywiadu indywidualnego.

Jak wynika z rys. 53 badanie przeprowadzone metodą wywiadu wykazało, że istnieje kilka istotnych przeszkód ograniczających pełne wdrożenie produkcji ekologicznej we wszystkich aspektach prowadzonej produkcji rolnej. Jedną z kluczowych barier jest brak doświadczenia, co wskazuje na potrzebę intensyfikacji programów szkoleniowych dla rolników oraz ułatwienia dostępu do ekspertyz. Ponadto, wysoki odsetek gospodarstw preferujących zachowawcze podejście w celu minimalizacji swojego ryzyka pokazuje potrzebę skuteczniejszego przekonywania rolników do korzyści wynikających z ekologicznej produkcji oraz zapewnienia im odpowiedniego wsparcia finansowego i technicznego, które pozwoliłoby im na zmianę ich praktyk.

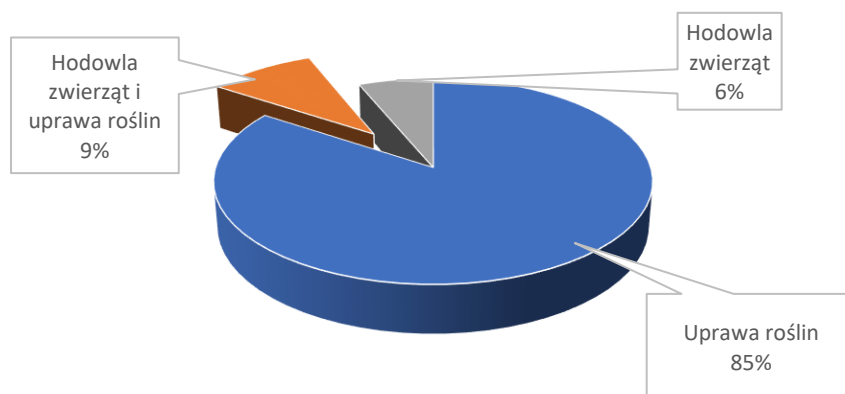
Istotną przesłanką kontynuowania produkcji konwencjonalnej jest też możliwość urentownienia obszarów niekorzystnych dla produkcji konwencjonalnej. Wdrożenie produkcji ekologicznej jest bowiem skutecznym sposobem zwiększenia ich rentowności. Ponadto fakt, że niektórzy rolnicy podejmują decyzje o produkcji ekologicznej jedynie w ramach innej działalności, wskazuje na potrzebę zwiększenia ich świadomości oraz edukacji na temat długofalowej wartości produkcji ekologicznej jak również stworzenia

Produkcja ekologiczna jako kierunek rozwoju małego rodzinnego gospodarstwa rolnego w Polsce

bardziej zachęcających systemów wsparcia, które motywowałyby właścicieli małych gospodarstw do przejścia na bardziej zrównoważone metody produkcji.

Biorąc pod uwagę konkretne rodzaje produkcji ekologicznej istotny jest oczywiście profil działalności prowadzonej przez badane przedsiębiorstwa – patrz rys. 54

Rysunek 54. Rodzaj produkcji ekologicznej prowadzonej w gospodarstwach rolnych do 10 ha. w 2019 r.

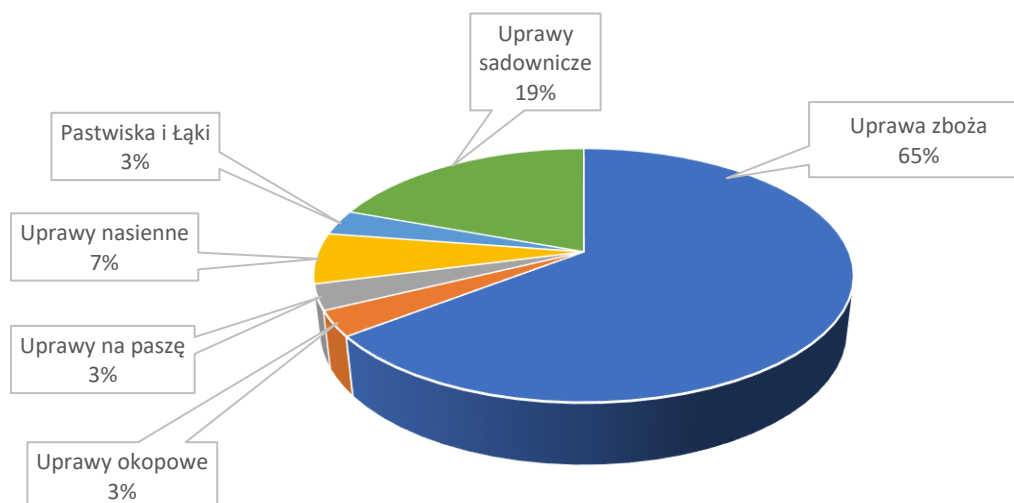
Źródło: Opracowanie własne na podstawie badania ankietowego

Na podstawie uzyskanych informacji można stwierdzić, że większość (85%) badanych małych gospodarstw rolnych prowadzących produkcję ekologiczną opiera swoją działalność wyłącznie na uprawie roślin. Tylko 9% badanych podmiotów prowadzi produkcję mieszaną obejmującą zarówno uprawę roślin, jak i hodowlę zwierząt. Można zatem stwierdzić, że jedynie niewielka część badanych gospodarstw rolnych wprowadziła zalecany tzw. zamknięty cykl produkcyjny, co jest integralnym elementem produkcji ekologicznej. Oznacza to również popularność tzw. uproszczonej formy produkcji ekologicznej w polskich małych rodzinnych gospodarstwach rolnych.

Prawdopodobnie wynika to z takich przyczyn, jak łatwiejsze zarządzanie oraz mniejsze ryzyko niżeli ryzyko związane z hodowlą. Może to być również spowodowane większymi wyzwaniami związanymi z hodowlą zwierząt w warunkach ekologicznych, takimi jak zapewnienie odpowiedniego żywienia, opieki zdrowotnej czy dostępu do określonej przestrzeni/wybiegu. Uzyskane informacje wskazują oczywiście na potrzebę dalszych badań nad motywami i preferencjami polskich gospodarstw rolnych prowadzących produkcję ekologiczną.

Dokładniejsze informacje na temat preferowanej produkcji roślinnej przedstawiono na rys. 55.

Rysunek 55. Uprawy roślinne prowadzone w gospodarstwach o powierzchni do 10 ha w 2019 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badania ankietowego.

Z rys. 55 wynika, że najczęstszym kierunkiem prowadzonej produkcji ekologicznej była uprawa zbóż, co jest wyborem ponad połowy badanych podmiotów (65%). Na drugim miejscu znalazły się uprawy sadownicze, którymi zajmowało się 19% gospodarstw. Fakty te pokazują, że produkcja ekologiczna głównie obejmuje uprawy, które nie wymagają znaczących nakładów pracy, takie jak uprawa zbóż, uprawy na paszę oraz łąki i pastwiska.

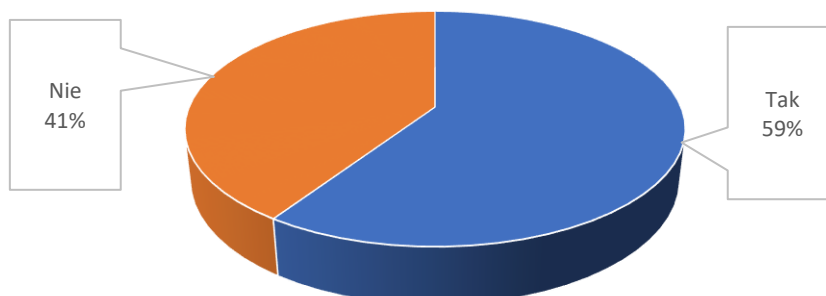
Interesujący jest również udział łąk i pastwisk, co sugeruje, że produkcja ekologiczna jest prowadzona także na obszarach, gdzie realizowanie konwencjonalnych upraw jest trudniejsze. Obszary te są bowiem podmokłe i trudno dostępne dla innej produkcji. Najprawdopodobniej wynika to stąd, że gospodarstwa starają się uzyskać dopłaty, aby zwiększyć opłacalność tych areałów, które dotychczas przynosiły straty lub generowały niskie dochody. Fakt ten wyjaśnia również niski udział (9%) gospodarstw prowadzących równocześnie ekologiczną hodowlę zwierząt i zarazem wysoki udział (56%) podmiotów, które wdrożyły produkcję ekologiczną na całym swoim obszarze. Te wyniki pokazują także, że produkty ekologiczne, takie jak trawa z łąk i pastwisk oraz inne uprawy są wykorzystywane również w produkcji konwencjonalnej, np. w hodowli zwierząt. Można zatem przypuszczać, że dopłaty stanowią główne źródło dochodu zarówno z ekologicznej jak i konwencjonalnej produkcji.

Jednoczesne prowadzenie produkcji ekologicznej i konwencjonalnej w gospodarstwie rolniczym stawia jednak ważne pytanie, czy produkcja ekologiczna jest

Produkcja ekologiczna jako kierunek rozwoju małego rodzinnego gospodarstwa rolnego w Polsce

w takim przypadku traktowana jako główna działalność rolnicza. Odpowiedź na to pytanie zawierają informacje prezentowane na rys. 56.

Rysunek 56. Czy produkcja ekologiczna jest główną działalnością prowadzoną w gospodarstwie?

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badania ankietowego.

W odpowiedzi na to pytanie 59% badanych gospodarstw stwierdziło, że produkcja ekologiczna stanowi główny rodzaj ich działalności rolniczej. Warto jednak zaznaczyć, że prowadzenie wyłącznie produkcji ekologicznej nie zawsze oznacza, że jest ona za taką uznawana. Spośród podmiotów deklarujących prowadzenie wyłącznie produkcji ekologicznej jedynie 83% uznało ją za główną formę działalności. Jest to istotne, gdyż oznacza, że w gospodarstwie prowadzona jest również działalność pozarolnicza, obejmująca np. świadczenie usług leśnych, rolnych, warsztatowych oraz szkoleniowych. W przypadku gospodarstw kontynuujących zarówno produkcję ekologiczną, jak i konwencjonalną, udział podmiotów uznających produkcję ekologiczną za główną działalność wyniósł 29%. Ten fakt wskazuje, że mimo częściowego jej wdrożenia w gospodarstwie może ona stać się kluczową działalnością rolniczą dopiero w przyszłości.

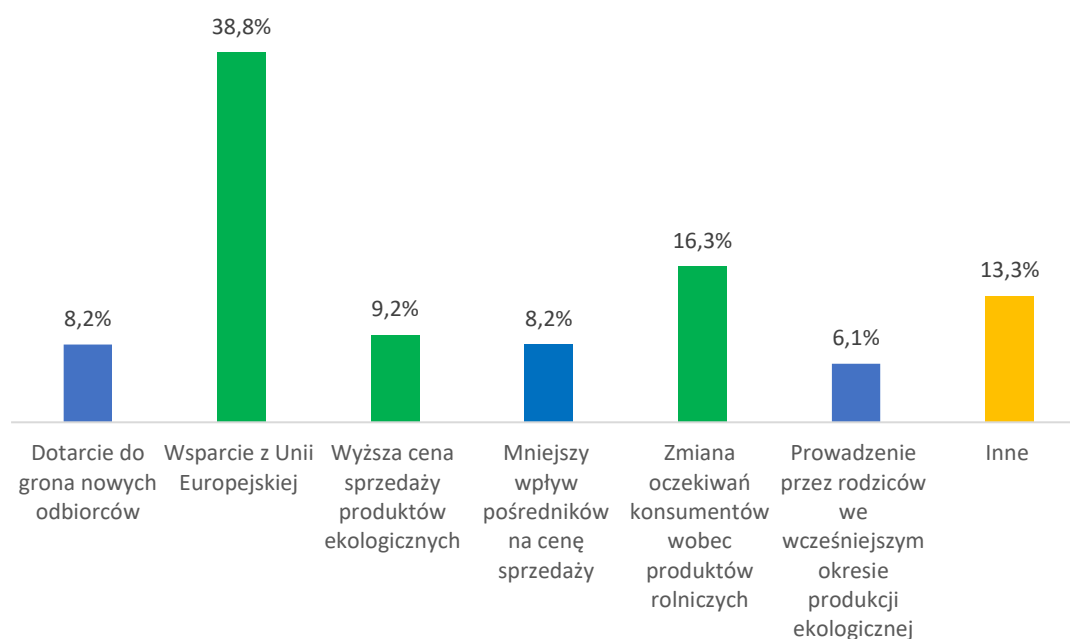
2. Wpływ produkcji ekologicznej na rozwój małych rodzinnych gospodarstw rolnych i czynniki z nim związane

2.1. Czynniki wspierające oraz bariery rozwoju produkcji ekologicznej w małych rodzinnych gospodarstwach rolnych

Decyzja o wdrożeniu produkcji ekologicznej w małych gospodarstwach musi oczywiście uwzględniać cały szereg przesłanek, zarówno o charakterze pozytywnym jak i negatywnym. Analizując te przesłanki, które sprzyjają podjęciu takiej decyzji wyróżnić należy motywy ekonomiczne, produkcyjne oraz społeczne. Przykładem motywów ekonomicznych są oczekiwane korzyści finansowe. Z kolei motywy produkcyjne wywodzą

się z troski o środowisko naturalne, a społeczne dotyczą etyki i odpowiedzialności społecznej. Motywy dotyczące produkcji żywności ekologicznej wyrażają zatem spodziewane oczekiwania, dążenia oraz pragnienia badanych rolników, przez co mają charakter domniemany. Jednak pomimo tego charakteru na pewno są ważną przesłanką podejmowania produkcji ekologicznej – patrz rys. 57.

Rysunek 57. Motywy skłaniające rolników do wdrożenia produkcji ekologicznej w małym rodzinnym gospodarstwie rolnym

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badania ankietowego.

Z rysunku 57 wynika, że zdecydowana większość respondentów (dokładnie 38,8%) wskazała wsparcie Unii Europejskiej jako główny czynnik determinujący ich do wyboru produkcji ekologicznej. Nie ogranicza się ono jedynie do przyznawanych dopłat bezpośrednich do produkcji, ale może także przybierać formę ochrony prawnej oferowanych produktów. W opinii badanych gospodarstw jest to motyw najważniejszy, gdyż oznacza on przypuszczalne realne możliwości wsparcia finansowego oraz prawnego.

Kolejnym znaczącym motywem, który skłonił badanych do wyboru produkcji ekologicznej jest zmiana oczekiwań konsumentów wobec produktów rolnych. Ta informacja wskazuje na istnienie przedsiębiorców, którzy aktywnie monitorują rynek i starają się reagować na zachodzące zmiany, co może być interpretowane jako przejaw postawy proinwestycyjnej. Wskazuje to na rosnące zrozumienie oraz faktyczne reagowanie na oczekiwania rynkowe jako elementy kształtujące określone strategie producentów rolnych.

Produkcja ekologiczna jako kierunek rozwoju małego rodzinnego gospodarstwa rolnego w Polsce

Następnym motywem, który wpływa pozytywnie na podjęcie produkcji ekologicznej jest oczekiwana wyższa cena sprzedaży produktów ekologicznych w porównaniu z ich konwencjonalnymi odpowiednikami. Warto zaznaczyć, że ta różnica wynika głównie z wyższej jakości produktów ekologicznych oraz zwiększonych nakładów pracy poniesionych przy ich produkcji. Jest to istotne, ponieważ wskazuje na czysto ekonomiczne aspekty wyboru produkcji ekologicznej.

Na podstawie tych trzech najczęściej wymienianych motywów można stwierdzić, że małe rodzinne gospodarstwa rolne w głównej mierze kierują się motywami ekonomicznymi w postaci możliwości uzyskania wyższych korzyści finansowych, zwłaszcza w postaci gwarantowanych przez Unię Europejską dopłat. Warto również zwrócić uwagę na opinie 8,2% respondentów, dla których istotnym motywem jest także negatywny wpływ pośrednictwa sprzedaży na ceny produktów konwencjonalnych. Ci producenci dążą do ograniczenia roli pośredników w łańcuchu dostaw, co ma na celu zwiększenie wpływu producentów na kształtowanie cen sprzedaży swoich produktów, a tym samym na poprawę stabilności dochodów gospodarstw rolnych.

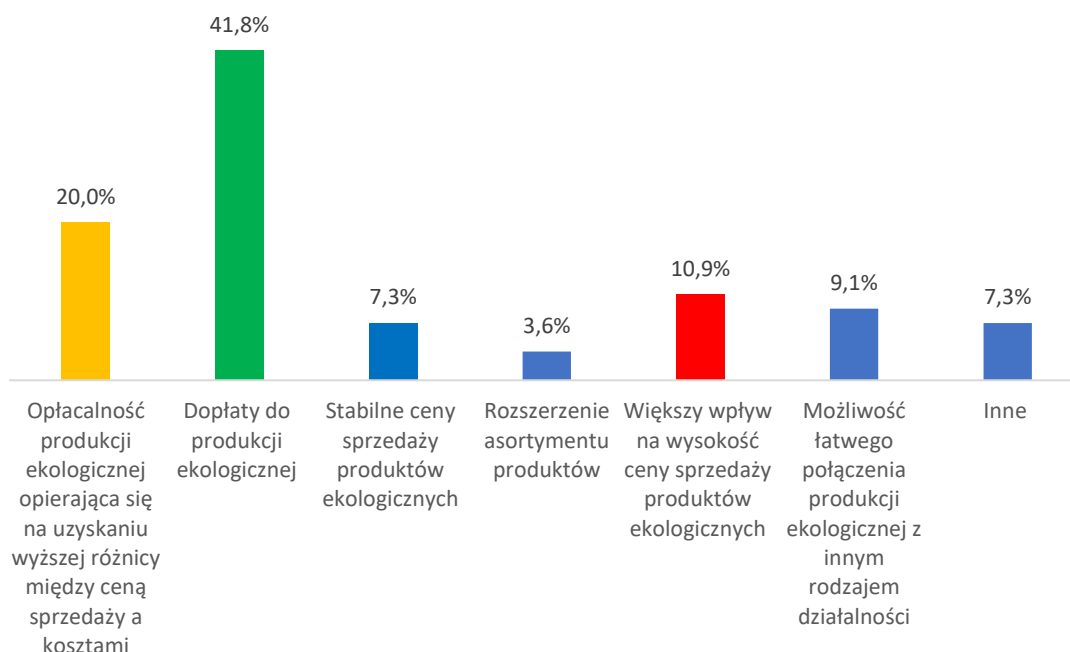
Motywy społeczne, takie jak chęć dotarcia do nowych odbiorców lub kontynuacja tradycji rodzinnej działalności rolniczej były rzadziej podnoszone, ale nadal są one istotne dla pewnej grupy respondentów. Wreszcie, 13,3% badanych wskazało inne motywy, takie jak chęć produkcji zdrowej żywności oraz ochrona zdrowia, co świadczy o rosnącej świadomości związku między jakością żywności a zdrowiem człowieka.

Ważnym motywem podjęcia produkcji ekologicznej było też zdobycie odpowiedniej ilości punktów w celu uzyskania dofinansowania z innych projektów unijnych. Ta obserwacja pokazuje, że produkcję ekologiczną można traktować jako etap prowadzący do korzystania z innych form wsparcia finansowego oferowanego przez programy unijne, na przykład związanych z modernizacją gospodarstw rolnych. Jest to ważne, ponieważ wskazuje na wieloaspektowy charakter wyboru produkcji ekologicznej przez rolników.

Drugim rodzajem pozytywnych przesłanek, którymi się rolnik kieruje przy wdrożeniu produkcji ekologicznej w gospodarstwie rolnym są korzyści, czyli określone rezultaty podjęcia działania. Pełnią one kluczową rolę, gdyż ze względu na swoją namacalność, korzyści w odróżnieniu od motywów charakteryzują się większym wpływem na decyzje rolników. Ich namacalność można definiować jako zdolność do uzyskania przez podmiot fizycznych dóbr lub realnego wpływu na coś w wyniku prowadzenia działalności rolniczej. Badane gospodarstwa rolne wskazały na szereg korzyści płynące z prowadzenia

tego typu produkcji rolniczej, które zostały szczegółowo opisane i przedstawione na rys. 58.

Rysunek 58. Najważniejsze korzyści uzyskiwane przez małe rodzinne gospodarstwa rolne dzięki wdrożeniu produkcji ekologicznej

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badania ankietowego.

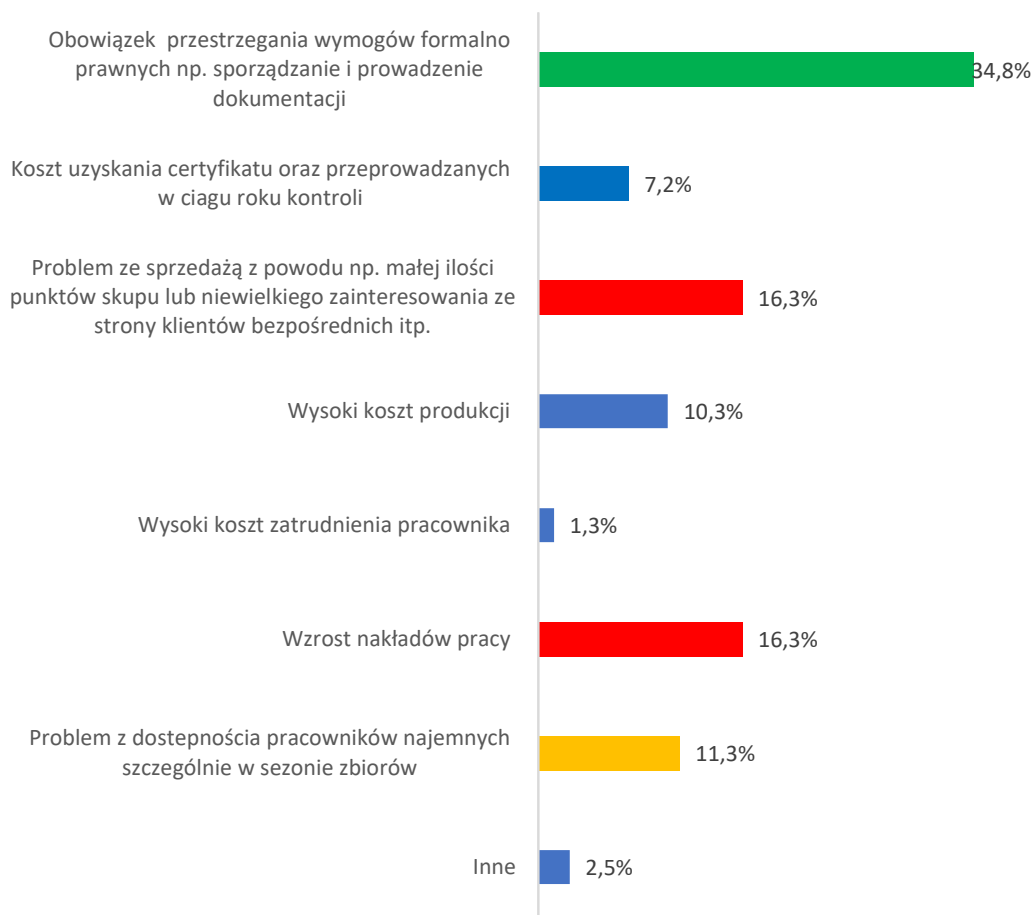
Analizując uzyskane informacje należy stwierdzić, że badane gospodarstwa wskazują głównie korzyści natury ekonomicznej co jak można zauważyć jest zbieżne z wcześniej wskazywanymi motywami podjęcia produkcji ekologicznej. Podobnie również – jak miało to miejsce w przypadku analizy motywów – to dopłaty do produkcji ekologicznej stanowią – według respondentów – kluczową korzyść osiąganą w trakcie jej prowadzenia (41,8% badanych). Drugą istotną korzyścią jest wyższa opłacalność produkcji ekologicznej (20% badanych), co świadczy, że co najmniej jedna piąta respondentów prowadzi sprzedaż swoich produktów jako ekologiczne. W dalszej kolejności respondenci wskazali wpływ na kształtowanie cen sprzedaży (10% badanych), możliwość łączenia produkcji ekologicznej z innymi formami działalności (9,1% badanych), umożliwiając rolnikom podjęcie dodatkowej pracy zarobkowej poza gospodarstwem oraz stabilność cen sprzedaży (7,3% badanych) wynikająca z braku dużej liczby pośredników co ogranicza gwałtowne jej wahania.

Ostatnią grupą przesłanek, tym razem negatywnych, czyli utrudniających podejmowanie produkcji ekologicznej są bariery. Utrudniają one gospodarstwom rolnym

Produkcja ekologiczna jako kierunek rozwoju małego rodzinnego gospodarstwa rolnego w Polsce

podejmowanie działań szczególnie w przypadku ich ograniczonych zasobów, takich jak wiedza, umiejętności technologiczne oraz posiadane środki finansowe. Listę największych barier, według opinii badanych gospodarstw przedstawiono na rys. 59.

Rysunek 59. Główne bariery utrudniające rozwijanie produkcji ekologicznej w małym rodzinnym gospodarstwie rolnym

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badania ankietowego.

Z rys. 59 wynika, że wskazane przez badane gospodarstwa bariery mają głównie charakter ekonomiczny, formalno-prawny oraz organizacyjny. Główną barierę – w ocenie badanych – stanowi obowiązek przestrzegania wymogów formalno-prawnych wskazany przez aż 34,8% respondentów. Jest to zrozumiałe biorąc pod uwagę złożoność i restrykcyjność wymogów związanych z produkcją ekologiczną.

Należy pamiętać, że badane rodzinne gospodarstwa rolne są prowadzone przeważnie przez osoby w średnim wieku, które posiadają wykształcenie średnie lub zawodowe, a system szkolnictwa na tych poziomach nie przykładą uwagi do rozwijania tej umiejętności. Z tego też względu rolnicy mogą posiadać braki w wiedzy oraz umiejętnościach z tej dziedziny, przez co trudno jest im dostrzec sens prowadzenia

dokumentacji. Wiek rolników, przed którymi stawia się nowe obowiązki również ma znaczenie. Wraz z jego wzrostem ludziom trudniej jest nabywać i przyswajać nową wiedzę i umiejętności, a także zmieniać dotychczasowe nawyki. Ostatnią barierą jest trudność w przestawieniu się z produkcji konwencjonalnej na produkcję ekologiczną, gdzie prowadzenie dokumentacji odgrywało drugorzędną rolę i często było ograniczone do niezbędnego minimum. W praktyce sprowadzało się do posiadania np. dowodów sprzedaży oraz sporządzania prostych umów kontraktacyjnych. Dopiero przystąpienie do Unii Europejskiej wprowadziło konieczność wdrożenia w gospodarstwie dokumentacji związanej z prowadzoną działalnością rolniczą, np. obowiązku rejestracji hodowanych zwierząt. Jednak te skromne obowiązki dokumentacyjne są nadal zaniedbywane. W rezultacie wśród rolników nadal obserwuje się brak wykształconego nawyku w zakresie skrupulatnego prowadzenia oraz zarządzania dokumentami, do czego przyznawano się w trakcie przeprowadzonych wywiadów.

Problemy ze sprzedażą produktów ekologicznych oraz wzrost nakładów pracy również stanowią istotną barierę, na którą wskazało 16,3% badanych rolników. Zwiększenie świadomości i zainteresowania konsumentów tymi produktami, a także rozwój rynków sprzedaży, na pewno mogłyby przyczynić się do przezwyciężenia tej niedogodności. Problem wynika chociażby z wysokich wymagań stawianych przez przedsiębiorstwa skupujące produkty ekologiczne. Skupy i przetwórnice często nie odbierają też produktów ekologicznych od tych gospodarstw, które nie dostarczą określonej ilości produktów, argumentując to brakiem z ich strony opłacalności. Z kolei małe gospodarstwa, ze względu na swoje fizyczne ograniczenia, często nie mają możliwości na spełnienie postawionych warunków. Lepszym i pewniejszym rozwiązaniem byłaby sprzedaż grupowa przez lokalnych producentów, lecz jest ona trudna do zorganizowania. Niełatwo jest bowiem znaleźć grupę osób, która posiada te same produkty w ilościach, których ilość pozwoliłaby spełnić narzucone limity. Wysoki koszt produkcji jest kolejną istotną przeszkodą, która może ograniczać atrakcyjność produkcji ekologicznej w przypadku małych gospodarstw rolnych. Dodatkowo, problem z dostępnością pracowników najemnych, zwłaszcza w okresach intensywnych prac polowych, może utrudniać prowadzenie tego typu produkcji.

Wreszcie ważnym czynnikiem hamującym podejmowanie produkcji ekologicznej są koszty związane z uzyskaniem certyfikatu ekologicznego oraz przeprowadzanych kontroli. Mimo że tylko 7,2% respondentów wskazało na ten aspekt jako barierę, warto zauważyć, że koszty te mogą być znaczące dla małych gospodarstw rolnych, które często

operują niewielkimi budżetami. Badani rolnicy wielokrotnie podkreślali, że są to koszty dla nich bardzo odczuwalne, gdyż cena jednej kontroli i certyfikacji wynosi około 1150 zł. Mimo że te podmioty mogą ubiegać się o zwrot przynajmniej części poniesionych kosztów z tego tytułu, to jednak rolnicy muszą początkowo z własnego budżetu wyłożyć określoną kwotę. W momencie dysponowania niewielkimi środkami finansowymi stanowi to dla podmiotu poważny problem.

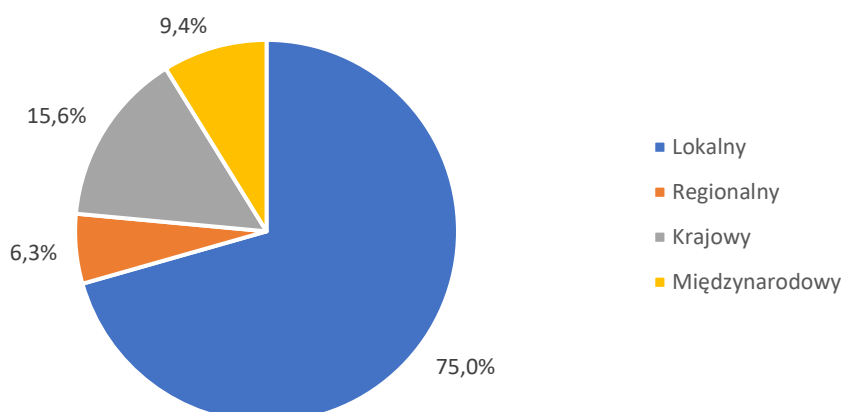
2.2. Wpływ produkcji ekologicznej na dochód rolniczy małych rodzinnych gospodarstw rolnych

Decyzja o przekształceniu tradycyjnej produkcji w ekologiczną nie zawsze opiera się jedynie na odpowiednich założeniach technologicznych czy trosce o środowisko, lecz jest również podyktowana konkretnymi oczekiwaniami finansowymi. Spodziewany wzrost dochodu wynika z realnych możliwości sprzedaży ekologicznych produktów po odpowiednich cenach oraz z otrzymania dedykowanych dopłat unijnych. To jest ten główny motyw podjęcia i prowadzenia produkcji ekologicznej. Czy tak się dzieje w odpowiednim czasie i w oczekiwanej wysokości jest faktem trudnym do ustalenia przy obecnej niechęci rolników do udostępniania swoich danych rachunkowych.

Niechęć ta utrudnia weryfikację poprawy osiąganych dochodów po wdrożeniu produkcji ekologicznej. W związku z tym niniejsza analiza opiera się jedynie na deklaracjach oraz ogólnych oszacowaniach przekazywanych przez badane podmioty. Pomimo tych ograniczeń tego rodzaju analizy mogą dostarczyć istotnych informacji i wskazówek dla odpowiednich decydentów oraz instytucji zajmujących się rozwojem rolnictwa. Wspierając przy tym podejmowanie bardziej przemyślanych decyzji na poziomie poszczególnych gospodarstw, jak również na poziomie całego polskiego rolnictwa.

Wysokość dochodu rolniczego jest uwarunkowana w dużym stopniu przez potencjalnych pośredników działających na rynku, którzy wpływają na wielkość sprzedaży produktów rolnych. Z tego powodu istotnym aspektem jest charakterystyka rynku, na którym działa dane gospodarstwo rolne i z którego pozyskuje nabywców dla swoich wyrobów. Trzeba zaznaczyć, że te różnice w strukturze i potrzebach rynku mogą wpływać znacząco na efektywność działania małych gospodarstw rolnych w danym województwie czy regionie. Rodzaje rynków, na których mogą być sprzedawane produkty ekologiczne – patrz rys. 60.

Rysunek 60. Rynek zaopatrywany w produkty ekologiczne przez małe rodzinne gospodarstwa rolne

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badania ankietowego.

Uzyskane informacje pokazują, że aż 75% badanych gospodarstw koncentruje swoją działalność głównie na obsłudze lokalnego rynku. Dominacja rynku lokalnego może być efektem silnych więzi społecznych i gospodarczych, jak również dostępności do lokalnych zasobów oraz lokalnej infrastruktury. Ponadto, skoncentrowanie się na lokalnym rynku może być świadomą strategią, która pozwala gospodarstwom rolnym lepiej zrozumieć preferencje i potrzeby swoich klientów oraz efektywniej dostosować do tych potrzeb swoją produkcję.

Znacznie mniejszy odsetek, tj. 6,3%, badanych gospodarstw obsługuje rynek regionalny, co może świadczyć o próbach ekspansji przez te podmioty na większe terytorium – w celu zwiększenia sprzedaży lub poszukiwania nowych możliwości rozwoju. Jednakże obsługa rynku regionalnego może wymagać większych nakładów oraz dostosowania się do bardziej zróżnicowanych potrzeb i oczekiwań klientów z różnych regionów. Pozostałe informacje pokazują, że 15,6% badanych gospodarstw rolnych skupia się na rynku krajowym a 9,4% badanych podmiotów działa na rynku międzynarodowym. Odnotowane preferowanie rynku krajowego w przeciwieństwie do rynku regionalnego może wynikać z preferowanej formy dystrybucji, gdzie oferowanie sprzedaży do skupu automatycznie implikuje działanie na rynku krajowym. Sytuacja taka występuje np. w przypadku skupów zbóż. Wejście na rynek międzynarodowy może zaś wynikać z dążenia do rozszerzenia działalności handlowej oraz poszukiwania nowych możliwości wzrostu i ekspansji.

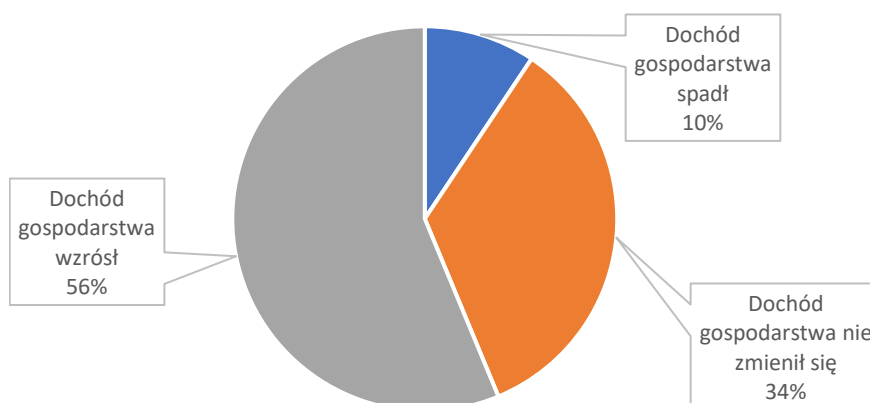
Bliższa analiza kierunków sprzedaży wskazuje, że np. gospodarstwa prowadzone przez kobiety funkcjonują głównie na rynku lokalnym (88% badanych kobiet). Może to

wynikać z co najwyżej średniego poziomu wykształcenia kobiet, co często ogranicza ich możliwości finansowe oraz dostęp do innych rynków. Natomiast badani mężczyźni wykazywali większe zainteresowanie rynkiem krajowym oraz międzynarodowym, co sugeruje ich skłonność do eksplorowania szerszych możliwości rynkowych.

To odkrycie może mieć istotne znaczenie dla postrzegania zasady równości płci w rolnictwie i może sugerować potrzebę wprowadzenia działań wspierających przedsiębiorcze kobiety w rozwijaniu ich umiejętności zarządczych oraz w ułatwieniu im dostępu do innych rynków. Ten fakt może być również przydatny w kształtowaniu odpowiedniej polityki społecznej polegającej na promowaniu szans w rolnictwie oraz w handlu żywnością.

Pomimo wdrożenia produkcji ekologicznej i prowadzenia sprzedaży wytworzonych produktów przeważnie na niewielkim obszarze, dla większości badanych gospodarstw nie stanowiło to przeszkody w uzyskaniu wzrostu dochodu – patrz rys. 61.

Rysunek 61. Zmiana dochodu w małych rodzinnych gospodarstwach rolnych po wdrożeniu produkcji ekologicznej

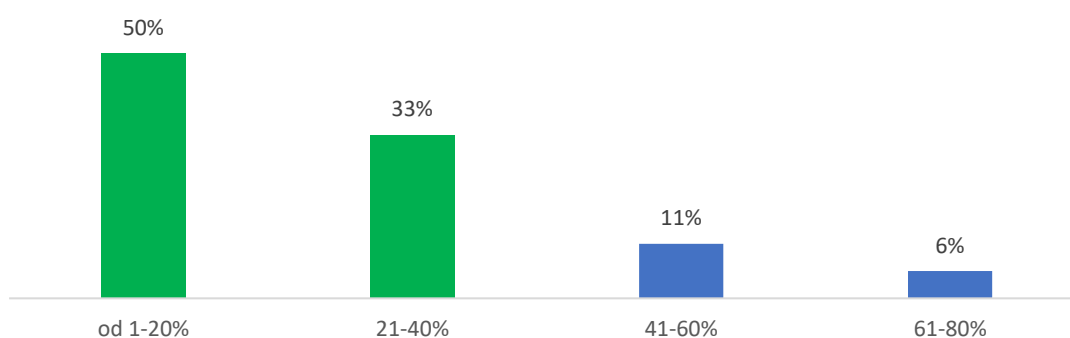
Źródło: Opracowanie własne na podstawie badania ankietowego.

Pozyskane dane wskazują, że 56% badanych małych rodzinnych gospodarstw rolnych odnotowało wzrost dochodu po wdrożeniu produkcji ekologicznej. Jednocześnie, w przypadku 34% badanych gospodarstw nie doszło do żadnych zmian w uzyskanym dochodzie, a 10% badanych podmiotów doświadczyła nawet jego spadku. Oznacza to, że gwarantowane dopłaty oraz możliwe wyższe ceny sprzedaży w przypadku 1/3 podmiotów zrekomensowały jedynie poniesione koszty oraz zmniejszony plon, lecz – wbrew powszechnie panującej opinii - nie zagwarantowały uzyskania wyższego dochodu,

a w przypadku niewielkiej grupy badanych gospodarstw nie umożliwiły nawet pokrycia kosztów własnych.

Analizując wątek dochodu rolniczego kwestią istotną jest również poznanie zaistniałych zmian po wdrożeniu produkcji ekologicznej. Rozkład dochodu deklarowanego przez badane gospodarstwa przedstawia rys. 62.

Rysunek 62. Poziom wzrostu dochodu w małych rodzinnych gospodarstwach rolnych po wdrożeniu produkcji ekologicznej.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badania ankietowego.

Otóż po wdrożeniu produkcji ekologicznej w badanych gospodarstwach rolnych największa grupa respondentów, tj. 50%, odnotowała wzrost dochodu w przedziale od 1% do 20%. Jest to umiarkowany, ale częsty deklarowany wzrost, który wpływa korzystnie na kondycję finansową badanych gospodarstw. Nieco rzadziej ten wzrost jest znacznie większy, gdyż 33% badanych doświadczyło wzrostu dochodu w przedziale od 21% do 40%. Ten wyższy poziom wzrostu sugeruje, że dla niektórych gospodarstw rolnych produkcja ekologiczna może przynosić istotne korzyści finansowe, co może być zachętą do dalszego rozwijania tej formy produkcji. Ponadto, mniej liczne grupy respondentów odnotowały jeszcze większy wzrost dochodu, tj. 11% badanych w przedziale od 41% do 60% oraz 6% w przedziale od 61% do 80%.

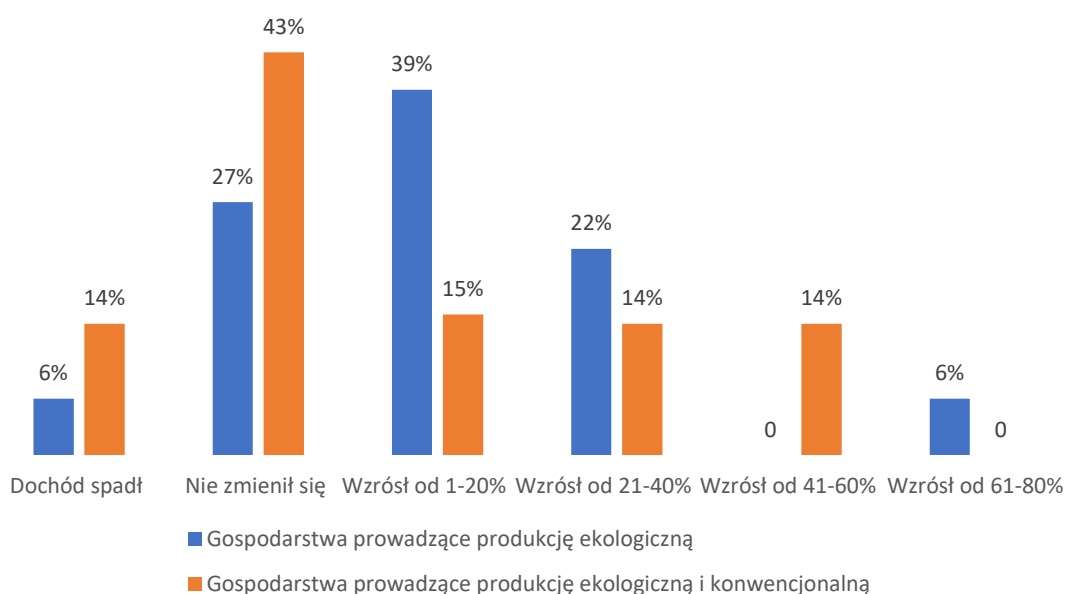
W celu zweryfikowania zadeklarowanych informacji sporządzono przykładowy uproszczony rachunek przychodów i kosztów, zarówno dla małego gospodarstwa konwencjonalnego, jak i dla ekologicznego. Z uwagi na brak dostępu do wielu danych konieczne było przyjęcie pewnych założeń i szacunków stworzonych w oparciu o wiedzę autora pracy, a także w oparciu o informacje ogólnodostępne. Rachunek ten wraz z przyjętymi założeniami zamieszczony został w załączniku 3 do niniejszej rozprawy. Rachunek ten potwierdził wzrost dochodów po wdrożeniu produkcji ekologicznej o około

Produkcja ekologiczna jako kierunek rozwoju małego rodzinnego gospodarstwa rolnego w Polsce

20%. Można zatem przyjąć, że deklaracje badanych rolników zostały potwierdzone. Sporządzony rachunek przychodów i kosztów wskazał również, że badane gospodarstwa przeważnie dokonują sprzedaży swoich produktów ekologicznych po cenach produktów konwencjonalnych. Co potwierdza – wskazaną wcześniej – barierę związaną z problemem sprzedaży produktów ekologicznych w punktach specjalizujących się w tej działalności.

Należy podkreślić, że badane gospodarstwa prowadzące wyłącznie produkcję ekologiczną częściej odnotowywały wzrost dochodu – patrz rys. 63.

Rysunek 63. Poziom wzrostu dochodu w małych rodzinnych gospodarstwach rolnych ze względu na rodzaj prowadzonej produkcji

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badania ankietowego.

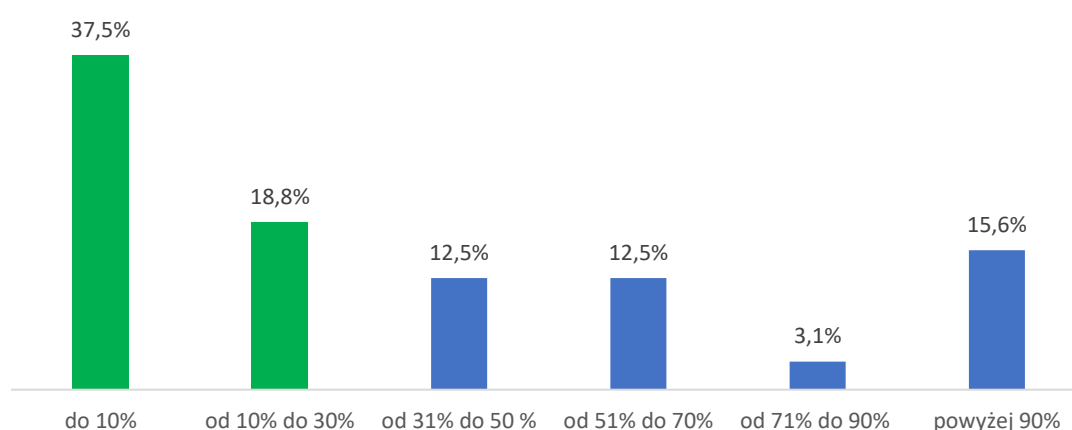
Zmianę na poziomie do 20% odnotowało 39% badanych gospodarstw prowadzących wyłącznie produkcję ekologiczną, a w przypadku gospodarstw prowadzących zarówno produkcję ekologiczną oraz konwencjonalną odsetek ten wyniósł 15%. W przypadku wzrostu dochodu od 21% do 40% w badanych gospodarstwach prowadzących wyłącznie produkcję ekologiczną taką zmianę uzyskało 22% podmiotów, gdy z kolei w drugiej grupie taki poziom uzyskany został jedynie przez 14% przedsiębiorstw. Nadmienić należy, że jedynie w grupie gospodarstw wyłącznie z produkcją ekologiczną zanotowano zwiększenie uzyskiwanego dochodu rolniczego powyżej 60%.

Gospodarstwa prowadzące produkcję zarówno ekologiczną, jak i konwencjonalną niestety również częściej (43% badanych) deklarowały brak dostrzegalnych zmian

finansowych po wdrożeniu produkcji ekologicznej. W przypadku gospodarstw prowadzących wyłącznie produkcję ekologiczną, zdanie to podzieliło 27% badanych gospodarstw. Podobna sytuacja wystąpiła w przypadku gospodarstw deklarujących spadek dochodu po wdrożeniu produkcji ekologicznej. Jedynie 6% podmiotów prowadzących wyłącznie produkcję ekologiczną zadeklarowało taki stan, gdzie w drugiej grupie aż 14%.

Należy też zwrócić uwagę na udział dochodu wygenerowanego w wyniku prowadzenia produkcji ekologicznej w całkowitym dochodzie rolniczym osiąganym przez małe rodzinne gospodarstwo rolne – rys. 64.

Rysunek 64. Udział dochodu uzyskiwanego z produkcji ekologicznej w całości dochodu osiągniętego w małym rodzinnym gospodarstwie rolnym

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badania ankietowego.

Z rys. 64 wynika, że największa grupa respondentów (37,5% badanych) wskazała, iż ich dochód z produkcji ekologicznej stanowi co najwyżej 10% całkowitego dochodu z działalności rolniczej. 18,8% gospodarstw zadeklarowało, że jego udział wynosi pomiędzy 20% a 30%, co oznacza, że aż dla 56,3% badanych gospodarstw produkcja ekologiczna jest stosunkowo niewielkim źródłem dochodu. Z drugiej jednak strony w przypadku 18,7% badanych gospodarstw dochód pochodzący z produkcji ekologicznej miał przynajmniej 70% udział w ogólnym dochodzie rolniczym tych gospodarstw, a w przypadku 25% badanych gospodarstw ten udział deklarowano na poziomie od 30% do 70 %. Produkcję ekologiczną można zatem określić jako jedno z głównych źródeł dochodów rolniczych badanych gospodarstw.

Wzrost dochodu rolniczego niezależnie od jego źródeł zawsze stwarza pewne możliwości inwestycyjne, co powinno się przyczynić do poprawy efektywności produkcyjnej oraz rozwoju gospodarstwa – patrz rys. 65.

Produkcja ekologiczna jako kierunek rozwoju małego rodzinnego gospodarstwa rolnego w Polsce

Rysunek 65. Wpływ produkcji ekologicznej na rozwój małego rodzinnego gospodarstwa rolnego

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badania ankietowego.

Badanie ankietowe wykazało, że dla 16,4% respondentów produkcja ekologiczna nie miała bezpośredniego wpływu na rozwój gospodarstwa. Jednakże w przypadku znaczącej liczby badanych podmiotów umożliwiła poszerzenie oferty produktów (18,2%) oraz dotarcie do nowej grupy odbiorców (23,6%). Zakup nowego sprzętu oraz modernizację parku maszynowego zaznaczyło 21,8% respondentów. Ponadto 10,9% respondentów wskazało, że produkcja ekologiczna umożliwiła w ich gospodarstwach budowę lub modernizację budynków gospodarczych, co może przyczynić się do poprawy warunków pracy oraz efektywności produkcji. Warto również zauważyć, że produkcja ekologiczna umożliwiła również zakup nowej ziemi uprawnej (9,1% badanych).

Jak widać respondenci najchętniej rozwijali posiadane gospodarstwa poprzez modernizację parku maszynowego w celu zwiększenia efektywności swojej pracy. Popularność tej formy rozwoju wynika, zdaniem badanych, z faktu, że taka modernizacja zmniejsza pracochłonność produkcji i jest stosunkowo prosta do wykonania przez rolnika.³¹⁰

Dzięki możliwości inwestowania w nowoczesny sprzęt czy nowe technologie gospodarstwa rolne mogą efektywniej zarządzać swoimi zasobami, co przekłada się na zwiększenie ich produktywności i konkurencyjności na rynku. W rezultacie, produkcja

³¹⁰ Opracowanie własne na podstawie pogłębionego wywiadu indywidualnego.

ekologiczna może stać się nie tylko sposobem na uzyskanie stabilnego dochodu, ale także narzędziem do długofalowego rozwoju rolnictwa, przyczyniając się do zrównoważonego wzrostu sektora rolno-żywnościowego.

Przeprowadzone badania o charakterze ilościowym, jak i jakościowym pozwoliły stwierdzić, że małe rodzinne gospodarstwa rolne w Polsce stają przed wieloma problemami utrudniającymi wdrożenie i prowadzenie produkcji ekologicznej. Do najpoważniejszych problemów należy zaliczyć sukcesję, czyli brak następcy, a równocześnie chęć przekazania gospodarstwa młodszemu pokoleniu. Drugim problemem jest niezbyt częste zadowolenie z osiągniętego poziomu rozwoju oraz brak dostrzegania konieczności dalszych inwestycji w szerokim znaczeniu tego słowa. Świadczy to o niewykształconej postawie przedsiębiorczej wśród badanych właścicieli gospodarstw. Nie podejmują oni również działań polegających na wchodzeniu czy dążeniu do wyróżniania się na rynkach. A przecież to może być źródłem stabilnego dochodu. Aspekt ten jest szczególnie ważny w momencie, gdy zebrane informacje pokazały, że wdrożenie produkcji ekologicznej nie stanowi automatycznie gwarancji uzyskania wyższych dochodów. Przeprowadzone badania pokazały bowiem, że samo wdrożenie produkcji ekologicznej wpłynęło na wzrost dochodu tylko w przypadku 56% badanych gospodarstw.

Rozdział VI. Proponowany model biznesowy – podejście kompleksowe

1. Istota modelu biznesowego Canvas oraz czynniki wpływające na potrzebę jego zastosowanie przez małe rodzinne gospodarstwa rolne

Obserwując obecną sytuację małych rodzinnych gospodarstw rolnych w Polsce, można zidentyfikować kilka istotnych kwestii, które wpływają na ich funkcjonowanie. Polityka rolno-spożywcza kraju jest, jak wiadomo, jest ściśle związana z polityką Unii Europejskiej, ponieważ Polska jest członkiem tej organizacji. Wpływ tej zależności jest szczególnie widoczny w kontekście konfliktu zbrojnego na Ukrainie, który spowodował ogólnoeuropejskie zachwianie rynku rolnego. Napływ tańszych produktów rolnych z Ukrainy skutkuje wzrostem konkurencji cenowej na krajowym rynku, zwłaszcza w przypadku zboża, owoców i warzyw. W konsekwencji polscy producenci napotykają trudności w konkutowaniu z tanimi importowanymi produktami, co prowadzi do presji na obniżenie cen ich własnych produktów. To z kolei negatywnie wpływa na dochody rolników oraz na rentowność polskich gospodarstw rolnych.

W ostatnich latach nastąpiły istotne zmiany w europejskiej polityce rolnej, zwłaszcza w ramach reformy Wspólnej Polityki Rolnej (WPR), wprowadzającej nowe instrumenty wsparcia, takie jak tzw. "zielony" mechanizm WPR³¹¹, który ma na celu promowanie praktyk przyjaznych dla środowiska. Polskie gospodarstwa rolne są zobligowane do dostosowania się do tych zmian i spełnienia określonych warunków w celu otrzymania wsparcia finansowego. Szczególnie istotne dla naszego kraju jest wprowadzenie tzw. Zielonego Ładu, będącego inicjatywą strategiczną Unii Europejskiej. Jego celem jest osiągnięcie neutralności klimatycznej do 2050 roku³¹² poprzez promowanie zrównoważonego rozwoju, ochronę środowiska oraz ograniczenie emisji gazów cieplarnianych.

W tym kontekście polskie gospodarstwa rodzinne stają przed koniecznością adaptacji do nowych regulacji oraz zmiany swoich praktyk produkcyjnych. Jednym z głównych wyzwań dla małych rodzinnych gospodarstw rolnych jest dostosowanie się do nowych wymogów dotyczących ochrony środowiska.³¹³ Wprowadzenie restrykcyjnych przepisów regulujących stosowanie pestycydów, nawozów sztucznych

³¹¹ W. Wrzaszcz (2023), *Zielona transformacja polityki rolnej w Unii Europejskiej*, „Zielone finanse”, s. 81-112.

³¹² A. J. Sójka (2022), *Europejski zielony ład – Unia Europejska od zrównoważonego rozwoju i bezpieczeństwa środowiskowego do ekologii*, „Studia administracji i bezpieczeństwa”, Tom 12, Nr 12, s. 121-139.

³¹³ M. Adamowicz (2021), *Europejski Zielony Ład a „zazielenienie” rolnictwa i Wspólnej Polityki Rolnej*, „Wieś i Rolnictwo”, Tom 3, Nr 192, s. 49-70.

oraz emisji gazów cieplarnianych będzie wymagać zmiany dotychczasowych praktyk uprawy. Może się to wiązać z koniecznością inwestycji w nowe technologie, modernizację infrastruktury oraz rozwój nowych metod produkcji. Wzrost kosztów produkcji oraz ryzyko utraty konkurencyjności na rynku mogą dodatkowo stanowić wyzwanie dla niektórych rodzinnych gospodarstw rolnych. Szczególnie dla podmiotów mniejszych o ograniczonych zasobach finansowych, wymagane inwestycje oraz konieczność dostosowania się do zmieniających się warunków produkcji mogą być trudne do zrealizowania. Warto jednak zauważyć, że wprowadzenie Zielonego Ładu otwiera również szereg możliwości rozwoju. Jedną z nich jest tworzenie rynków dla ekologicznych produktów oraz technologii.³¹⁴ Zwiększająca się świadomość ekologiczna konsumentów oraz wzrastające zainteresowanie żywnością wytwarzaną z poszanowaniem środowiska stwarzają okazję dla gospodarstw, które zdecydują się na przekształcenie swojej produkcji na ekologiczną.

Polskie gospodarstwa rolne, szczególnie te należące do rodzin, ciągle napotykają na wyzwania o charakterze ekonomicznym³¹⁵, obejmujące m.in. wysokie nakłady finansowe na procesy produkcji, niskie ceny po jakich są skupowane produkty rolnicze oraz ograniczony dostęp do środków finansowych na inwestycje i kredyty. Liczne gospodarstwa borykają się z trudnościami w utrzymaniu się na konkurencyjnym rynku, co prowadzi do zjawiska koncentracji ziemi przez dużych producentów. Dodatkowo, wzrost kosztów produkcji rolniczej wywiera negatywny wpływ na kondycję finansową rolników oraz ich rodziny, co może prowadzić do pogorszenia jakości życia oraz ograniczeń w zakresie inwestycji w rozwój gospodarstwa.

Dodać należy, że w ostatnich latach obserwuje się wzrost zainteresowania nowymi technologiami w rolnictwie, co bezpośrednio wiąże się z tzw. rolnictwem precyzyjnym w zakresie, gdzie wykorzystywane są zaawansowane narzędzia, takie jak systemy GPS, czujniki oraz analizy danych. Rodzinne gospodarstwa rolne w Polsce także coraz częściej korzystają z nowoczesnych rozwiązań technologicznych w celu zwiększenia efektywności produkcji, poprawy wydajności, zwiększenia konkurencyjności oraz redukcji kosztów. Implementacja nowych technologii w rolnictwie ma na celu usprawnienie procesów uprawy, hodowli i zarządzania

³¹⁴ R. Marks-Bielska, P. Wiśniewski (2022), *Znaczenie realizacji Europejskiego Zielonego Ładu dla polskiej wsi i rolnictwa*, [w:] Wilkin J., Hałasiewicz A. (red.), „Polska wieś 2022: raport o stanie wsi, 2022” (s. 119-132), Warszawa: Wydawnictwo naukowe SCHOLAR.

³¹⁵ Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi (2023), *Polska wieś i rolnictwo 2023*, Warszawa: MRiRW.

gospodarstwem, co przyczynia się do generowania korzyści zarówno ekonomicznych, jak i środowiskowych. Należy również zauważyć, że nowe technologie w rolnictwie mogą otwierać przed rodzinami rolników nowe możliwości biznesowe, takie jak produkcja energii z odnawialnych źródeł, ekoturystyka czy sprzedaż produktów rolnych online.

Rynek produktów rolnych podlega znaczącej zmienności, zarówno pod względem popytu, jak i podaży. W ostatnich latach obserwuje się wzrost konkurencji na rynkach światowych, co wywiera presję na ceny skupu produktów rolnych. Ponadto, zmieniające się preferencje konsumentów, wzrost świadomości ekologicznej oraz związane z tym trendy żywieniowe wpływają na strukturę produkcji rolniczej. Trzeba zatem stwierdzić, że rodzinne gospodarstwa rolne w Europie i w Polsce działają w dynamicznym otoczeniu rynkowym, gdzie popyt i podaż na produkty rolne podlegają ciągłym zmianom.

Popyt na produkty rolne w Polsce nadal pozostaje wysoki, co wynika z rosnącą liczbą konsumentów oraz zmieniających się ich preferencji. Z drugiej strony, podaż produktów rolnych również rośnie, co ma źródło zarówno w rozwiniętej infrastrukturze rolniczej, jak i również w inwestycjach w nowoczesne technologie oraz metody produkcji.

Niemniej jednak, choć popyt rośnie niektóre rodziny rolnicze mogą napotykać trudności w utrzymaniu się na rynku z uwagi na konkurencję ze strony większych producentów oraz niskie ceny skupu surowców rolno-spożywczych. W niektórych przypadkach cena skupu nie pokrywa kosztów produkcji, co prowadzi do obniżenia rentowności gospodarstw. Ponadto, utrzymujące się nierówności w dostępie do rynków sprzedaży mogą stanowić poważne wyzwanie dla rodzinnych gospodarstw rolnych, szczególnie dla tych mniejszych i mniej zróżnicowanych. Utrzymanie równowagi między popytem a podażą oraz osiągnięcie adekwatnych cen na produkty rolnicze stanowią zatem kluczowe wyzwania dla rodzinnych gospodarstw rolnych w Polsce. W celu skutecznego dostosowania się do zmian otoczenia, polskie gospodarstwa rolne, w tym rodzinne, powinny korzystać z nowoczesnych modeli biznesowych podnoszących ich sprawność operacyjną. Termin „model” według Powszechnego Słownika Języka Polskiego PWN oznacza „wzór, według którego coś ma być wykonane”³¹⁶, zaś „biznes” definiowany jest jako „przedsięwzięcie handlowe lub produkcyjne przynoszące zysk”.³¹⁷ W XXI wieku znaczenie modelu biznesowego w kontekście zarządzania

³¹⁶ Słownik Języka Polskiego PWN. <https://sjp.pwn.pl/sjp/model;2484153.html> (data dostępu: 31.03.2021).

³¹⁷ Słownik Języka Polskiego PWN. <https://sjp.pwn.pl/szukaj/biznes.html> (data dostępu: 31.03.2021).

przedsiębiorstwem znacząco wzrosło³¹⁸, stając się coraz częstszym przedmiotem studiów i badań.³¹⁹ W rezultacie model biznesowy stał się obecnie istotnym elementem każdego przedsiębiorstwa, umożliwiającym uzyskanie trwałej przewagi konkurencyjnej na rynku.³²⁰ Jest to szczególnie istotne, ponieważ działania oparte jedynie na wprowadzeniu nowych technologii lub zmianie produktowej nie zawsze prowadzą do zamierzonego sukcesu.³²¹ Możliwość adaptacji, jaką oferuje model biznesowy, stanowi skuteczny sposób radzenia sobie z kryzysami lub stopniowymi, ale trwałymi zmianami w otoczeniu, zarówno pod względem popytu, jak i podaży.³²²

Model biznesowy rozpatrywać można w trzech aspektach: semantycznym, konceptualnym oraz rodzajowym.³²³ W podejściu semantycznym określany jest jako uproszczony układ prowadzonej pojedynczej działalności gospodarczej, której celem jest uzyskanie zysku. W podejściu konceptualnym podkreślane są priorytety i kierunki funkcjonowania przedsiębiorstwa. Z kolei w podejściu rodzajowym model biznesowy odwzorowuje rzeczywistość według przypisanych mu funkcji oraz roli w procesie zarządzania lub analizy.³²⁴

Z szerokiej gamy modeli biznesowych omawianych w literaturze szczególne znaczenie przypisuje się koncepcji autorstwa Alexandra Osterwaldera. Autor nie tylko zaproponował własną definicję, zgodnie z którą model biznesowy *„opisuje przesłanki stojące za sposobem, w jaki organizacja tworzy wartość oraz zapewnia i czerpie zyski z tej wytworzonej wartości”*³²⁵. Ponadto, przedstawił narzędzie o niezwykłej przydatności w tworzeniu, opisywaniu i analizowaniu zmian w modelu biznesowym przedsiębiorstwa. Wspomniane narzędzie, znane jako „szablon Canvas” (patrz rys. 66). Szablon składa się z dziewięciu następujących elementów: segment klientów, propozycja wartości, relacje z klientami, kanały, strumień przychodów, kluczowe działania, kluczowe zasoby,

³¹⁸ H. Chesbrough (2010). *Business Model Innovation: Opportunities and Barriers*, „Long Range Planning”, Tom. 43, s. 354-363.

³¹⁹ B. W. Wirtz, A. Pistoia, S. Ullrich, V. Göttel (2016), *Business models: Origin, development and future research perspectives*, „Long Range Planning”, Tom 49, Nr 1, s. 36-54.

³²⁰ P. Wasiuk (2017), *Innowacyjny model biznesowy jako determinanta efektywnego zarządzania przedsiębiorstwem*, „Nowoczesne systemy zarządzania”, Zeszyt 12, Nr 3, s. 95-105.

³²¹ W. Jankowski, M. Jonhson (2013), *Rozwój przez innowacje w modelu biznesowym*, „Harvard Business Review Polska”, Nr 127, s. 108.

³²² M. Kachniewska (2019), *Modele biznesowe gospodarki cyfrowej jako czynnik zmian strukturalnych rynku turystycznego – stan badań*, „Folia Turistica”, Nr 53, s. 11-56.

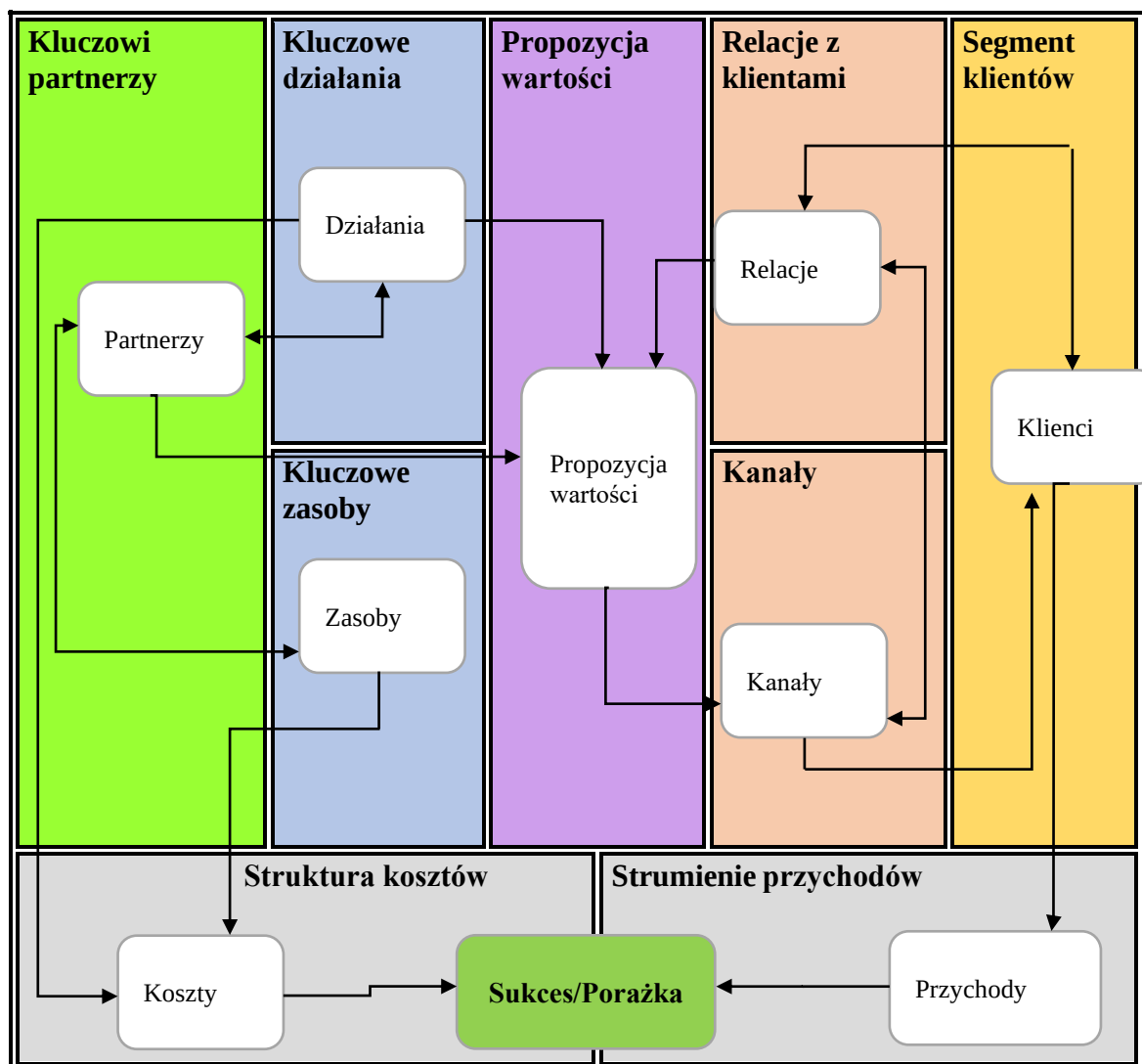
³²³ A. K. Wiśniewski (2018), *Klasyfikacje modeli biznesu*, „Przedsiębiorstwo we współczesnej gospodarce-teoria i praktyka”, Nr 2, s. 33-50.

³²⁴ A. K. Wiśniewski (2016), *Wartość w koncepcji modeli biznesu*, „Research on Enterprise in Modern Economy”, Tom 4, Nr 19, s. 78-79.

³²⁵ A. Osterwalder, Y. Pigneur (2024), *Tworzenie modeli biznesowych. Podręcznik wizjonera*, Gliwice: Wydawnictwo Helion, s. 18.

kluczowi partnerzy oraz struktura kosztów. Zestawienie tych elementów umożliwia uzyskanie szczegółowego obrazu przedsiębiorstwa oraz ułatwia planowanie i ocenę dokonywanych w nim zmian. Stanowi jedno z narzędzi ułatwiających analizę całej organizacji, prezentując jej zarys „z lotu ptaka” a równocześnie umożliwia dokładny opis każdego z tych elementów jak również relacji pomiędzy nimi³²⁶

Rysunek 66. Dziewięcioelementowy szablon Canvas wraz z przedstawieniem relacji pomiędzy poszczególnymi elementami

Źródło: opracowanie własne na podstawie A. Osterwalder, Y. Pigneur (2024), Tworzenie modeli biznesowych. Podręcznik wizjonera, Gliwice: Wydawnictwo Helion,

Wybór modelu biznesowego Canvas wynika z kilku charakterystycznych cech tego narzędzia. Oferuje ono uproszczoną reprezentację elementów kluczowych dla każdego biznesu, co ułatwia zrozumienie relacji między nimi. W porównaniu np. z tradycyjnym

³²⁶ J. Drzewiecki, A. Równicka (2015), *Model biznesu jako narzędzie planowania i opisu projektu na przykładzie Electrolux Poland Sp. z o. o.*, „Nauki o zarządzaniu”, Tom 3, Nr 24, s. 69-79.

biznesplanem obejmuje wszystkie istotne elementy modelu biznesowego w jednym ujęciu, co pomaga zapewnić kompleksowe podejście do projektowania biznesu i umożliwia skupienie się na najbardziej istotnych aspektach działalności organizacji. Szablon Canvas umożliwia również szybką aktualizację danych, co pozwala na ciągłe odwzorowanie rzeczywistej działalności przedsiębiorstwa. Jest to istotna zaleta w porównaniu do innych modeli, które wymagają tworzenia czasochłonnej i sztywnej dokumentacji mogącej szybko stać się nieaktualną w przypadku wystąpienia nieprzewidzianych zmian. Pozwala także na jasne określenie wartości, którą firma ma dostarczyć klientom oraz tego w jaki sposób ma zamiar to osiągnąć. Dodatkowo, model biznesowy Canvas pozwala nie tylko na planowanie przyszłych działań, ale także na analizę wcześniejszych podejmowanych przez przedsiębiorstwo. Jest to istotne, ponieważ umożliwia wyciągnięcie wniosków z przeszłości i dokonanie adekwatnych korekt w strategii biznesowej.

Model biznesowy Canvas kładzie szczególny nacisk na zdobywanie klientów, co często jest pomijane w tradycyjnych podejściach, gdzie główna uwaga skupia się na produktach lub usługach oferowanych przez przedsiębiorstwo. Szablon Canvas wymusza dokładne przemyślenie procesu pozyskiwania klientów oraz budowania z nimi relacji. Dzięki temu umożliwia jasne określenie strategii rozwoju przedsiębiorstwa, uwzględniając aktualną sytuację rynkową i konkurencyjną.³²⁷

Zbudowanie efektywnego modelu biznesowego w oparciu o szablon Canvas jest zadaniem trudnym, gdyż wiąże się z koniecznością posiadania szerokiej wiedzy na temat specyfiki danej dziedziny działalności, planowanej oferty produktowej, potrzeb i oczekiwań klientów oraz czynników tworzących wartość dla klienta. To wymaga dogłębnego zrozumienia rynku, na którym działa przedsiębiorstwo oraz analizy konkurentów. Ponadto, proces ten wymaga uwzględnienia zmieniającego się otoczenia biznesowego oraz szybkiej adaptacji do nowych trendów i technologii. W rezultacie modele biznesowe różnią się między sobą w zależności od branży, rynku oraz warunków otoczenia, w których operuje dane przedsiębiorstwo. Dlatego też istotne jest ciągłe monitorowanie i ocena sytuacji, aby dostosować to narzędzie do zmieniających się warunków rynkowych, a tym samym zapewnić długoterminowy sukces przedsiębiorstwa.

³²⁷ M. Pierściniak (2016), *The Business Model Canvas-narzędzie zarządzania dla start-upów*, „Przedsiębiorstwo i Region”, Nr 8, s. 56-64.

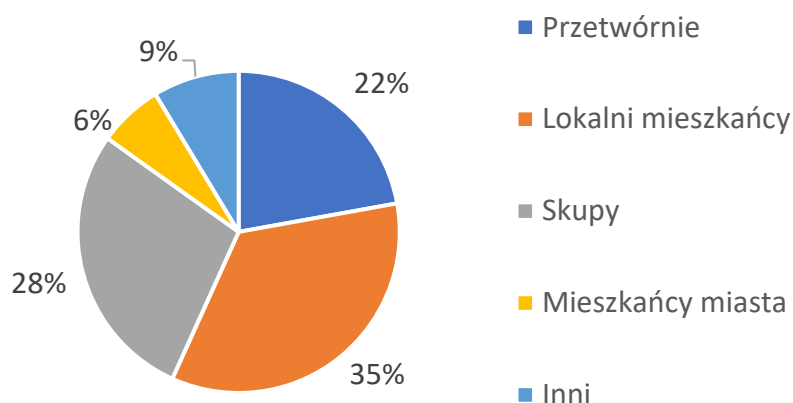
2. Model biznesowy małych rodzinnych gospodarstw rolnych prowadzących produkcję ekologiczną - schemat Canvas

2.1. Dotychczasowy model biznesowy stosowany w małych rodzinnych gospodarstwach rolnych z wdrożoną produkcją ekologiczną

Kształtujący się rynek wymaga od małych rodzinnych gospodarstw rolnych nieustannego szukania czynników umożliwiających osiągnięcie przewagi konkurencyjnej. Wśród tych czynników można wymienić wzrost efektywności produkcji, usprawnienie prowadzonej działalności, wykorzystanie pojawiających się okazji oraz przeciwdziałanie zagrożeniom. Potencjalne źródła zagrożeń dla tych gospodarstw obejmują pośredników, przedsiębiorstwa przetwórcze a także wybrane aspekty europejskiej oraz krajowej polityki rolnej. W rezultacie, rolnicy coraz częściej dostrzegają potrzebę identyfikacji, charakterystyki i skonstruowania modelu biznesowego, na którym opiera się funkcjonowanie ich gospodarstw. Jednakże taka konstrukcja i analiza stanowią dla nich wyzwanie głównie z uwagi na to, że taka perspektywa biznesowa nie była dotychczas powszechnie znana.

Rozpoczęcie analizy modelu biznesowego - w oparciu o który funkcjonują badane gospodarstwa - od segmentu klientów jest uzasadnione, ponieważ bez poznania klientów, zrozumienia ich potrzeb oraz skutecznego ich zaspokojenia żadne przedsiębiorstwo nie może istnieć na rynku. W przypadku badanych gospodarstw rolnych wyróżnić można pięć głównych grup klientów – patrz rys. 67.

Rysunek 67. Grupy klientów obsługiwane przez badane małe rodzinne gospodarstwa rolne prowadzące produkcję ekologiczną

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badania ankietowego.

Z rys. 67 wynika, że badane gospodarstwa rolne przeważnie obsługują trzy grupy klientów. Należą, jak można zauważyć, do nich rynek lokalny, co potwierdza wcześniejszą dokonaną obserwację, że to właśnie ten rynek jest najczęściej obsługiwany przez badane gospodarstwa. Znaczny udział lokalnych mieszkańców jako docelowej grupy konsumentów wskazuje na istnienie silnych relacji pomiędzy gospodarstwami rolnymi a lokalną społecznością. Potwierdza to 24% udział gospodarstw dla których ta grupa konsumentów stanowi wyłącznych odbiorców ich produktów.

Skupy oraz przetwórnice wskazywane łącznie przez 50% badanych gospodarstw, reprezentują odbiorców hurtowych. Mimo że obie grupy klientów są istotne dla zapewnienia stabilnego źródła dochodu, to znaczny udział lokalnych mieszkańców sugeruje, że gospodarstwa prowadzące produkcję ekologiczną, są przychylne budowaniu właśnie z nimi dłuższych relacji nastawionych na sprzedaż.

Zebrane informacje potwierdzają – wspomniany w niniejszej pracy – schemat znany również z prowadzenia produkcji konwencjonalnej, który podkreśla istotną rolę polskich skupów i przetwórni przy sprzedaży produktów ekologicznych. Jest to zgodne z obserwacją, że również w przypadku produkcji ekologicznej odbiorcy Ci stanowią kluczową grupę klientów dla małych rodzinnych gospodarstw rolnych. Wskazuje to na zachowanie pewnych analogii w zakresie obsługi klienta i strategii sprzedaży między gospodarstwami prowadzącymi produkcję ekologiczną, a tymi produkującymi konwencjonalnie.

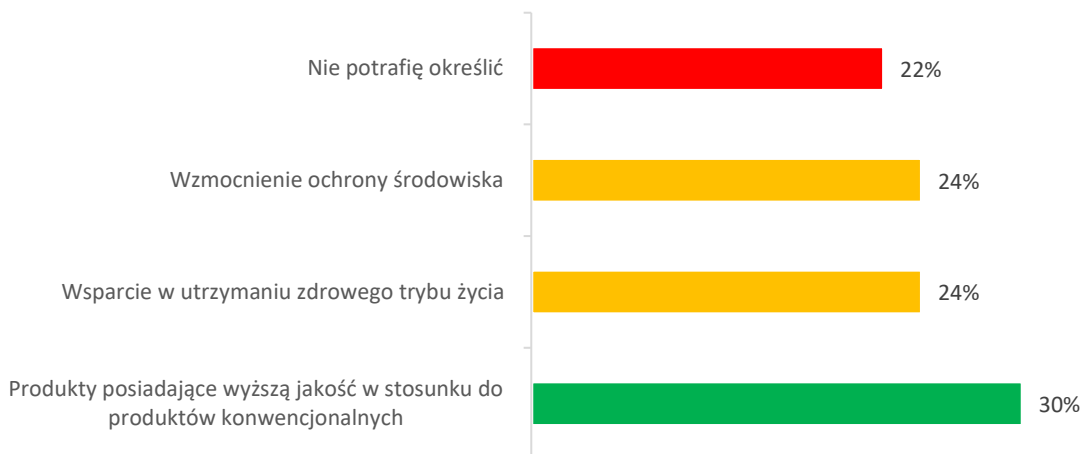
Niewielki udział mieszkańców miast (6%) wskazuje, że są oni pomijani jako potencjalni odbiorcy. Niski odsetek obsługi tego segmentu klientów sugeruje, że gospodarstwa rolne skupiają swoją uwagę głównie na lokalnym rynku i nie wykazują chęci do wychodzenia poza ten kanał sprzedaży. Jest to zgodne z wcześniejszymi obserwacjami, które wskazują na silne powiązania z lokalnym rynkiem oraz ograniczone działania poświęcone dotarciu do klientów spoza swojego regionu.

9% badanych gospodarstw rolnych, które wskazały samych siebie jako obsługiwaną grupę klientów, pokazuje również nastawienie na samodzielne wykorzystanie produktów ekologicznych, np. gospodarstwa prowadzące hodowlę zwierząt w systemie konwencjonalnym wykorzystywały produkty ekologiczne na własne potrzeby. Produkty te często stanowiły źródło paszy, co sugeruje, że głównym celem wdrożenia produkcji ekologicznej było otrzymanie dopłat, a nie koncentracja na komercyjnej sprzedaży tych produktów.

Produkcja ekologiczna jako kierunek rozwoju małego rodzinnego gospodarstwa rolnego w Polsce

Kolejnym krokiem jest zdefiniowanie propozycji wartości, którą przedsiębiorstwo oferuje konsumentom w odpowiedzi na dostrzeżone lub wykreowane konkretnej potrzeby. Propozycja wartości może być kluczowym czynnikiem umożliwiającym przedsiębiorstwu wyróżnienie się na rynku i przyciągnięcie potencjalnych odbiorców. W przypadku małych rodzinnych gospodarstw rolnych, gdzie produkty oferowane na rynku często charakteryzują się jednorodnością, ten element ma szczególne znaczenie. Brak wyróżniających cech produktów może ograniczyć możliwość przyciągnięcia uwagi potencjalnych klientów. Z tego powodu produkty ekologiczne, które posiadają certyfikat mogą zyskać na znaczeniu i ułatwić wyróżnienie się na rynku. Jednakże, należy postawić pytanie, czy gospodarstwa prowadzące produkcję ekologiczną są w stanie właściwie określić swoją propozycję wartości, którą kierują do klientów. Odpowiedź na to pytanie została przedstawiona na rys. 68.

Rysunek 68. Propozycja wartości oferowana klientom przez badane małe rodzinne gospodarstwa rolne prowadzące produkcję ekologiczną

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badania ankietowego.

Wyniki badania wskazują, że około jedna piąta (22%) małych rodzinnych gospodarstw rolnych prowadzących produkcję ekologiczną doświadcza trudności w jednoznacznym określeniu oferowanej propozycji wartości. To zagadnienie staje się kluczowe z punktu widzenia zarządzania całym biznesem, gdyż brak klarownego zdefiniowania propozycji wartości może utrudnić skuteczną komunikację z klientami oraz promowanie unikalnych korzyści zdrowotnych oferowanych przez produkty ekologiczne. Dodatkowo, wyniki te sugerują, że część rolników może nie dostrzegać istotnej różnicy między produktem wytworzonym w sposób ekologiczny a konwencjonalny. W konsekwencji nie są oni

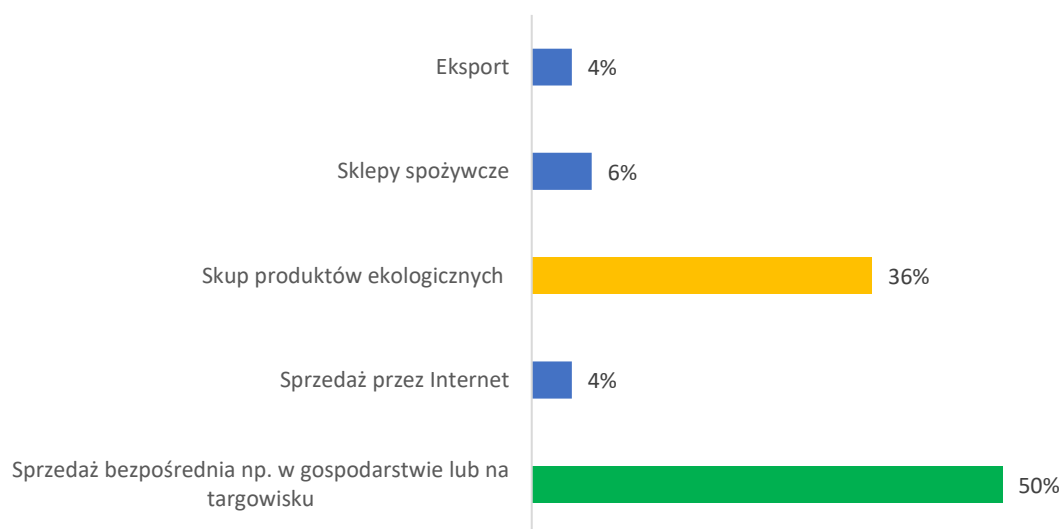
w stanie dostrzec korzyści płynących z produktów ekologicznych, co wpływa na ich zdolność do oceny wartości tychże produktów.

Z drugiej strony 30% rolników uznaje wyższą jakość oferowanych produktów w porównaniu do ogólnodostępnych i wytworzonych metodami konwencjonalnymi za kluczowy element ich propozycji wartości. Wsparcie w utrzymaniu zdrowego trybu życia, wskazane przez 24% respondentów sugeruje, że niektóre gospodarstwa rolne uznają promowanie zdrowego stylu życia za istotny składnik ich propozycji wartości. Podobnie 24% respondentów wskazało na obowiązek ochrony środowiska. To dowodzi, że gospodarstwa rolne wykazują odpowiednią świadomość dotyczącą ekologicznych praktyk rolniczych i promują zrównoważone sposoby produkcji jako integralną część swojej oferty.

Te wyniki dowodzą, że większość respondentów posiada świadomość głównych zalet swojej propozycji wartości. Jednak istnieje potrzeba dalszej pracy nad klarownym jej określeniem przez wszystkich uczestników badania. Jest to istotne, aby lepiej dostosować się do potrzeb klientów oraz wzmocnić pozycję swoich gospodarstw rolnych na wybranych rynkach.

Po określeniu docelowej grupy klientów należy zwrócić uwagę na kanały sprzedaży propozycji wartości wykorzystywane przez małe rodzinne gospodarstwa rolne, co przedstawiono na rys. 69.

Rysunek 69. Kanały sprzedaży wykorzystywane przez badane małe rodzinne gospodarstwa rolne prowadzące produkcję ekologiczną

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badania ankietowego.

Poprzez kanały sprzedaży przedsiębiorstwo nawiązuje kontakt z poszczególnymi grupami klientów, dostarczając im informacje o oferowanych produktach lub usługach. Kanały te spełniają kilka istotnych zadań: zwiększają świadomość klientów na temat proponowanej przez przedsiębiorstwo propozycji wartości, umożliwiają klientom formułowanie opinii na temat tej oferty, ułatwiają zakup oferowanej propozycji wartości oraz zapewniają wsparcie posprzedażowe.

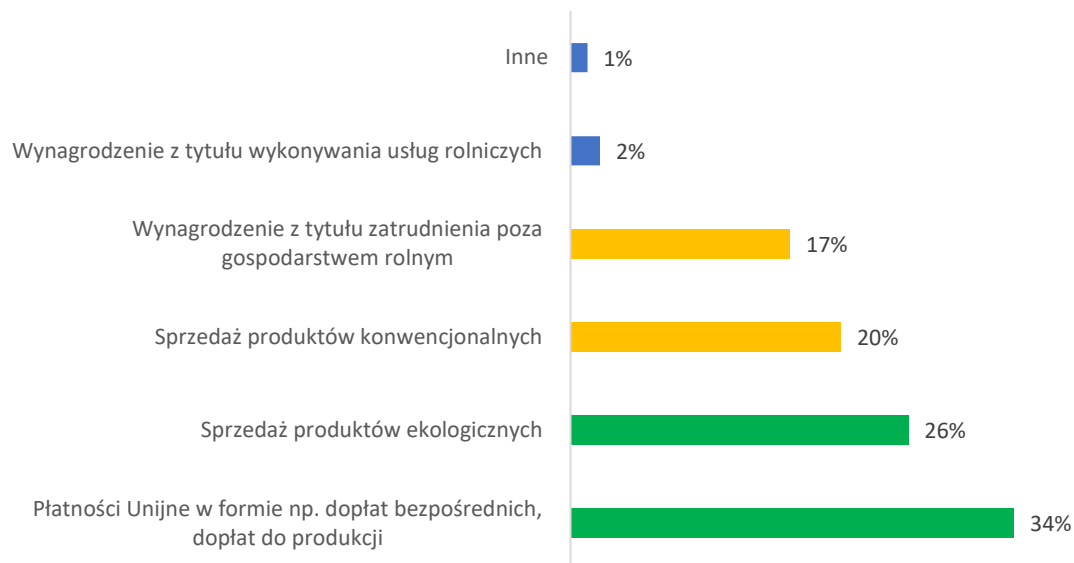
Małe rodzinne gospodarstwa rolne stosowały przeważnie dwa kanały sprzedaży. Wyniki wskazują, że najczęściej stosowanym kanałem była sprzedaż bezpośrednia. Jest to wyraźne odzwierciedlenie strategii polegającej na bezpośrednim kontakcie z klientem, co umożliwia budowanie zaufania i lojalności. Drugim popularnym kanałem była sprzedaż poprzez skup lub przetwórnictwo. Sklepy spożywcze stanowiły jedynie 6% udziału. Eksport odgrywa marginalną rolę, podobnie jak sprzedaż przez Internet, co może wynikać z ograniczeń związanych z dostępem do rynków zagranicznych, preferencjami lokalnych rynków, a także brakiem umiejętności obsługi witryn internetowych.

Zaznaczyć należy, że 42% badanych małych rodzinnych gospodarstw rolnych stosowało dywersyfikację kanałów sprzedaży. Jednakże, aż dla 93% badanych podmiotów dywersyfikacja ta była ograniczona jedynie do dwóch kanałów sprzedaży, a 51% z nich wykorzystywało jedynie sprzedaż bezpośrednią oraz sprzedaż do skupu. Warto także wspomnieć, że kanały w postaci sprzedaży internetowej, sprzedaży produktów poprzez lokalne sklepy lub eksport były jedynie w niewielkim stopniu wykorzystywane przez badane gospodarstwa rolne.

Analiza preferowanych kanałów wskazuje, że badane małe gospodarstwa rolne prowadzące produkcję ekologiczną koncentrują się głównie na samej sprzedaży przy jednoczesnym braku działań posprzedażowych, a jedyny kontakt z klientem występuje w momencie realizacji transakcji. Badane gospodarstwa wskazały, że nie dążą do budowy i utrzymywania głębszych relacji z klientem, co wymagałoby znacznego zaangażowania z ich strony. W związku z tym rolnicy przyjmują założenie, że im prostsza relacja tym lepsza.

Strumień przychodów w modelu biznesowym oznacza przepływy finansowe generowane przez zaspokajanie potrzeb różnych grup klientów. Ten element modelu uwzględnia różne źródła dochodów generowane przez działalność rolniczą prowadzoną przez małe gospodarstwa rodzinne. Ich źródła przedstawiono na rys. 70.

Rysunek 70. Główne źródła dochodu w gospodarstwie rolnym prowadzącym produkcję ekologiczną

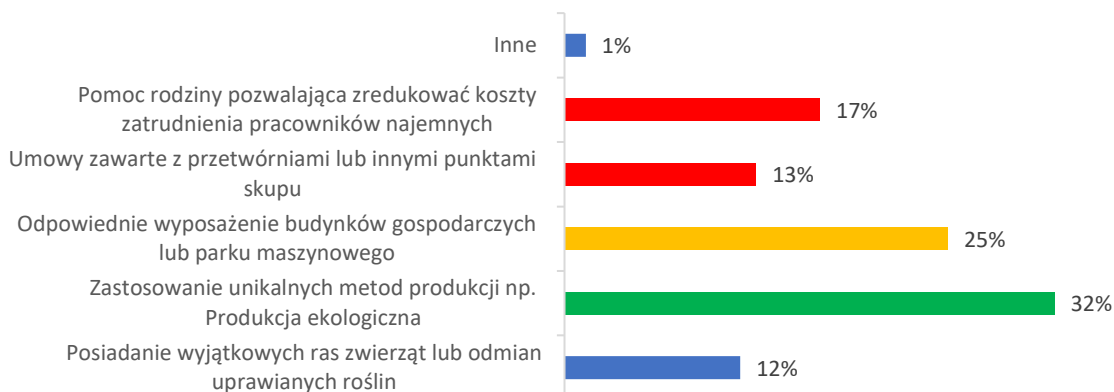
Źródło: Opracowanie własne na podstawie badania ankietowego.

Najczęściej wskazywanym źródłem przychodów przez respondentów były wspomniane już wielokrotnie płatności unijne. Ich istotny udział w dochodach wskazuje na ich kluczową funkcję w zapewnianiu stabilności finansowej badanych gospodarstw. Drugim najczęściej wskazywanym źródłem dochodu była sprzedaż produktów ekologicznych, wskazana przez 26 % badanych gospodarstw rolnych. Należy zauważyć, że trzecim w kolejności źródłem dochodu była sprzedaż produktów konwencjonalnych (20% badanych) oraz wynagrodzenie z tytułu zatrudnienia poza gospodarstwem rolnym (17% badanych). Niewielki udział wynagrodzeń z tytułu wykonywania usług rolniczych może oznaczać, że usługi rolnicze nie stanowią istotnego źródła dochodu dla większości badanych gospodarstw rolnych.

Posiadanie przez współczesne gospodarstwa umiejętności identyfikacji oraz rozwijania kluczowych dla każdego przedsiębiorstwa zasobów jest nie tylko pożądane, ale wręcz konieczne w prowadzeniu działalności biznesowej, gdyż mają one fundamentalne znaczenie dla przebiegu procesu produkcji, skutecznego dotarcia do klientów oraz dla generowania odpowiednich przychodów. Kluczowe zasoby pozwalają na osiągnięcie przewagi konkurencyjnej na rynku oraz na wyróżnienie się wśród konkurencji.

W przypadku badanych rodzinnych gospodarstw rolnych umiejętność ich zidentyfikowania została przedstawiona na rys. 71.

Rysunek 71. Kluczowe zasoby, które w opinii badanych posiada małe rodzinne gospodarstwo rolne prowadzące produkcję ekologiczną

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badania ankietowego

Z rys. 71 wynika, że badane gospodarstwa dysponują zróżnicowanymi zasobami, które mogą wpływać na ich konkurencyjność i efektywność na rynku. Najczęściej wskazywanym kluczowym zasobem było zastosowanie unikalnych metod produkcji, szczególnie produkcji ekologicznej. Ponadto, jedna czwarta badanych podmiotów wskazała na wyposażenie techniczne gospodarstw, takie jak jakość parku maszynowego i budynków gospodarczych, które ma istotne znaczenie dla efektywnego prowadzenia działalności rolniczej.

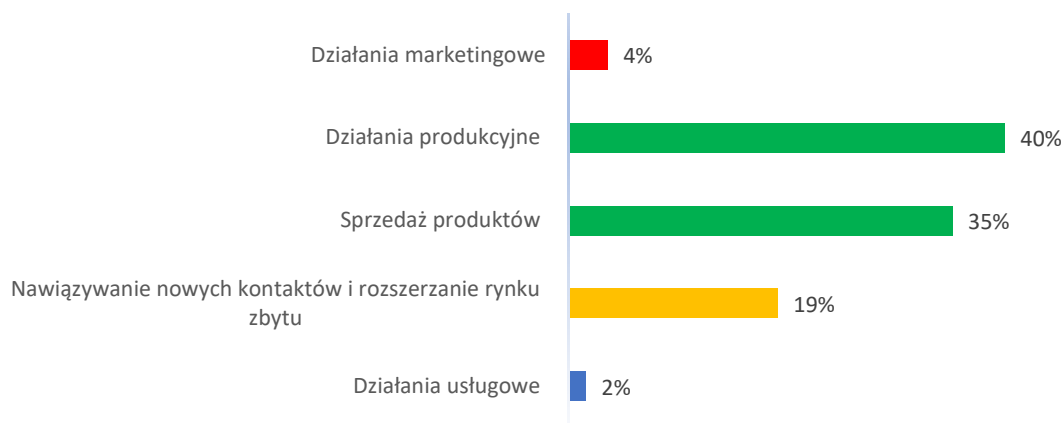
Nie można pominąć również roli rodziny jako kluczowego zasobu gospodarstwa rolnego. Rodzina, włączając w to dalszych krewnych, odgrywa istotną rolę, szczególnie w okresach sezonowych, takich jak zbiory, kiedy to pomoc z ich strony wpływa na redukcję kosztów zatrudnienia. Jednakże jedynie 17% badanych gospodarstw rolnych uznaje krewnych za kluczowy zasób, co może wynikać z tradycyjnego podejścia rolników, którzy nie zawsze uznają rodzinę jako element prowadzonej działalności. Rolnicy nie mają w zwyczaju patrzeć na rodzinę jako na jeden z elementów prowadzonej działalności.

Umowy zawarte z przetwórcami stanowią – w opinii respondentów – kolejny kluczowy zasób, ale jedynie dla 13% badanych podmiotów, co sugeruje pewien sceptycyzm rolników wobec długoterminowych relacji z innymi przedsiębiorstwami. Podobnie posiadanie wyjątkowych ras zwierząt lub odmian roślin jest kluczowym zasobem jedynie dla 12% respondentów.

Oprócz kluczowych zasobów istotnym elementem są kluczowe działania wykonywane w gospodarstwie rolnym. Te działania określają nie tylko proces generowania przychodów, ale także sposób nawiązywania i utrzymywania relacji z klientami. Na

podstawie opinii badanych rolników kluczowe dla funkcjonowania ich przedsiębiorstw są następujące działania – patrz rys. 72.

Rysunek 72. Kluczowe działania wykonywane w badanych małych gospodarstwach rolnych prowadzących produkcję ekologiczną

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badania ankietowego.

Według 40% badanych gospodarstw najważniejsze są działania produkcyjne związane z hodowlą zwierząt oraz uprawą roślin. Są one nie tylko fundamentem, ale zarazem istotą gospodarstw rolnych, gdyż produkcja zawsze odgrywała i nadal odgrywa centralną rolę w ich działalności.

Drugim najczęściej wskazywanym działaniem ocenianym również jako kluczowe (35% wskazań) jest sprzedaż wytworzonych produktów. Nie jest to zaskakujące, gdyż fakt sprzedaży oznacza de facto sukces ekonomiczny gospodarstwa.

Wreszcie 19% respondentów wskazało nawiązywanie nowych kontaktów jako kluczowe działanie gospodarstwa. Dowodzi to dokonującej się powolnej ewolucji w podejściu rolników do prowadzonej działalności. Przestają skupiać się wyłącznie na produkcji i szybkiej sprzedaży, lecz starają się także znaleźć nowe kierunki sprzedaży dla swoich produktów. Wskazuje to na rosnącą świadomość wśród rolników o konieczności rozwijania sieci kontaktów oraz poszerzania rynków zbytu dla produktów rolnych, co może stanowić kluczowy czynnik dla wzrostu ich działalności.

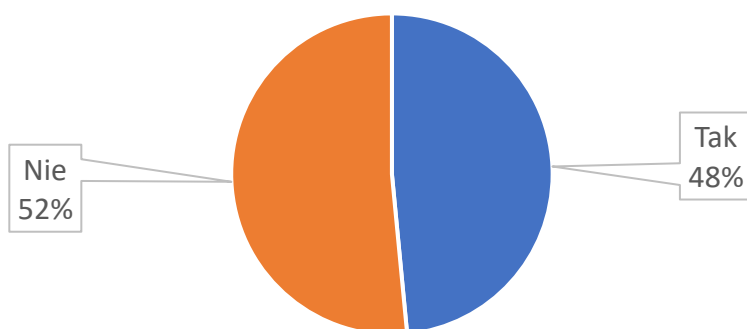
Jedynie niewielka liczba, tj. 4% badanych podmiotów uznała za ważne działania marketingowe oraz usługowe, które mogłyby zwiększyć sprzedaż oraz poziom dochodów. Pomimo ich istotnego znaczenia są one stosunkowo rzadko wskazywane w porównaniu do innych działań, co sugeruje, że nie wszystkie gospodarstwa rolne przykładają dużą wagę

Produkcja ekologiczna jako kierunek rozwoju małego rodzinnego gospodarstwa rolnego w Polsce

do działań marketingowych. Niemniej jednak, ich obecność wskazuje na rosnącą świadomość rolników co do konieczności promocji i reklamy swoich produktów.

W prowadzeniu przedsiębiorstwa jest również niezbędne nawiązywanie sojuszy oraz pozyskiwanie partnerów biznesowych. Ten aspekt dotyczy coraz częściej również małych gospodarstw rolnych, zwłaszcza tych skoncentrowanych na rozwoju. Poprzez te partnerstwa gospodarstwa uzyskują dostęp do różnorodnych korzyści, takich jak minimalizacja ryzyka, obniżenie kosztów operacyjnych oraz zapewnienie stałego dostępu do potrzebnych zasobów. Z tego względu dla małych rodzinnych gospodarstw rolnych identyfikacja partnerów staje się coraz bardziej istotna – patrz rys. 73.

Rysunek 73. Umiejętność znalezienia kluczowych partnerów przez badane małe rodzinne gospodarstwa rolne prowadzące produkcję ekologiczną

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badania ankietowego.

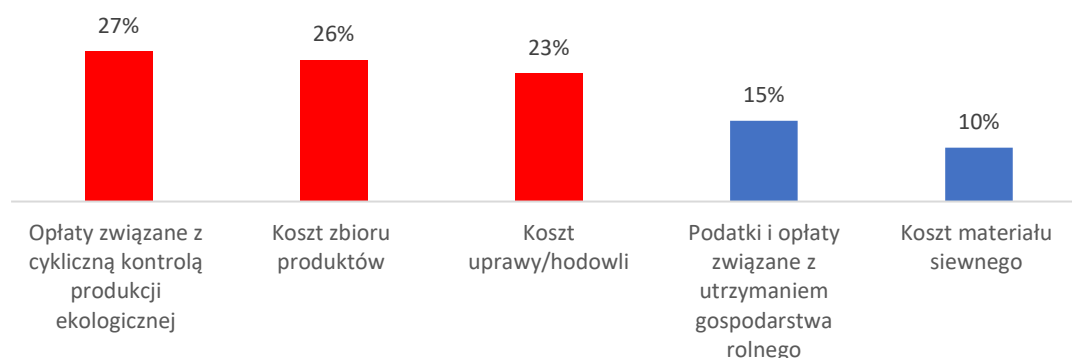
Uzyskane informacje pokazują, że badane małe rodzinne gospodarstwa rolne, które prowadzą produkcję ekologiczną, mają dużą trudność we wskazaniu potencjalnych partnerów biznesowych. Budzi to pewne zaskoczenie, gdyż np. proces wdrożenia produkcji ekologicznej wymaga ścisłej współpracy z doradcą rolnym, który pomaga w tworzeniu planu wdrożenia, stając się ważnym partnerem dla danego gospodarstwa. Mimo takiej potrzeby, tylko dla 48% badanych gospodarstw zidentyfikowanie partnera biznesowego nie stanowi problemu. Oznacza to, że dla większości badanych gospodarstw funkcjonujących w sektorze produkcji ekologicznej określenie, kto jest ich partnerem biznesowym jest problemem.

Ostatnim ważnym elementem modelu biznesowego gospodarstwa jest struktura kosztów, jakie ponoszą małe gospodarstwa rolne prowadzące produkcję ekologiczną. Określenie tych kosztów wymaga dogłębnej analizy własnych zasobów, prowadzonych działań oraz relacji z partnerami przedsiębiorstwa. Koszty własne gospodarstwa nie mogą być precyzyjnie ustalone bez uwzględnienia tych trzech istotnych czynników. W modelach

biznesowych struktura kosztów może być albo skoncentrowana wokół minimalizowana kosztów, albo wokół maksymalizowania tworzenia wartości użytkowej. W przypadku koncentracji na kosztach głównym celem jest dążenie do ich redukcji tam, gdzie jest to możliwe. Natomiast skupiając się na strukturze wartości dla klienta, priorytetem staje się zapewnienie klientom atrakcyjnej propozycji wartości. W tym kontekście przedsiębiorstwa starają się z jednej strony obniżać i kontrolować koszty, a z drugiej zaś zapewnić odpowiednio wysoki poziom satysfakcji swoim klientom.

W małych gospodarstwach rolnych prowadzących produkcję ekologiczną struktura kosztów może być niezwykle zróżnicowana – ze względu na specyfikę tej produkcji oraz warunki lokalne – patrz rys. 74.

Rysunek 74. Główne źródła kosztów w małym rodzinnym gospodarstwie rolnym prowadzącym produkcję ekologiczną

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badania ankietowego.

W opinii badanych gospodarstw największym źródłem kosztów są opłaty związane z cykliczną kontrolą produkcji ekologicznej (wskazane przez 27% respondentów). W przypadku produkcji ekologicznej stanowią one nową kategorię kosztów. Ich podkreślenie jest zrozumiałe biorąc pod uwagę rygorystyczne normy i procedury, jakie muszą spełniać gospodarstwa ekologiczne w celu utrzymania certyfikatu. Opłaty te ze względu na ich wysokość, mimo możliwości częściowego zwrotu, są odczuwalne przez rolnika przez co stanowią m.in. barierę rozwojową dla tego rodzaju produkcji.

Kolejnym istotnym źródłem kosztów jest koszt zbioru produktów. Związany jest on ze wzmożoną pracą ręczną, zatrudnieniem potencjalnych najemnych oraz intensywnym wykorzystywaniem maszyn podczas zbioru produktów. Nie można wykluczyć, że te koszty mogą się znacznie zwiększyć.

Badane gospodarstwa (23% respondentów) zwróciły uwagę również na koszty związane z uprawą roślin oraz hodowlą, które wynikają wprost ze specyfiki produkcji

*Produkcja ekologiczna jako kierunek rozwoju małego rodzinnego gospodarstwa
rolnego w Polsce*

ekologicznej np. braku możliwości stosowania chociażby środków ochrony roślin. Tym samym proces uprawy wymaga większej liczby zabiegów mechanicznych, co bezpośrednio podnosi koszt uprawy bądź hodowli.

Warto dodać, że w opinii badanych podatki oraz opłaty związane z utrzymaniem gospodarstwa rolnego nie stanowią znacznego źródła kosztów. Obejmują one różnego rodzaju podatki lokalne, opłaty za korzystanie z ziemi, wody czy energii, które są nieodłącznym elementem prowadzenia gospodarstwa.

Podsumowując, uzyskane informacje potwierdzają złożoność struktury kosztów w małych rodzinnych gospodarstwach rolnych prowadzących produkcję ekologiczną oraz wskazują na różnorodność wydatków, które towarzyszą prowadzeniu produkcji ekologicznej.

Schemat Canvas jest narzędziem strategicznego planowania biznesowego, które pozwala na bardziej klarowne określenie i ujęcie kluczowych aspektów funkcjonowania przedsiębiorstwa. Na podstawie zgromadzonych informacji podjęto próbę rozpisania na schemacie modelu Canvas tych elementów modelu biznesowego, które zostały wskazane przez badane małe rodzinne gospodarstwa rolne prowadzące produkcję ekologiczną – patrz rys. 75.

Rysunek 75. Model biznesu małego rodzinnego gospodarstwa rolnego prowadzącego (schemat Canvas) w świetle wyników przeprowadzonych badań

Kluczowi partnerzy	Kluczowe działania	Propozycja wartości	Relacje z klientami	Segment klientów
	Kluczowe zasoby		Kanały	
	- Działania produkcyjne - Sprzedaż produktów	Produkty posiadające wyższą jakość w stosunku do produktów konwencjonalnych	Relacja podstawowa	- Lokalni mieszkańcy - Skupy
	- Zastosowane unikalne metod produkcji - Wypożalenie budynków gospodarczych lub parku maszynowego		- Sprzedaż bezpośrednia - Sprzedaż do skupu	
Struktura kosztów		Strumienie przychodów		
- Opłaty związane z cykliczną kontrolą - Koszty zbioru - Koszty uprawy/hodowli		- Płatności unijne - Sprzedaż produktów ekologicznych - Sprzedaż produktów konwencjonalnych - Wynagrodzenie z tytułu pracy poza gospodarstwem rolnym		

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badania ankietowego.

2.2. Rekomendowany model biznesowy małego rodzinnego gospodarstwa rolnego prowadzącego produkcję ekologiczną

Rozpisanie kluczowych elementów modelu biznesowego dla badanych małych rodzinnych gospodarstw rolnych prowadzących produkcję ekologiczną na schemacie Canvas przyczyniło się do osiągnięcia kilku istotnych korzyści. Po pierwsze, umożliwiło skonstruowanie ogólnego modelu biznesowego dla małych gospodarstw rolnych, które kierują się zasadami produkcji ekologicznej. Po drugie, zidentyfikowano podstawowe elementy charakteryzujące produkcję ekologiczną, co umożliwia głębsze zrozumienie specyfiki tej dziedziny. Wreszcie po trzecie, zidentyfikowano obszary modelu wymagające wyraźnego udokumentowania przez zaproponowanie zmian konkretyzujących niektóre pola obecnego modelu biznesowego. Na podstawie zgromadzonych informacji stało się możliwe sformułowanie konkretnych zmian w schemacie modelu biznesowego zidentyfikowanego w trakcie badania (rys. 75). Zaproponowane modyfikacje przedstawiono na rys. 76 (oznaczone kolorem czerwonym). Dotyczą one pięciu pól, w tym segmentu klientów, relacji z klientami, kluczowych działań, kluczowych partnerów oraz strumieni przychodów.

Rysunek 76. Rekomendowany schemat modelu biznesowego małego rodzinnego gospodarstwa rolnego prowadzącego produkcję ekologiczną

Kluczowi partnerzy	Kluczowe działania	Propozycja wartości	Relacje z klientami	Segment klientów
• Doradca rolny • Przetwórnice /skupy • Rodzina • Gospodarstwa rolne prowadzące produkcję ekologiczną	• Działania produkcyjne • Sprzedaż produktów • Działania marketingowe	Produkty posiadające wyższą jakość w stosunku do produktów konwencjonalnych	• Relacja proaktywna • Kooperatywa spożywcza	• Lokalni mieszkańcy • Skupy • Mieszkańcy miast
	Kluczowe zasoby • Zastosowanie unikalnych metod produkcji • Odpowiednie wyposażenie budynków gospodarczych lub parku maszynowego		Kanały • Sprzedaż bezpośrednia • Sprzedaż do skupu	
Struktura kosztów • Opłaty związane z cykliczną kontrolą • Koszty zbioru • Koszty uprawy/hodowli			Strumienie przychodów • Płatności unijne • Sprzedaż produktów ekologicznych • Wynagrodzenie z tytułu pracy poza gospodarstwem rolnym • Sprzedaż produktów konwencjonalnych	

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badania ankietowego.

W proponowanym modelu w pierwszej kolejności zwrócono uwagę na kluczowych partnerów. Mogą nimi być zarówno podmioty instytucjonalne, jak i osoby fizyczne, których wpływ na podejmowanie strategicznych decyzji oraz rozwój gospodarstwa rolnego jest znaczący. W odniesieniu do nich kluczowe znaczenie ma analiza następujących pytań: Kto jest kluczowym dostawcą? Kto stanowi najważniejszego partnera biznesowego? Jakie produkty i usługi mogą dostarczyć partnerzy?

Partnerami dla małego gospodarstwa rolnego mogą być doradcy rolni, członkowie rodziny zaangażowani w działalność gospodarstwa, a także skupy i przetwórnice, które stanowią główne miejsca sprzedaży produktów rolnych. Kluczowi partnerzy, oprócz swojej roli w procesie dostarczania zasobów, mogą także pełnić funkcję konsultantów i doradców, wspierając rozwój oraz efektywność gospodarstwa. Dlatego też istotnym elementem prowadzenia gospodarstwa rolnego jest dokładne określenie partnerów biznesowych oraz zrozumienie ich roli i wpływu na funkcjonowanie przedsiębiorstwa. Ich odpowiednie wskazanie pozwala na efektywne zarządzanie relacjami oraz wykorzystanie potencjału, jaki mogą wnieść dla rozwoju gospodarstwa rolnego.

Ta niedostateczna identyfikacja partnerów wynika często z autorytarnego podejścia właścicieli gospodarstw rolnych do zarządzania oraz podejmowania decyzji dotyczących działalności rolniczej. W takim podejściu ostateczne decyzje zawsze należą do rolnika, co prowadzi do braku świadomości, że gospodarstwo rolne jest integralną częścią szerszego otoczenia biznesowego i społecznego. Jest to istotne, ponieważ funkcjonowanie przedsiębiorstwa jest ściśle powiązane z jego otoczeniem, a decyzje podejmowane przez rolnika są często kształtowane poprzez wpływ różnych podmiotów zewnętrznych.

W rzeczywistości strategię i działania gospodarstwa rolnego są często narzucane przez otaczające je podmioty, takie jak doradcy rolni, skupy oraz przetwórnice. To właśnie te podmioty mogą wytyczać kierunki produkcji, narzucać standardy jakościowe oraz wpływać na procesy produkcyjne. Dlatego też zrozumienie i identyfikacja kluczowych partnerów biznesowych staje się kluczowym aspektem dla efektywnego funkcjonowania gospodarstwa rolnego oraz dostosowania do zmieniających się warunków rynkowych.

Kolejnym czynnikiem utrudniającym identyfikację kluczowych partnerów jest długotrwała i nieformalna relacja między gospodarstwem rolnym a najbliższymi skupami czy przetwórniami. Wieloletnia współpraca z tymi podmiotami sprawia, że nie są one często traktowane jako kluczowi partnerzy, lecz raczej jako naturalna część procesu produkcyjnego. Rolnicy przyjmują postawę, że *„skoro istnieje producent, to musi być też*

skup”, co może prowadzić do pominięcia formalnego uznania tych podmiotów za partnerów biznesowych.

Dodatkowo, rolnicy często nie przypisują skupom czy przetwórciom roli decyzyjnej w kształtowaniu produkcji na danym obszarze. Uważają, że to oni sami są jedynymi decydentami w zakresie tego, co jest produkowane na ich gospodarstwach, co prowadzi do niedoceny wpływu tych podmiotów na kierunek działalności rolniczej.

Brak formalnych relacji z najbliższymi skupami oraz przetwórcami sprawia, że nie ma obowiązku realizacji przez obie strony podjętych zobowiązań. W takiej sytuacji nawet jeśli najbliższy skup jest jedyną możliwością zbycia produktów rolnych na danym obszarze, nie jest traktowany jako kluczowy partner, ponieważ brakuje formalnego związku pomiędzy nim a gospodarstwem.

Również, członków rodziny, którzy mogą być potencjalnymi następcami w gospodarstwie często nie uznaje się za kluczowych partnerów. To wynika z faktu, że już od najmłodszych lat pracują oni w gospodarstwie rolnym w sposób nieformalny i niewymuszony. Ich wkład jest postrzegany jako naturalna część funkcjonowania gospodarstwa, a nie konieczność biznesowa. W związku z tym członkowie rodziny nie są traktowani jako niezbędni do prowadzenia działalności, ale raczej jako nieodłączna jej część. Nie są również uznawani za zasób, którym dysponuje gospodarstwo rolne. Ich rola i wkład w jego funkcjonowanie jest trudna do sklasyfikowania jako tradycyjny zasób przedsiębiorstwa. Z tego powodu postrzeganie członków rodziny jako kluczowych partnerów biznesowych jest zagadnieniem skomplikowanym i wielowarstwowym. W rezultacie są oni często traktowani jako odrębna kategoria, która wymyka się tradycyjnym ramom definicji partnerstwa biznesowego.

Kontynuując tę analizę trzeba podkreślić, że segmentacja klientów stanowi kluczowy element każdej strategii biznesowej. Jest to szczególnie ważne w przypadku małych rodzinnych gospodarstw rolnych, które często kierują swoje produkty na lokalny rynek. Warto więc zadać pytania dotyczące docelowego klienta: Kto jest odbiorcą propozycji wartości? Kto stanowi głównych klientów? Kto jest gotów płacić za oferowane produkty?

W przypadku badanych gospodarstw rolnych głównymi klientami są najczęściej lokalne skupy i mieszkańcy okolicznych wiosek. Rolnicy zazwyczaj ograniczają swoje wysiłki marketingowe oczekując, że klienci sami przyjdą po ich produkty. Nie przejawiają oni tym samym zainteresowania rozszerzeniem swojego grona odbiorców na mieszkańców miast czy inne regiony.

Zdaniem autora pracy skupy i przetwórnictwo należy traktować jako docelowych klientów, zwłaszcza dla produktów wymagających dalszej obróbki. Należy także dążyć do maksymalizowania zysków poprzez ścisłą współpracę z punktami skupu preferującymi produkty ekologiczne, co może wymagać tzw. zbiorowej sprzedaży. Z uwagi na stawiane przez te podmioty wysokie wymagania, związane chociażby z minimalną ilością zbywanego produktu, konieczne może być zrzeszanie się z innymi gospodarstwami.

Dodatkowo, sugeruje się zwrócenie większej uwagi na mieszkańców miast, którzy wykazują tendencję do zmiany preferencji żywieniowych na ekologiczne produkty. Ta grupa klientów cechuje się wyższym dochodem, zainteresowaniem zdrowym stylem życia, a jednocześnie często ograniczonym dostępem do produktów wysokiej jakości. Tacy klienci stanowią obiecujący segment odbiorców, szczególnie warzyw i owoców. Dlatego warto rozważyć dotarcie do tego segmentu, co może przyczynić się do wzrostu cen sprzedaży oraz zysków gospodarstwa rolnego. Nie oznacza to oczywiście całkowitej rezygnacji z dotychczas obsługiwanych klientów.

Kolejnym obszarem, który wymaga zmian, jest relacja z klientami. Dotychczas stosowana relacja podstawowa powinna zostać zastąpiona bardziej zaangażowaną formą tej aktywności, która umożliwi producentowi lepsze zrozumienie potrzeb i oczekiwań klientów. W przypadku małych rodzinnych gospodarstw rolnych, odpowiednim rozwiązaniem jest wdrożenie relacji reaktywnej. Polega to na aktywnym zachęcaniu klientów do kontaktu z gospodarstwem w przypadku pytań czy wątpliwości oraz na reagowaniu na ich potrzeby i sugestie. Taka forma relacji wymaga zaangażowania ze strony producenta i umożliwi lepsze poznanie oczekiwań klientów.

Jednym z możliwych sposobów wzmocnienia relacji z klientami jest uczestnictwo w kooperatywie spożywczej³²⁸. Proces ten obejmuje dołączenie małego gospodarstwa rolnego do spółdzielni konsumenckiej, która dostarcza swoim członkom wybrane produkty rolnicze. Głównym celem kooperatywy jest pozyskiwanie żywności wysokiej jakości w możliwie niskiej cenie, często pochodzącej z upraw ekologicznych i zgodnej z wartościami etycznymi. Tego rodzaju sprzedaż pozwala producentom ominąć pośredników oraz uzyskać stałych klientów na swoje produkty. Ta forma współpracy jest korzystna zarówno dla producentów, jak i dla konsumentów, sprzyjając budowaniu trwałych i wzajemnie korzystnych relacji biznesowych.

³²⁸ M. Kawczyńska (2018), *Kooperatywa szuka rolnika*, „Dziennik Gazeta Prawna”, Nr 14, s. A16-A17.

W obszarze kluczowych działań istotne może okazać się także wprowadzenie działań marketingowych. Pomimo posiadania doskonałego produktu, jego sprzedaż nie jest gwarantowana wśród potencjalnych odbiorców. Współczesne trendy w handlu wymagają aktywnego promowania produktów, aby zdobyć uwagę klientów. Chociaż istnieje możliwość polegania na tzw. marketingu szeptanym, wybór tej strategii może być niewystarczający, zwłaszcza w warunkach silnej konkurencji. Dlatego właściwie zaplanowane działania marketingowe są kluczowe dla osiągnięcia odpowiedniej pozycji na rynku oraz zapadnięcia w pamięć klientów. Poprzez różnorodne strategie reklamowe, kampanie promocyjne, udział w targach i wystawach branżowych, czy też wykorzystanie mediów społecznościowych, przedsiębiorstwo może zwiększyć swoją widoczność oraz zainteresowanie oferowanymi produktami czy usługami. Ponadto, efektywna komunikacja marketingowa może przyczynić się do budowania pozytywnego wizerunku marki oraz wyrobienia lojalności klientów.

Zgodnie z ciągle aktualnym stwierdzeniem „*reklama dźwignią handlu*” należy pamiętać, że posiadanie „znakomitego” produktu nie oznacza faktu jego sprzedaży wśród potencjalnych odbiorców. W czasach wzmożonej konkurencji na rynku, gdzie klienci są bombardowani różnorodnymi ofertami, aktywne promowanie produktów staje się nieodzownym elementem każdej strategii biznesowej.

Ważną nowością, którą proponuje autor rozprawy jest konieczność zwiększania przychodów z produkcji ekologicznej poprzez zrezygnowanie z przychodów z produkcji konwencjonalnej na rzecz całkowitego przejścia na produkcję ekologiczną. Analizując wyniki uzyskane w badaniu ankietowym stwierdzono, że wdrożenie produkcji ekologicznej we wszystkich obszarach gospodarstwa daje możliwość osiągnięcia wyższego poziomu dochodów w porównaniu z podmiotami prowadzącymi równocześnie produkcję ekologiczną i konwencjonalną.

Rezygnacja z produkcji tradycyjnej na rzecz wyłącznie ekologicznej nie tylko zapewnia zgodność z aktualnymi trendami rynkowymi, ale także może przyczynić się do zwiększenia wartości oferowanych produktów. Klienci coraz częściej poszukują produktów zdrowych, wolnych od pestycydów i innych szkodliwych substancji chemicznych, co stwarza rosnące zapotrzebowanie na żywność ekologiczną. Przejście na produkcję ekologiczną umożliwia zatem dostosowanie się do zmieniających się preferencji rynkowych oraz zwiększenie atrakcyjności oferty dla coraz bardziej świadomych i wymagających klientów. Ponadto, koncentracja wyłącznie na produkcji ekologicznej może przynieść korzyści związane z redukcją kosztów wynikających m.in. z ograniczenia

*Produkcja ekologiczna jako kierunek rozwoju małego rodzinnego gospodarstwa
rolnego w Polsce*

zużycia środków ochrony roślin. Długoterminowo, taki krok może przyczynić się do wzrostu zysków oraz zrównoważonego rozwoju gospodarstwa rolnego, poprzez optymalne wykorzystanie zasobów naturalnych oraz minimalizację negatywnego wpływu na środowisko.

Zakończenie

Polskie małe rodzinne gospodarstwa rolne, choć wnoszą do życia gospodarczego wiele cennych wartości ekonomicznych oraz pozaekonomicznych, borykają się z licznymi barierami ekonomicznymi oraz prawnymi. Mimo posiadania wielu zalet nadal są postrzegane i traktowane jako źródło łatwo dostępnych zasobów. Przyczyną takiego stanu jest często ich mała efektywność ekonomiczna, zacofanie rozwojowe oraz niska konkurencyjność. Stanowią one również podatny grunt dla środowisk lobbystycznych, które blokują nie tylko kierowane do nich wsparcie, ale i dedykowane im koncepcje rozwojowe. Zjawisko to wynika z industrialnego modelu rozwoju rolnictwa, który ciągle dominuje w teorii ekonomii neoklasycznej.³²⁹

W tej sytuacji poszukiwanie nowych kierunków rozwoju, takich jak np. produkcja ekologiczna staje się koniecznością. Kraje rozwinięte już dawno dostrzegły w niej szansę na poprawę dochodowości oraz przyspieszenie rozwoju małych gospodarstw rolnych, zarówno poprzez zaspokajanie potrzeb lokalnych, jak i poprzez eksport produktów na rynki światowe.

Problemem naukowym, który próbował rozwiązać auto powyższej pracy było *zidentyfikowanie oraz ocena wpływu produkcji ekologicznej na rozwój małych rodzinnych gospodarstw rolnych, ze szczególnym uwzględnieniem ich dochodowości oraz atrakcyjności rynkowej*, wynikało z identyfikacji istniejącej luki teoriopoznawczej oraz braku odpowiednich badań empirycznych w krajowej literaturze naukowej poświęconej tej tematyce.

Podstawowym zamierzeniem autora było określenie roli produkcji ekologicznej w prowadzonej przez małe rodzinne gospodarstwa rolne działalności rolnej. Przyjęta w rozprawie metodyka badań zakładała zastosowanie zarówno metod ilościowych, jak i jakościowych, co umożliwiło zidentyfikowanie różnych czynników rzutujących na wybór i wdrożenie produkcji ekologicznej oraz na kształtowanie się poziomu dochodowości tych gospodarstw.

Dodatkową wartością wniesioną przez niniejszą rozprawę do nauk o zarządzaniu i jakości jest zidentyfikowanie oraz opisanie w logice modelu Canvas kluczowych elementów modelu biznesowego przystosowanego do specyfiki małych rodzinnych gospodarstw rolnych prowadzących produkcję ekologiczną. Takie podejście pozwoliło na

³²⁹ M. Gruchelski, J. Niemczyk (2016), *Małe gospodarstwo rolne w Polsce a paradygmat rozwoju zrównoważonego*, „Postęp Techniki Przetwórstwa Spożywczego”, Nr 2, s. 134-140.

lepszemu zrozumieniu struktury biznesowej tych gospodarstw oraz identyfikację kluczowych czynników sukcesu wynikających z podjęcia produkcji ekologicznej.

Przeprowadzone studia literaturowe oraz własne badania empiryczne pozwoliły zrealizować wszystkie postawione cele szczegółowe, a tym samym osiągnąć cel główny rozprawy. Było nim *wykazanie, że decyzja o wdrożeniu produkcji ekologicznej ma pozytywny wpływ na długookresowy rozwój małych rodzinnych gospodarstw rolnych w Polsce.*

Pierwszy cel szczegółowy o charakterze poznawczym w postaci **usystematyzowania wiedzy na temat roli małych rodzinnych gospodarstw rolnych na świecie i w Polsce, a w szczególności ich udziału w rozwoju produkcji ekologicznej,** wiązał się z usystematyzowaniem terminologii dotyczącej gospodarstw rodzinnych, w tym klarowne określenie najważniejszych pojęć w tej dziedzinie. Aby go osiągnąć w pierwszej kolejności wskazano, że rodzinne gospodarstwa rolne stanowią około 90% wszystkich gospodarstw rolnych w wielu państwach na świecie i w większości europejskich. Według szacunków zapewniają wyżywienie dla około 70% ogólnoswiatowej populacji ludzi. Udział podmiotów małych, czyli do 5 h., kształtuje się na poziomie od 40 do 85%, w zależności od posiadanego przez dane państwo rozwoju gospodarczego.

Na drodze do realizacji przyjętego celu nie pominięto ważnego problemu jakim jest definiowanie rodzinnych gospodarstw rolnych, które nie należy do najłatwiejszych. Przegląd obowiązujących na świecie definicji doprowadził do konkluzji, że opracowanie uniwersalnej definicji tego pojęcia, ze względu na wielość cech o charakterze fizycznym oraz niematerialnym jakie przypisuje się tym podmiotom, nastrocza wielu problemów. Pomimo tych przeszkód autor niniejszej pracy zdecydował się posługiwać definicją zawartą w ustawie o kształtowaniu ustroju rolnego, tym samym bazował w pracy na cechach fizycznych badanych podmiotu.

Przy określeniu charakterystyki małego gospodarstwa rolnego uwzględniono także jego rolę pracowniczą oraz przypisywane mu funkcje natury społecznej, ekonomicznej, środowiskowej i socjalnej. Stanowią one bowiem ich atut oraz pokazują wszechstronność tych podmiotów.

W związku ze znacznym udziałem małych rodzinnych gospodarstw rolnych w ogólnej liczbie gospodarstw rolnych odgrywają one ciągle znaczącą rolę w rozwoju zrównoważonego rolnictwa oraz w zachowaniu bezpieczeństwa żywnościowego naszego kraju. Z tego względu odpowiednio podkreślono ich miejsce we Wspólnej Polityce Rolnej oraz w koncepcji zrównoważonego rozwoju, którą akcentuje Europejski Model Rolnictwa.

W treści pracy szczególną uwagę poświęcono uporządkowaniu wiedzy na temat systemu produkcji ekologicznej począwszy od charakterystyki tej produkcji, poprzez wskazanie liczby gospodarstw prowadzących taką produkcję na świecie i w Europie, a kończąc na przybliżeniu systemu certyfikacji i form znakowania żywności ekologicznej. Przedstawiono także rolę małych rodzinnych gospodarstw rolnych w rozwoju produkcji ekologicznej w Polsce. Np. w 2022 r. udział małych gospodarstw rolnych (o powierzchni do 5 ha) w ogólnej ilości gospodarstw rolnych realizujących taką produkcję wynosił 23%, a w przypadku gospodarstw do 10 ha aż 39%.

Drugi cel szczegółowy o charakterze poznawczym w postaci **określenia listy czynników zewnętrznych oraz wewnętrznych, determinujących wybór oraz wdrożenie przez małe gospodarstwa rolne produkcji ekologicznej**, ukierunkował prowadzone studia literaturowe w stronę wskazania, a następnie zestawienia czynników o charakterze zewnętrznym oraz wewnętrznym rzutujących na rozwój tego rodzaju produkcji rolnej. W świetle przeprowadzonych studiów literaturowych do najczęściej wskazywanych czynników zewnętrznych należy zaliczyć wsparcie z Unii Europejskiej, szczególnie finansowe. Innym równie istotnym czynnikiem zewnętrznym jest wzrost świadomości konsumentów na temat roli żywności w zachowaniu zdrowia człowieka. Nie pominięto również takiego aspektu jak silne przywiązanie do produktów lokalnych wykazywane przez ludność wiejską na świecie, w Europie, a także Polsce.

Z kolei wśród czynników wewnętrznych do najistotniejszych większość specjalistów zalicza wykształcenie oraz związaną z nim gotowość do podejmowania nowych wyzwań przez właścicieli małych gospodarstw. Zidentyfikowany zestaw wszystkich czynników posłużył następnie jako podstawa do skonstruowania pytań zawartych w kwestionariuszach ankiety i wywiadu.

Pierwszy cel empiryczny, polegający na **zidentyfikowania kluczowych czynników zewnętrznych oraz wewnętrznych mających pozytywny jak również negatywny wpływ na wdrożenie produkcji ekologicznej przez wybraną zbiorowość małych rodzinnych gospodarstw ekologicznych**, został zrealizowany poprzez odpowiedź na pierwsze pytanie badawcze o następującej treści: *Jakie wewnętrzne i zewnętrzne czynniki mają wpływ na wybór i wdrożenie produkcji ekologicznej przez właściciela małego gospodarstwa rolnego?*

Dla zrealizowania tego celu respondentom zadano pytania, które pozwoliły na sporządzenie listy takich czynników. Analiza uzyskanych odpowiedzi wykazała, że pierwszym kluczowym czynnikiem zewnętrznym, sprzyjającym wdrażaniu produkcji

ekologicznej, jest wsparcie ze strony Unii Europejskiej, które obejmuje nie tylko dopłaty finansowe, ale również ochronę prawną, co potwierdziło 38,8% badanych. Istotnym czynnikiem okazała się również zmiana oczekiwań konsumentów wobec produktów rolniczych, wskazana przez 33% respondentów. Natomiast wywiad pogłębiony ujawnił, że wpływ negatywny mają z kolei takie czynniki zewnętrzne, jak brak stabilności na obecnym rynku żywności (33% badanych), trudności związane z określeniem wielkości potrzebnej produkcji, a równocześnie rosnące oczekiwania konsumentów, co zostało w obu przypadkach zaznaczone przez 27% respondentów.

Natomiast w odniesieniu do kluczowych czynników wewnętrznych, sprzyjających wdrażaniu produkcji ekologicznej, respondenci wskazali w pierwszym rzędzie np. potrzebę uzyskania stabilnego źródła dochodu (66% badanych). Istotna okazała się również chęć rozwoju prowadzonej działalności rolnej oraz nawiązywanie nowych kontaktów w celu zwiększenia sprzedaży, na co wskazało 53% badanych gospodarstw. Z drugiej strony wywiad, czyli badanie pogłębione wykazało, że przyczyną niewdrażania produkcji ekologicznej jest poczucie „braku sensu” w prowadzeniu dalszych działań nakierowanych na rozwój gospodarstwa rolnego, na co wskazało aż 47% ankietowanych. Przeprowadzone wywiady wykazały, że ten pesymizm wynika głównie z wieku respondentów i związanej z nim satysfakcji z osiągniętego dotychczas poziomu rozwoju (33% odpowiedzi), ale często także z braku następcy (27% odpowiedzi).

Po zrealizowaniu pierwszego celu empirycznego, który polegał na wyłonieniu najważniejszych czynników zewnętrznych i wewnętrznych, wpływających na wdrożenie produkcji ekologicznej, uwaga autora pracy skoncentrowana została na bardziej namacalnych i bezpośrednio odczuwalnych przez respondentów kwestiach, jakimi są korzyści oraz bariery związane z produkcją ekologiczną. Tym drugim celem empirycznym była **identyfikacja najważniejszych korzyści oraz najważniejszych barier dla polskiego małego rodzinnego gospodarstwa rolnego podejmującego produkcję ekologiczną**. Cel ten był bezpośrednio powiązany z odpowiedzią na pytanie: *Jakie korzyści i zagrożenia wynikają z prowadzenia produkcji ekologicznej?*

Respondenci wskazali, że najistotniejsze korzyści to te, które bezpośrednio wpływają na ich codzienne życie i działalność. Najważniejszą z nich, wymienioną przez 41,8% badanych, są dopłaty do produkcji ekologicznej. Ta korzyść jest szczególnie ważna, ponieważ zapewniła badanym rolnikom stabilność finansową oraz zwiększyła rentowność ich działalności, co jest kluczowe w kontekście powszechnego poczucia niepewności ekonomicznej wśród rolników. Kolejna kluczowa korzyść, wskazana przez 20%

respondentów, to wyższa opłacalność produkcji ekologicznej wynikająca z wyższej różnicy między ceną sprzedaży a kosztami własnymi produkcji. Nie należy się dziwić, że badani rolnicy akcentują ten problem, gdyż bezpośrednio przekłada się to na ich zyski oraz motywację do kontynuowania działalności ekologicznej. Inne korzyści, takie jak większy wpływ producenta na cenę sprzedaży (10,9% badanych), stabilne ceny sprzedaży produktów ekologicznych (7,3% badanych), możliwość łączenia produkcji ekologicznej z inną działalnością (9,1% badanych) oraz rozszerzenie asortymentu dotychczasowych produktów (3,6% badanych), również mają swoje znaczenie, aczkolwiek w wyrażnie mniejszym stopniu.

Z drugiej strony, analiza odpowiedzi respondentów ujawniła kilka kluczowych barier, które utrudniają prowadzenie produkcji ekologicznej. Najczęściej wskazaną barierą (34,8% badanych), jest obowiązek przestrzegania wymogów formalnoprawnych, co stanowi dla nich znaczne obciążenie administracyjne. Można przypuszczać, że rolnicy postrzegają to jako poważną barierę z powodu złożoności oraz czasochłonności spełniania tych wymogów. Wzrost nakładów pracy (16,3% wskazań) oraz problemy ze sprzedażą produktów ekologicznych, wynikające z niewielkiej liczby punktów skupu (16,3% wskazań), również zostały uznane za istotne bariery. Te czynniki prawdopodobnie wskazują na trudności operacyjne, z którymi rolnicy muszą się ciągle mierzyć. Dodatkowo, wysoki koszt produkcji (10,3% wskazań), problem z dostępnością pracowników (11,3% wskazań) oraz koszt uzyskania certyfikatu (7,2% wskazań) są kolejnymi barierami, które ograniczają rozwój produkcji ekologicznej. Te problemy są szczególnie dotkliwe dla małych rodzinnych gospodarstw, które mają ograniczone zasoby finansowe i ludzkie.

Z kolei pogłębione wywiady z respondentami wykazały, że główną przyczyną problemów związanych z przestrzeganiem wymogów formalnoprawnych jest wiek rolnika, który jest też barierą przy nabywaniu przez rolników wiedzy i nowych umiejętności. Innym powodem jest dotychczasowa forma prowadzonej działalności rolnej, w której prowadzenie dokumentacji dotyczącej produkcji odgrywało drugorzędną rolę.

Trzecim celem empirycznym był **pomiar wpływu prowadzenia produkcji ekologicznej na poziom dochodowości małego rodzinnego gospodarstwa rolnego**. Analiza tego zagadnienia była kluczowa dla zrozumienia, jak produkcja ekologiczna wpływa na dochody oraz możliwości inwestycyjne takich gospodarstw. Osiągnięcie tego celu wymagało odpowiedzi na trzecie pytanie badawcze: *w jakim stopniu prowadzenie produkcji ekologicznej wpływa na poziom dochodowości małego rodzinnego gospodarstwa rolnego oraz realizację przez taki podmiot inwestycji?*

Niestety, z powodu niedostępności przez badane gospodarstwa danych rachunkowych przedstawiona analiza oparta została tylko na deklaracjach złożonych przez te podmioty. Autor ma świadomość, że przyjęty sposób zebrania potrzebnych informacji nie jest źródłem w pełni wiarygodnym, gdyż obiektywizm i uczciwość respondentów jest niezwykle trudno ocenić. Niemniej jednak zebrane szacunki mogą dać przybliżony obraz zmiany sytuacji dochodowej badanych gospodarstw. Otóż uzyskane w toku badań informacje pokazały, że w przypadku 56% badanych małych rodzinnych gospodarstw rolnych ich dochody po wdrożeniu produkcji ekologicznej wzrosły. Wprowadzenie tego rodzaju produkcji miało zatem dla większości tych podmiotów pozytywny wpływ na ekonomiczną stronę ich działalności. Niestety, 10% respondentów zgłosiło spadek dochodów. Natomiast dla 34% badanych przedsiębiorstw zmiany te nie były szczególnie znaczące.

W przypadku połowy podmiotów, wskazujących pozytywną zmianę sytuacji finansowej, wzrost dochodu nie przekraczał jednak 20% a 33% badanych określiła go na poziomie pomiędzy 21-40%. Należy również zauważyć, że lepsze wyniki finansowe osiągały przede wszystkim gospodarstwa, które wdrożyły produkcję ekologiczną we wszystkich aspektach działalności. W grupie gospodarstw prowadzących produkcję zarówno ekologiczną, jak i konwencjonalną wskazano aż 40% udział podmiotów, według których wdrożenie produkcji ekologicznej nie wpłynęło w większym stopniu na wielkość uzyskanego dochodu rolniczego.

Zadeklarowany wzrost dochodów wpłynął znacząco na zdolność i motywację do inwestowania w badanych gospodarstwach rolnych. Najczęściej realizowane inwestycje dotyczyły rozszerzenia rynków zbytu (23,6% badanych), modernizacji parku maszynowego (21,8% badanych) oraz rozszerzenia asortymentu oferowanych produktów (18,2% badanych). Główne cele tych działań dotyczyły poprawy konkurencyjności na rynku, adaptacji do zmieniających się wymagań konsumentów oraz modernizację własnej infrastruktury w celu usprawnienia produkcji i dystrybucji produktów ekologicznych.

W zakresie dochodowości kluczowe stało się również zbadanie roli produkcji ekologicznej w stosowanym przez badane gospodarstwa modelu biznesowym. Był to czwarty z kolei cel empiryczny polegający na **identyfikacji kluczowych elementów modelu biznesowego optymalnego dla produkcji ekologicznej oraz umożliwiającego długofalowy rozwój małych rodzinnych gospodarstw rolnych**. Został zrealizowany poprzez odpowiedź na pytanie: *Jaką rolę pełni produkcja żywności ekologicznej w modelu biznesowym badanych gospodarstw rolnych?* Wyniki badań ankietowych pokazały, że dla

59% badanych gospodarstw produkcja ekologiczna jest główną działalnością, stanowiącą fundament ich modelu biznesowego oraz kluczowy czynnik wspierający ich rozwój.

W realizacji powyższego celu wykorzystano dziewięcioelementowy schemat modelu biznesowego Canvas zaprezentowanego przez A. Osterwaldera i Y. Pigneura (2024). Wybór ten był podyktowany jego zaletami, takimi jak uproszczona reprezentacja kluczowych elementów, która ułatwia zrozumienie wzajemnych relacji pomiędzy nimi, koncentracja na najistotniejszych aspektach działalności organizacji oraz możliwość szybkiej aktualizacji danych.

Analiza poszczególnych komponentów szablonu - głównie w oparciu o wypowiedzi respondentów w trakcie badania - wykazała, że badane gospodarstwa rolnicze kierują swoją ofertę przede wszystkim do lokalnych klientów, pobliskich skupów oraz przetwórci. Według respondentów, główna propozycja wartości polega na oferowaniu produktów rolnych o wyższej jakości. Preferowane kanały dystrybucji to bezpośrednia sprzedaż w gospodarstwie, na targowiskach oraz w pobliskich punktach skupu. Relacje z klientami ograniczają się wyłącznie do samej transakcji co można określić jako relację podstawową, charakteryzującą się brakiem zaawansowanych działań posprzedażowych. Podstawowe źródła przychodów dla tego rodzaju przedsiębiorstw to - jak już podkreślono wcześniej - dopłaty unijne (wskazane przez 34% badanych) oraz sprzedaż własnych produktów ekologicznych i konwencjonalnych. Kluczowe zasoby w dyspozycji gospodarstw to - zdaniem respondentów - unikalne metody produkcji, infrastruktura budynków gospodarczych oraz odpowiednio rozbudowany park maszynowy. A wiodące działania to odpowiednia jakość produkcji oraz sprzedaż wytworzonych produktów. Z kolei największe źródła kosztów to wydatki związane z kontrolą jakości produktów oraz koszty zbioru.

Na podstawie uzyskanych informacji z przeprowadzonych badań ilościowych i jakościowych autor zaproponował zmiany w strukturze praktykowanych dotychczas modeli biznesowych, mające na celu zwiększenie ich efektywności. Proponowane działania obejmują między innymi identyfikację kluczowych partnerów strategicznych dla danego gospodarstwa rolnego w tym członków bliższej i dalszej rodziny oraz zamieszkałych w pobliżu właścicieli sklepów i hurtowni. Ponadto autor proponuje przekształcenie relacji z klientami na bardziej proaktywną, ewoluującą w kierunku kooperatyw spożywczych. Produkty badanych gospodarstw powinny być bowiem kierowane do mieszkańców miast jako głównych skupisk potencjalnych klientów. Ostatnią rekomendacją jest poszerzenie kluczowych działań gospodarstw o aspekty marketingowe, szczególnie w obszarze

promocji, co jest niezbędne dla efektywnego funkcjonowania na współczesnych rynkach żywności.

Reasumując, realizacja celów szczegółowych pozwoliła osiągnąć główny cel rozprawy i wykazać, że mimo istnienia wielu czynników sprzyjających jak i również tych utrudniających, decyzja o wdrożeniu produkcji ekologicznej ma pozytywny wpływ na długookresowy rozwój małych rodzinnych gospodarstw rolnych w Polsce. Przeprowadzony proces badawczy umożliwił również wypełnienie zidentyfikowanych luk badawczych zarówno o charakterze teoriopoznawczym jak i empirycznym. Pozwoliło to tym samym na rozwiązanie podjętego problemu badawczego i wykazania, że wdrożenie systemu produkcji ekologicznej wpływa pozytywnie na rozwój małych rodzinnych gospodarstw rolnych oraz może zwiększyć ich atrakcyjność rynkową i finansową dla potencjalnych następców obecnych właścicieli.

W oparciu o przeprowadzone studia literaturowe oraz wyniki własnych badań empirycznych można sformułować następujące konkluzje doskonalące obecną praktykę funkcjonowania małych polskich rodzinnych gospodarstw rolnych prowadzących produkcję ekologiczną:

1. Wdrożenie produkcji ekologicznej pomimo gwarantowanych dopłat unijnych oraz wyższych cen sprzedaży tej żywności ekologicznej nie gwarantuje - niestety - szybkiego i znacznego wzrostu dochodów gospodarstwa wyspecjalizowanego w produkcji ekologicznej.
2. Bariera w postaci zwiększonych wymagań formalnoprawnych wymaga wdrożenia systemu cyklicznych szkoleń, w miarę możliwości mało kosztownych, skierowanych bezpośrednio do aktywnych oraz potencjalnych producentów żywności ekologicznej. Szkolenia te powinny dotyczyć np. prowadzenia odpowiedniej dokumentacji, obsługi programów informatycznych wykorzystywanych przy prowadzeniu działalności rolnej, zmian prawnych czy też zarządzania, przedsiębiorczości oraz finansów.
3. Trudności związane ze sprzedażą produktów ekologicznych są jedną z poważnych barier rozwoju produkcji ekologicznej. Jej przezwyciężenie wymaga przeprowadzenia odpowiednich kampanii informacyjnych, ukierunkowanych na zachęcanie konsumentów do zakupu krajowych produktów ekologicznych oraz produktów wytwarzanych „po sąsiedzku”.
4. Poważnym problemem ograniczającym rozwój produkcji ekologicznej jest wreszcie kwestia sukcesji, która w coraz liczniejszych przypadkach z powodu

starzenia się ludności wpływa negatywnie na chęć dalszego rozwoju prowadzonej działalności rolniczej w tym produkowania zdrowej żywności.

Bibliografia

1. Adamowicz M. (2014), *Wspólna Polityka Rolna wobec rodzinnych gospodarstw rolnych stanowiących podstawę europejskiego modelu rolnictwa*, Warszawa: Krajowa Sieć Obszarów Wiejskich.
2. Adamowicz M. (2017), *Bioekonomia - concept, application and perspectives*, „Problems of Agricultural Economics”, Tom 350, Nr 1.
3. Adamowicz M. (2021), *Europejski Zielony Ład a „zazielenienie” rolnictwa i Wspólnej Polityki Rolnej*, „Wieś i Rolnictwo”, Tom 3, Nr 192.
4. Arseniuk E. (2018), *Rozwój i charakterystyka systemów rolniczych od rolnictwa pierwotnego po cyberrolnictwo*, „Agro Serwis”, Nr 1-2.
5. Babbie E. (2013). *Podstawy badań społecznych*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
6. Babbie E. (2016), *Badania społeczne w praktyce*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
7. Bański J. (2017), *Zmiany własnościowe użytków rolnych w wybranych krajach Europy Środkowej*, „Wieś i Rolnictwo”, Tom 174, Nr 1.
8. Barska A. (2013), *Kryteria wyboru produktów żywnościowych przez młodych konsumentów z Polski, Czech i Słowacji*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej”, Tom 337, Nr 4.
9. Baszczyńska A., Jędrzejczak A. (2022), *Jak znaleźć wiarygodne „zielone” dane statystyczne?* [w:] M. Burchard-Dziubińska (red.) „W poszukiwaniu zielonego ładu”, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
10. Bazaluk O., Yatsenko O., Zakharchuk O., Ovcharenko A., Khrystenko O., Nitsenk V. (2020), *Dynamic development of the global organic food market and opportunities for Ukraine*, „Sustainability”, Tom 12, Nr 17.
11. Bélières J. F., Bonnal P., Bosc P. M., Losch B., Marzin J., Sourisseau J.M., Baron V., Loyat J. (2014), *Family Farming to deal with the challenges of sustainable development*, CIRAD: Montpellier.
12. Bélières J. F., Bonnal P., M. Bosco P., Losch B., Marzin J., Sourisseau J. M. (2015), *Family Farming Around the World. Definition, Contributions and public policies*, „À SAVOIR”, Nr 28.
13. Bezner Kerr R., Gemmill – Herren B., Graeub B. E., Jahi Chappell M., Ledermann S., Wittman H. (2016), *The state of family farms in the world*, „World development”, Tom 87.
14. Bhat A. K. (2013), *Preserving microbial diversity of soil ecosystem: A key to sustainable productivity*, „International Journal of Current Microbiology and Applied Sciences”, Tom 2, Nr 8.
15. Bielska A., Skłodowski P. (2009), *Właściwości i urodzajność gleb Polski – podstawą do kształtowania relacji rolno-środowiskowych*, „Woda – Środowisko - Obszary Wiejskie”, Tom 9, Z. 28.
16. Bielski S., Marks-Bielska R., Zielińska-Chmielewska A., Romanekas K., Šarauskis E. (2021), *Importance of Agriculture in Creating Energy security – a case study of Poland*, „Energies”, Tom. 14, Nr 9.

17. Bieluk J. (2013), *O potrzebie wprowadzenia do prawa polskiego pojęcia przedsiębiorstwa rolnego*, „Studia Iuridica Agraria”, Tom 11.
18. Biuro Rolnictwa Ekologicznego i Produktów Regionalnych (2019), *Raport o stanie rolnictwa ekologicznego w Polsce w latach 2017-2018*, Warszawa: Główny Inspektorat Jakości Handlowej Artykułów Rolno – Spożywczych IJHARS.
19. Biuro Strategii i Analiz Międzynarodowych (2020), *Branża mięsna. Wzrost znaczenia polskich producentów na świecie*. Warszawa: PKO Bank Polski S.A.
20. Błażejczyk-Mejka L., Kala R. (2015), *Zmiany specjalizacji gospodarstw starych i nowych krajów członkowskich UE*, „Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego”, Tom 15, Z. 2.
21. Bocian M., Cholewa I., Tarasiuk R. (2017), *Współczynniki standardowej produkcji „2013” dla celów Wspólnotowej Typologii Gospodarstw Rolnych*. Warszawa: IERiGŻ-PIB.
22. Bowman M. S., Zilberman D. (2013), *Economic factors affecting diversified farming systems*, „Ecology and Society”, Tom 18, Nr 1.
23. Brodzińska K. (2018), *Ekologizacja rolnictwa w aspekcie polityki finansowego wsparcia*, „Problemy Rolnictwa Światowego”, Tom 18, Z. 2.
24. Brzostek-Kasprzak B., Kwasek M., Obiedzińska A., Obiedziński M. W. (2013), *Żywność ekologiczna - regulacje prawne, system kontroli i certyfikacji*, [w:] M. Kwasek (red.), „Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym”, Tom 21, Nr 80), Warszawa: Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy IERiGŻ.
25. Budzinowski R., Suchoń A. (2015), *Relacje gospodarstwa rolnego i przedsiębiorstwa rolnego w świetle publicznych mechanizmów ich wspierania*, [w:] P. Litwiniuk (red.), „Prawne mechanizmy wspierania i ochrony rolnictwa rodzinnego w Polsce i innych państwach Unii Europejskiej”, Warszawa: Fundacja Programów Pomocy dla rolnictwa FAPA.
26. Chandra R., Collis S. (2021), *Digital Agriculture for Small-Scale Producers: Challenges and Opportunities*, „Communications of the ACM”, Tom 64, Nr 12.
27. Charles H., Godfray J., Garnet T. (2014), *Food security and sustainable intensification*, „Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences”, Tom 369, Z. 1639.
28. Chesbrough H. (2010), *Business Model Innovation: Opportunities and Barriers*, „Long Range Planning”, Tom 43.
29. Ciaian P., Kanacs D., Gomez y Paloma S. (2015), *Income distributional effects of CAP subsidies. Micro evidence from the EU*, „Outlook on Agriculture”, Tom. 44, Nr 1.
30. Creswell J. W. (2013), *Projektowanie badań naukowych. Metody jakościowe, ilościowe, mieszane*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
31. Cushman & Wakefield (2017), *The global food & beverage market*, Chicago: Cushman & Wakefield.
32. Czekaj M., Szafrńska M., Żmija K., Satoła Ł., Płonka A., Żmija D., Tyran E., Puchała J. (2020), *Rola małych gospodarstw rolnych. Diagnoza i perspektywy na przyszłość na przykładzie podregionu rzeszowskiego*, Warszawa: Difin.

33. Czernek K. (2016), *Wprowadzenie do badań jakościowych w naukach o zarządzaniu*, [w:] W. Czakon (red.). „Podstawy metodologii badań w naukach o zarządzaniu”, Piaseczno: Wydawnictwo Nieoczywiste.
34. Czerwińska-Koral K. (2013), *Pojęcie gospodarstwa rolnego w kodeksie cywilnym – zagadnienia wybrane*, „Rocznik Administracji i Prawa”, Tom 13.
35. Czudec A., Kata R., Miś T. (2017), *Efekt polityki rolnej Unii Europejskiej na poziomie regionalnym*, Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe.dach
36. Czyżewski A., Stępień S. (2017), *Nowe Uwarunkowania ekonomiczne wspólnej polityki rolnej (WPR) Unii Europejskiej*. „Ekonomista”, Z. 6.
37. Dacko A., Dacko M. (2018), *Studia nad rozwojem obszarów wiejskich – od paradygmatu wzrostu do rezylencji*, „Więś i Rolnictwo”, Tom 179, Nr 2.
38. Davidova S., Gorton M., Fredriksson L. (2010), *Semi-subsistence farming In Europe: Concepts and key issues*. Materiał wygłoszony na seminarium pt. „Semi-subsistence farming in the UE: Current situation and future prospects”, Romania: Sibiu, 21-23 kwietnia 2010.
39. Davidova S., Thomson K. (2014), *Economic aspects of family farming in the European context*, 88th Annual Conference of the Agricultural Economics Society, AgroParisTech. Paris.
40. Davidova S., Thomson K. (2014), *Family farming in Europe: Challenges and Prospects*, Brussels: European Parliament.
41. Denzin N., Lincoln Y. (2009), *Wprowadzenie. Dziedzina i praktyka badań jakościowych*, tłum. K. Podemski. W. Denzin, Y. Lincoln (red.), K. Podemski (red. nauk. wyd. pol.), „Metody badań jakościowych”, Warszawa: Wydawnictwo PWN.
42. Departament Promocji i Jakości Żywności. (2018), *Podstawowe informacje dotyczące oznakowania – Przewodnik MRiRW dla drobnych wytwórców*, Warszawa: Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi.
43. Dominik A. (2013), *Zasady integrowanej ochrony roślin* *Możliwość wdrażania systemu w produkcji ziemniaka*, Radom: Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie.
44. Drzewiecki J., Równicka A. (2015), *Model biznesu jako narzędzie planowania i opisu projektu na przykładzie Electrolux Poland Sp. Z. o. o.*, „Nauki o zarządzaniu”, Tom 3, Nr 24.
45. Drygas M. (2014), *Możliwości określenia definicji gospodarstwa rodzinnego*. Materiał wygłoszony na konferencji pt. „Rodzinne gospodarstwo rolne: najważniejsze wyzwania i priorytety”, 11.02.2014, Warszawa: Senat Rzeczypospolitej Polskiej.
46. Drygas M. (2015), *Kryteria definiowania gospodarstw rodzinnych w wybranych krajach*, „Więś i rolnictwo”, Nr 1.1/166.1.
47. Drygas M., Bańkowska K., Nurzyńska I., Wycech K., Gradka I., Lesisz T. (2017), *Uwarunkowania ekonomiczne i społeczne rozwoju rolnictwa ekologicznego w Polsce*, Warszawa: IRWIR PAN.
48. Dudzińska M., Kocur-Bera K. (2013), *Definicja małego gospodarstwa rolnego*, „Infrastruktura i ekologia terenów wiejskich”, Nr 1/IV.

49. Dzun W. (2013), *Drobne gospodarstwa w rolnictwie polskim. Próba definicji i charakterystyki*, „Wieś i Rolnictwo”, Tom 159, Nr 2.
50. Dzun W., Musiał W. (2013), *Zagospodarowanie ziemi rolniczej w Polsce w okresie przed i poakcesyjnym w ujęciu regionalnym*, „Wieś i Rolnictwo”, Tom 4, Nr 161.
51. Ekoland. (1989), *Statut Stowarzyszenia Producentów Żywności Metodami Ekologicznymi EKOLAND*, Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.
52. Erenstein O., Chamberlin J., Snder K. (2021), *Farms worldwide: 2020 and 2023 outlook*, „Outlook on Agriculture”, Tom 50, Z. 3.
53. European Commission (2011), *EU Agricultural Economic Briefs What is a small farm?*, Nr 2, Brussels: European Commission.
54. European Commission (2013), *The role of family farming, key challenges and priorities for the future*. Materiał wygłoszony w ramach konferencji: „Family farming: a dialogue towards more sustainable and resilient farming in Europe and the world”, Brussels, 29 listopada 2013.
55. European Commission (2019), *Definitions of Variables used in FADN standard results*, document, RI/CC 1750 (ex RI/CC 882).
56. European Network for Rural Development (2013), *EU Rural Review Family Farming*, Nr 17. Brussels: ENRD.
57. Europejski Trybunał Obrachunkowy. (2018), *Dokument analityczny: Przyszłość WPR*, Luksemburg: Europejski Trybunał Obrachunkowy.
58. Eurostat (2020), *Agriculture, forestry and fishery statistics*, Luxembourg: Publications Office of the European Union.
59. Fedyszak-Radziejowska B. (2012), *Spoločności wiejskie: tożsamość, kapitał społeczny, wspólnotowe identyfikacje*, W A. Rosner (red.), „Społeczne i kulturowe zagrożenia przemian na wsi polskiej” (s. 95-118), Warszawa: IRWiR PAN.
60. Feledyn-Szewczyk B., Berbeć A. K., Radzikowski P. (2017), *Rola dżdżownic w kształtowaniu jakości gleb oraz wpływ różnych zabiegów agrotechnicznych na ich występowanie*, „Studia i Raporty PIB”, Z. 58, Nr 8.
61. Fienitz M. (2017), *Small farms in Europe: viable but underestimated*, Accesstoland.
62. Filipiak K., Jadczyzyn J. (2008), *Kryteria wyboru i ocena obszarów problemowych rolnictwa w Polsce*, „Studia i Raporty IUNG-PIB”, Z. 12.
63. Floriańczyk Z., Mańko S., D. Osuch, Płonka R. (2013), *Wyniki Standardowe 2012 uzyskane przez gospodarstwa rolne uczestniczące w Polskim FADN, Część I. Wyniki Standardowe*, Warszawa: IERiGŻ-PIB.
64. Floriańczyk Z., Osuch D., Płonka R. (2018), *Wyniki standardowe 2017 uzyskane przez gospodarstwa rolne uczestniczące w Polskim FADN*, Warszawa: IERiGŻ-PIB.
65. Food and Agriculture Organization. (2015), *Global Dialogue on Family Farming*, Rome: FAO.
66. Food and Agriculture Organization. (2017), *World Programme for the Census of Agriculture 2020*, Tom 1, Z. 15, Rome: FAO.

67. Garner E., de la O Campos A. P. (2014), *Identifying the “family farm” An informal discussion of the concepts and definitions*, „ESA Working Paper”, (s. 14-10), Rome: FAO.
68. Gasz M. (2018), *Rola programu Rodzina 500+ w procesie redukcji zagrożenia ubóstwem i wykluczeniem społecznym w Polsce*, „Prace naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu”, Nr 528.
69. Glinka B., Czakon W. (2021), *Podstawy badań jakościowych*, Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.
70. Głodowska M., Gałązka A. (2017), *Wpływ rolnictwa ekologicznego na środowisko w koncepcji rozwoju zróżnicowanego*, „Wieś i Rolnictwo”, Tom 2, Nr 175.
71. Główny Inspektorat Jakości Handlowej Artykułów Rolno – Spożywczych. (2013), *Raport o stanie rolnictwa ekologicznego w Polsce w latach 2011-2012*, Warszawa: IJHARS.
72. Główny Inspektorat Jakości Handlowej Artykułów Rolno – Spożywczych. (2015), *Raport o stanie rolnictwa ekologicznego w Polsce w latach 2013-2014*, Warszawa: IJHARS.
73. Główny Inspektorat Jakości Handlowej Artykułów Rolno – Spożywczych. (2017), *Raport o stanie rolnictwa ekologicznego w Polsce w latach 2015-2016*, Warszawa: IJHARS.
74. Główny Inspektorat Jakości Handlowej Artykułów Rolno – Spożywczych. (2019), *Raport o stanie rolnictwa ekologicznego w Polsce w latach 2017-2018*, Warszawa: IJHARS.
75. Główny Inspektorat Jakości Handlowej Artykułów Rolno – Spożywczych. (2021), *Raport o stanie rolnictwa ekologicznego w Polsce w latach 2019-2020*, Warszawa: IJHARS.
76. Główny Inspektorat Jakości Handlowej Artykułów Rolno – Spożywczych. (2023), *Raport o stanie rolnictwa ekologicznego w Polsce w latach 2021-2022*, Warszawa: IJHARS.
77. Główny Urząd Statystyczny (2017), *Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2016 r.*, Warszawa: GUS.
78. Główny Urząd Statystyczny (2014), *Obwieszczenie Prezesa Głównego Urzędu Statystycznego z dnia 23 września 2014 r. w sprawie wysokości przeciętnego dochodu z pracy w indywidualnych gospodarstwach rolnych z 1 ha przeliczeniowego w 2013 r.*, Warszawa: GUS.
79. Główny Urząd Statystyczny (2015), *Obwieszczenie Prezesa Głównego Urzędu Statystycznego z dnia 23 września 2015 r. w sprawie wysokości przeciętnego dochodu z pracy w indywidualnych gospodarstwach rolnych z 1 ha przeliczeniowego w 2014 r.*, Warszawa: GUS.
80. Główny Urząd Statystyczny (2016), *Obwieszczenie Prezesa Głównego Urzędu Statystycznego z dnia 23 września 2016 r. w sprawie wysokości przeciętnego*

- dochodu z pracy w indywidualnych gospodarstwach rolnych z 1 ha przeliczeniowego w 2015 r., Warszawa: GUS.
81. Główny Urząd Statystyczny (2017), *Obwieszczenie Prezesa Głównego Urzędu Statystycznego z dnia 23 września 2017 r. w sprawie wysokości przeciętnego dochodu z pracy w indywidualnych gospodarstwach rolnych z 1 ha przeliczeniowego w 2016 r.*, Warszawa: GUS.
 82. Główny Urząd Statystyczny (2018), *Obwieszczenie Prezesa Głównego Urzędu Statystycznego z dnia 21 września 2018 r. w sprawie wysokości przeciętnego dochodu z pracy w indywidualnych gospodarstwach rolnych z 1 ha przeliczeniowego w 2017 r.*, Warszawa: GUS.
 83. Główny Urząd Statystyczny (2019), *Obwieszczenie Prezesa Głównego Urzędu Statystycznego z dnia 23 września 2019 r. w sprawie wysokości przeciętnego dochodu z pracy w indywidualnych gospodarstwach rolnych z 1 ha przeliczeniowego w 2018 r.*, Warszawa: GUS.
 84. Główny Urząd Statystyczny (2020), *Obwieszczenie Prezesa Głównego Urzędu Statystycznego z dnia 23 września 2020 r. w sprawie wysokości przeciętnego dochodu z pracy w indywidualnych gospodarstwach rolnych z 1 ha przeliczeniowego w 2019 r.*, Warszawa: GUS.
 85. Główny Urząd Statystyczny (2021), *Obwieszczenie Prezesa Głównego Urzędu Statystycznego z dnia 23 września 2021 r. w sprawie wysokości przeciętnego dochodu z pracy w indywidualnych gospodarstwach rolnych z 1 ha przeliczeniowego w 2020 r.*, Warszawa: GUS.
 86. Główny Urząd Statystyczny (2022), *Obwieszczenie Prezesa Głównego Urzędu Statystycznego z dnia 22 września 2022 r. w sprawie wysokości przeciętnego dochodu z pracy w indywidualnych gospodarstwach rolnych z 1 ha przeliczeniowego w 2021 r.*, Warszawa: GUS.
 87. Główny Urząd Statystyczny (2023), *Obwieszczenie Prezesa Głównego Urzędu Statystycznego z dnia 21 września 2023 r. w sprawie wysokości przeciętnego dochodu z pracy w indywidualnych gospodarstwach rolnych z 1 ha przeliczeniowego w 2022 r.*, Warszawa: GUS.
 88. Główny Urząd Statystyczny (2018), *Rocznik Statystyczny Rolnictwa*, Warszawa: GUS.
 89. Główny Urząd Statystyczny (2021), *Rocznik Statystyczny Rolnictwa*, Warszawa: GUS.
 90. Główny Urząd Statystyczny (2023), *Rocznik Statystyczny Rolnictwa*, Warszawa: GUS.
 91. Golijan J. (2016), *Motivi koji utiču na kupovinu organanskih prehrambenih proizvoda*, „Agroekonomika”, Tom 45, Nr 72.
 92. Golijan J., Kostić A., Lekić S. (2017 b), *Toxic metal health risk assessment in organic and conventional grown cereals/pseudocereals and soybean seed samples*, 54th Meeting of The Serbian Chemical Society and 5th Conference of Young Chemists of Serbia, Belgrade, Serbia, September 29 and 30, 2017, Book of abstracts.

93. Golijan J., Dimitrijević B. (2018), *Global organic food market*, „Acta Agriculturae Serbica”, Tom XXIII, Nr 46.
94. Golik D., Żmija D. (2017), *Rolnictwo ekologiczne i perspektywa jego rozwoju w Polsce w świetle doświadczeń unijnych*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie”, Tom 1, Nr 961.
95. Golinowska M. (2013), *Rozwój rolnictwa ekologicznego*, Wrocław: Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu.
96. Gołębiewska B., Chlebicka A., Maciejczak M. (2016), *Rolnictwo a środowisko. Bioróżnorodność i innowacje środowiskowe w rozwoju rolnictwa*, Warszawa: Wydawnictwo Wieś Jutra.
97. Goraj L. (2009), *Zasadność i sposoby pomiaru dochodów w indywidualnych gospodarstwach rolnych w Polsce*, „Ubezpieczenia w rolnictwie. Materiały i Studia”, Tom 35.
98. Goraj L., Olewnik E. (2016), *FADN i Polski FADN (Sieć danych rachunkowych gospodarstw rolnych i system zbierania i wykorzystywania danych rachunkowych z gospodarstw rolnych)*, Warszawa Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy.
99. Gorzelak E. (1990), *Dochody ludności rolniczej w Polsce*, Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
100. Goszczyński W., Knieć W. (2010), *Rolnictwo w sieci – alternatywne sieci produkcji i dystrybucji żywności*, „Wieś i Rolnictwo”, Tom 2, Nr 147.
101. Góral J. (2015), *Oddziaływanie dopłat bezpośrednich na wyniki ekonomiczne gospodarstw rolnych*, W: J. Góral (red.). „Subsydia a ekonomika, finanse i dochody gospodarstw rolniczych” (s. 126-139), Warszawa: Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy.
102. Górecki J. (2011), *Przyszłość gospodarstw rodzinnych w Polsce i w Unii Europejskiej*, „Wieś i rolnictwo w mediach. Gospodarstwa rodzinne – podstawa europejskiego rolnictwa w odniesieniu do PROW 2007-2013”.
103. Grain. (2014), *Hungry for land: small farmers feed the world with less than a quarter of all farmland*, Barcelona: Grain.
104. Griffin R. W. (2020), *Podstawy zarządzania organizacjami*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
105. Gruchelski M., Niemczyk J. (2016), *Małe gospodarstwa rolne w Polsce a paradygmat rozwoju zrównoważonego*, „Postęp Techniki Przetwórstwa Spożywczego”, Nr 2.
106. Grzebyk B. (2017), *Rola instrumentów wspólnej polityki rolnej Unii Europejskiej w podnoszeniu jakości życia mieszkańców obszarów wiejskich*, „Nierówności Społeczne a Wzrost gospodarczy”, Tom 54, Nr 4.
107. Grzelak A. (2014), *Ocena procesów reprodukcji majątku gospodarstw rolnych prowadzących rachunkowość rolną (FADN)*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej”, Tom 3, Nr 340.

108. Grzelak M. M. (2016), *Dochody rozporządzalne gospodarstw rolnych na tle dochodów innych grup społeczno-ekonomicznych w Polsce w latach 2003-2014*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowskiej Lublin sectio H”, Tom 1, Nr 4.
109. Grzyb B. (2017), *Rola instrumentów wspólnej polityki rolnej Unii Europejskiej w podnoszeniu jakości życia mieszkańców obszarów wiejskich*, „Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy”, zeszyt 52, Nr 4.
110. Gryn M. (2019), *Ekożywność na naszych stołach*, „Wprost”, Nr 41.
111. Hajduk E. (2018), *Motywy podejmowania przez rolników pozarolniczej działalności gospodarczej*, „Prace naukowe uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu”, Nr 533.
112. Halamska M. (2014), *Współczesne rolnictwo rodzinne: polimorficzna rzeczywistość i mity*, „Wieś i Rolnictwo”, Tom 163, Nr 2.
113. Halamska M. (2015), *Specyfika rolnictwa rodzinnego w Polsce: ciężar przeszłości i obecne uwarunkowania*, „Wieś i Rolnictwo”, Tom 166.1, Nr 1.1.
114. Hermaniuk T. (2018), *Postawy i zachowania konsumentów na rynku ekologicznych produktów żywnościowych*, „Handel Wewnętrzny”, Tom 373, Nr 2.
115. Hirasawa A. (2022), *Will the European Green Deal Change the Common Agricultural Policy (CAP)?*, „Japanese Journal of Agricultural Economics”, Tom 24.
116. Hornowski A., Parzonko A., Kotyza P., Kondraszuk T., Bórawski P., Smutka L (2020), *Factors Determining the Development of Small Farms in Central and Eastern Poland*, „Sustainability”, Tom 12, Nr. 12.
117. Ikerd J. (2016), *Family farms of North America*, „International Policy Centre for Inclusive Growth (IPC-IG), Working Paper”, no. 152.
118. IMAS. (2017), *Żywność ekologiczna w Polsce*, Wrocław IMAS International.
119. Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej. (2019), *Rolnictwo i gospodarka żywnościowa w Polsce*, Warszawa: Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi.
120. Jakubowska – Lorenz E., Rehmer CH. (2019), *Atlas Rolny Dokąd zmierza europejska Wspólna Polityka Rolna*, Warszawa: Fundacja im. HeiNricha Bölla, Instytut na rzecz Ekorozwoju.
121. Jankowski W., Jonhnsn M. (2013), *Rozwój przez innowacje w modelu biznesowym*, „Harvard Business Review Polska”, Nr 127.
122. Jeżyńska B. (2014), *Współczesne funkcje gospodarstw rodzinnych. Zagadnienia prawne*, „Opinie i ekspertyzy: OE-214”.
123. Jeżyńska B. (2015), *Status produkcji rolnej w systemie działalności gospodarczej*, W: P Litwiniuk (red.), „Prawne mechanizmy wspierania i ochrony rolnictwa rodzinnego w Polsce i innych państwach Unii Europejskiej” (s. 33-52), Warszawa: Fundacja Programów Pomocy dla Rolnictwa FAPA.
124. Johnson K.M., Lichter D.T. (2019), *Rural depopulation: Growth and decline processes over the past century*. „Rural Sociology”, Vol 84, Issue 1.
125. Jóźwiak J. (2019), *Rozwój działalności turystycznej na obszarach wiejskich w Polsce*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin Sectio B”, Tom. 74.

126. Józwiak W., Mirkowska Z., Ziętara W. (2018), *Rola dużych gospodarstw rolnych we wzroście produktywności pracy rolnictwa polskiego na tle sytuacji w innych wybranych krajach Unii Europejskiej*, „Rocznik Ekonomii Rolnictwa i Rozwoju Obszarów Wiejskich”, Tom 105, Z. 1.
127. Kachniewska M. (2019), *Modele biznesowe gospodarki cyfrowej jako czynnik zmian strukturalnych rynku turystycznego – stan badań*, „Folia Turistica”, Nr 53.
128. Kagan A. (2011), *Oddziaływanie rolnictwa na środowisko naturalne*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej”, Nr 3.
129. Kahl J., van der Burgt G. J., Kusche D., Bügel S., Busscher N., Hallmann E., Kretschmar U., Ploeger A., Rembialkowska E. (2010), *Organic food claims in Europe*, „Food Technology”, Tom 64, Nr 3.
130. Kanchev I. (2000), *Agrarian structures in Bulgaria – problems and development*, W: P. Tillack, F. Pirscher, (red.) „Competitiveness of Agricultural Enterprises and Farm Activities in Transition Countries”, Kiel: Wissenschaftsverlag Vauk.
131. Kapusta F. (2013), *Drogi i bezdroża gospodarstw rodzinnych w Polsce*, „Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych”, Nr 2.
132. Karwat-Woźniak B. (2019), *Wpływ wybranych instrumentów Wspólnej Polityki Rolnej na umacnianie i spowalnianie procesów rozwojowych w polskim rolnictwie*, „Nierówności społeczne a wzrost gospodarczy”, Tom 57, Z. 1.
133. Kasztelan A., Nowak A., Bujanowicz-Haraś B. (2019), *Polskie rolnictwo wobec wyzwań współczesności Tom II wymiar społeczny i środowiskowy*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego w Lublinie.
134. Kawczyńska M. (2018), *Kooperatywa szuka rolnika*, „Dziennik Gazeta Prawna”, Nr 14/4664.
135. Kazimierska R., Zgiep U. (2013), *Kanały dystrybucji eko-produktów na przykładzie owoców z sadów ekologicznych*, „Journal of Research and Applications in Agricultural Engineering”, Tom 58, Nr 3.
136. Kiryluk A. (2017), *Retardacja przekształcania zasobów krajobrazu rolniczego i różnorodności biologicznej na przykładzie województwa podlaskiego*, „Inżynieria Ekologiczna”, Tom 18, Z. 3.
137. Klimas P. (2011), *Bliskość organizacyjna – krytyczny przegląd literatury źródłem inspiracji badawczej*, W: J. Pyka (red.) „Nowoczesność przemysłu i usług. Dynamika zmian w polskim przemyśle i usługach”, Katowice: TNOiK.
138. Kociszewska K. (2014), *Barierzy i czynniki sprzyjające funkcjonowaniu gospodarstw ekologicznych w świetle ogólnopolskich badań ankietowych*, „Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu”, Tom 16, Z. 2.
139. Kociszewska K. (2014), *Perspektywy rozwoju rolnictwa ekologicznego w świetle wyników badań gospodarstw konwencjonalnych*, „Journal of Agribusiness and Rural Development”, Tom 1, Nr 31.
140. Kołacka J. (2017), *Wpływ specjalizacji produkcji na dochodowość gospodarstw rolnych. Studium przypadku gospodarstwa z gminy Strzelno*, „Roczniki Ekonomiczne Kujawsko-Pomorskiej Szkoły Wyższej w Bydgoszczy”, Nr 10.

141. Kołodziejczak W., Wysocki F. (2015), *Determinanty aktywności ekonomicznej ludności wiejskiej w Polsce*, Poznań: Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu.
142. Konieczny M., Dziekan R. (2016), *Determinants of choice of ecological food according to consumers from the podkarpackie voivodeship*, „Journal of agribusiness and rural development”, Tom 40, Z. 2.
143. Kopiński J., Witorożec-Piechnik A. (2022), *Assessment of soil organic matter management in polish agriculture*, „Annals of the Polish Association of agricultural and agribusiness economist”, Tom 24, Nr 2.
144. Korzycka – Iwanow M., Wojciechowski P. (2015), *Wymagania prawa żywnościowego w gospodarstwie rodzinnym na przykładzie produkcji cydru*, W: P. Litwiniuk (red.), „Prawne mechanizmy wspierania i ochrony rolnictwa rodzinnego w Polsce i innych państwach Unii Europejskiej” (s. 215-230), Warszawa: Fundacja Programów Pomocy dla Rolnictwa FAPA.
145. Kotecki A. (2015), *Dokąd zmierza agronomia w Polsce*, „Fragmenta Economica”, Tom 32, Nr 4.
146. Kowalczuk A. (2015), *Otoczenie przedsiębiorstwa jako determinanta konkurencyjności*, „Przedsiębiorstwo i Region”, Z. 7.
147. Kowalska M. (2013), *Kapitał społeczny i jego wartość dla lokalnej społeczności*, „Roczniki Naukowe Stowarzyszenia ekonomistów rolnictwa i agrobiznesu”, Tom 15, Z. 1.
148. Kowalski S. (2017), *Realizacja wspólnej polityki rolnej Unii Europejskiej i jej konsekwencje dla europejskiego rolnictwa*, „Zeszyty Naukowe PWSZ w Płocku. Nauki Ekonomiczne”, Tom 1, Nr 25.
149. Krajowy Ośrodek Wsparcia Rolnictwa. (2020), *Rynek mleka w Polsce*, Warszawa: KOWR.
150. Król M. A. (2015), *Rola gospodarstw rodzinnych w prawnej ochronie zasobów środowiska i różnorodności biologicznej*, W P. Litwiniuk (red.) „Prawne mechanizmy wspierania i ochrony rolnictwa rodzinnego w Polsce i innych Państwach Unii Europejskiej” (s. 155-176), Warszawa: Fundacja Programów Pomocy dla Rolnictwa FAPA.
151. Krzyżanowska K. (2018), *Zainteresowanie rolników prowadzeniem gospodarstw opiekuńczych jako formy działalności pozarolniczej*, „Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu”, Tom 20, Nr. 2.
152. Krzyżanowski L. (1994), *Podstawy nauk o organizacji i zarządzaniu*, wyd. II, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
153. Kryszak Ł. (2017), *Wybrane problemy rachunku dochodów rolniczych*, „Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu”, Tom XIX, Z. 3.

154. Krysztoforski K. (2015), *Struktura gleb i jej uprawa różne praktyki uprawowe, zapobieganie erozji*, Radom: Ośrodek Doradztwa Rolniczego.
155. Kulawik J. (2015), *Wybrane problemy rolnictwa światowego*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej”, Tom 344, Nr 3.
156. Kułek B. (2018), *Impact of Human Activity and Climate on Nitrogen in Agriculture*, „Sustainable Agriculture Reviews”, Tom 33.
157. Kułyk P., Miachalowska M. (2016), *Stan rozwoju rolnictwa ekologicznego w Polsce w latach 2004-2014*, „Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej”, Nr 113.
158. Kurowska T. (2017), *Miejsce i rola działalności rolniczej w prawie rolnym*, „Studia Iuridica Agraria”, Tom XV.
159. Kuś J. (2016), *Gospodarowanie wodą w rolnictwie*, „Studia i raporty IUNG-PIB”, zeszyt 47, Nr 1.
160. Kutkowska B., Berbeka T. (2016), *Zróżnicowanie dochodów rolniczych gospodarstw indywidualnych po wprowadzeniu nowego systemu dopłat bezpośrednich*, „Roczniki Naukowe SERiA”, Tom 18, Nr 5.
161. Lampe M. von, Willenbockel D., Ahammad H., Blanc E., Cai Y, Calvin K., Fujimori S., Hasegawa T., Havlik P., Heyhoe E., Kyle P., Lotze-Campen H., Mason d’Croz D., Nelson Gerald D., Sands Ronald D., Schmitz Ch., Tabeau A., Valin H., van der Menbrugghe D., van Meijl H. (2014), *Why do global long-term scenarios for agriculture differ? An overview of the AgMIP Global Economic Model Intercomparison*, „Agricultural Economics”, Tom 45, Z. 1.
162. Latruffe L., Balcombe K., Davidova S., Zawalinska K. (2004), *Determinants of technical efficiency of crop and livestock farms in Poland*, „Applied Economics”, Tom 36, Nr 12.
163. Leśniewicz K. (2019), *Samotność polskiego rolnika*, „Dziennik Gazeta Prawna”, Nr 78/4980.
164. Ligenzowska J. (2014), *Rolnictwo ekologiczne na świecie*, „Problemy Rolnictwa Światowego”, Tom 14, Z. 3.
165. Lowder S. K., Scoet J., Singh S. (2014), *What do we really know about the number and distribution of farms and family farms worldwide? Background paper for The State of Food and Agriculture 2014*, „ESA Working Paper”, Nr 14-02.
166. S. K. Lowder, M. V. Sanchez, R. Bertini (2019), *Farms, family farms, farmland distribution and farm labour: What do we know today*, Working paper 19-08, Rome: Food and agriculture Organization of the United Nation.
167. Lowder S. K., Sanchez M. V., Bertini R. (2021), *Which farm feed the world and has farmland become more concentrated*, „World Development”, Tom 142.
168. Łobos-Kotowska D., Stańko M. (2015), *Dywersyfikacja działalności rolniczej jako instrument wspierania rozwoju gospodarstwa rodzinnego (na przykładzie agroturystyki)*, W: P Litwiniuk (Eds.), „Prawne mechanizmy wspierania i ochrony rolnictwa rodzinnego w Polsce i innych państwach Unii Europejskiej” (s. 33-52), Warszawa: Fundacja Programów Pomocy dla Rolnictwa FAPA.

169. Łuczka-Bakula W. (2013), *Rozwój rolnictwa ekologicznego na tle wsparcia w ramach PROW 2004-2006 i PROW 2007-2013*, „Journal of Agribusiness and Rural Development”, Tom 30, Nr 4.
170. Maison D. (2022), *Jakościowe metody badań społecznych. Podejście aplikacyjne*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
171. Makala H. (2019), *Żywność ekologiczna i czynniki jej wyboru przez konsumentów*, „Turystyka i Rekreacja”, Tom 1, Nr 23.
172. Mănescu C., Mănescu A., Vass H., Mateoc-SÎRB N. (2022), *The European Union's Common Agricultural Policy after 2020*, „Lucrări Științifice Management Agricol”, Tom 24, Nr 2.
173. Marks-Bielska R., Milczarek-Andrzejewska D., Wilkin J., Czarnecki A., Bartczak A. (2020), *Konflikty o ziemię rolną – perspektywa ekonomiczna*, „Gospodarka narodowa The Polish Journal of Economics”, Tom 304, Nr 4,
174. Marks-Biomas R. (2021), *Współczesny rolnik – kto to taki?*, [w:] A. Koziółek, S. Michalska, D. Zwęglińska-Gałecka (red.), „Media jako źródło wiedzy rolników”, Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk.
175. Marks-Bielska R., Wiśniewski P. (2022), *Znaczenie realizacji Europejskiego Zielonego Ładu dla polskiej wsi i rolnictwa*, [w:] Wilkin J., Hałasiewicz A. (red.), „Polska wieś 2022: raport o stanie wsi, 2022”, Warszawa: Wydawnictwo naukowe SCHOLAR.
176. Marques Vieira L., De Barcellos M. Dutra, Hoppe A., Bitencourt da Silva S. (2013), *An analysis of value in an organic food supply chain*, „British Food Journal”, Tom 115, Nr 10.
177. Maurel M. C., Lacquement G. (2020), *Od gospodarstwa wielkoobszarowego do agrobiznesu: w stronę nowego kapitalizmu rolnego w Europie Środkowej*, „Wieś i Rolnictwo”, Tom 187, Z. 2.
178. Mehrabi Z. (2023), *Likely decline in the number of farms globally by the middle of the century*, „Nature”, Nr 6.
179. Michalska S. (2012), *Społeczny wymiar funkcjonowania drobnych gospodarstw rolnych*, „Problemy drobnych gospodarstw rolnych”, Nr 1.
180. Mickiewicz B., Mickiewicz A. (2016), *Problematyka małych gospodarstw rolnych w rolnictwie polskim w latach 2014-2020 w świetle regulacji prawnych Parlamentu Europejskiego i Rady*, „Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych”, Nr 1.
181. Miecznikowska-Jerzak J. (2022), *Stan i perspektywy rolnictwa ekologicznego w Polsce – ocena wyzwań i szans wdrażania Europejskiego Zielonego Ładu w rolnictwie*, „Rozprawy i Artykuły”, Nr. 16.
182. Miller G.T., Spoolman S. (2008), *Environment Science: Problems: Concepts and Solutions*, 12th ed., Stamford: Cengage Learning.
183. Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi (2019), *Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014–2020*, Warszawa: Ministerstwo Rolnictwa.
184. Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi (2021), *Materiał informacyjny dotyczący płatności z tytułu praktyk rolniczych korzystnych dla klimatu i środowiska*, Warszawa: MSiRW.

185. Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi. (2023), *Rejestr jednostek certyfikujących w rolnictwie ekologicznym w Polsce*, Stan na 2 sierpnia 2023 r. Warszawa: MRiRW.
186. Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi (2023), *Polska wieś i rolnictwo 2023*, Warszawa: MRiRW.
187. Miś T., Zając D. (2017), *Problemy rozwoju rolnictwa ekologicznego w regionie o rozdrobnionej strukturze obszarowej*, „Zagadnienia Doradztwa Rolniczego”, Tom 2, Nr 88.
188. Mpofu E. (2014), *Food sovereignty as a key public policy framework for strengthening family farming in the Global South*, „Policy in Focus”, Tom 12, Nr 4.
189. Multan E., Bambiak E., Chyłek M. (2014). *Analiza strategiczna w przedsiębiorstwie. Zagadnienia teoretyczne i studia przypadku*, Siedlce: Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny, s. 14.
190. Musiał W. (2013), *Problemy ekonomiczne gospodarstw małych i ich oczekiwania wobec reformy WPR 2014–2020*, W: K. Kucia, M. Szaszkiewicz (red.), „Problemy społeczne i ekonomiczne drobnych gospodarstw rolnych w Europie” (s. 14–28), Kraków: Drukarnia Unidruk.
191. Musiał W., Sroka W. (2013), *Problemy delimitacji małych gospodarstw rolnych w aspekcie projekcji zmian WPR na lata 2014-2020*, „Zeszyty Naukowe SGGW w Warszawie. Polityki Europejskie, Finanse i Marketing”, Tom 58, Nr 9.
192. Musiał W. (2015), *Regionalne zróżnicowanie rolnictwa rodzinnego w Polsce*, W: A. Chlebicka (red.), „Ekonomiczne mechanizmy wspierania i ochrony rolnictwa rodzinnego w Polsce i innych państwach Unii Europejskiej” (s. 91-110), Warszawa: Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Fundacja Programów Pomocy dla Rolnictwa FAPA.
193. Nachtman G. (2013), *Produkcja warzyw w systemie ekologicznym i konwencjonalnym*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej”, Tom 337, Nr 4.
194. Nachtman G. (2014), *Konkurencyjność ekologicznych gospodarstw roślinnych na tle gospodarstw prowadzących produkcję z udziałem zwierząt*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej”, Tom 341, Nr 4.
195. Nestrowicz R. (2018), *Asymetria wiedzy a rozwój rynku żywności ekologicznej w Polsce*, „Handel Zagraniczny”, Tom 5, Nr 376.
196. Nielsen S., Minchin T., Kimber S., van Zwieten L., Gilbert J., MuNroe P., Joseph S., Thomas T. (2014), *Comparative analysis of the microbial communities in agricultural soil amended with enhanced biochars or traditional fertilizers*, „Agriculture, Ecosystems and Environment”, Tom 191.
197. Nowak A., Domańska K. (2014), *Zmiany dochodowości gospodarstw rolnych w Polsce na tle Unii Europejskiej*, „Roczniki Naukowe Ekonomiki Rolnictwa i Rozwoju Obszarów Wiejskich”, Tom 101, Z. 1.
198. Olkiewicz A. M. (2017), *Prawne uwarunkowania rolnictwa ekologicznego w Polsce*, „Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu”, Tom 19, Z. 4.
199. Ossowska L., Janiszewska D. (2015), *Zróżnicowanie zasobów ziemi w krajach Unii Europejskiej*, „Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego Problemy rolnictwa światowego”, Tom 15, Z. 3.

200. Osterwalder A., Pigneur Y. (2024), *Tworzenie modeli biznesowych. Podręcznik wizjonera*, Gliwice: Wydawnictwo Helion.
201. Ostromęcki A., Zajac D., Mantaj A. (2015), *Spoleczno-ekonomiczne korzyści z prowadzonej przez rolników pozarolniczej działalności gospodarczej*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej”, Tom 2, Nr 343.
202. Orzechowski M., Trzcianowska M. (2016), *Zadrzewienia śródpolne w gospodarowaniu przestrzeni*, „Studia i materiały Centrum Edukacji Przyrodniczo-Leśnej”, Tom 18, Z. 49B, Nr 5.
203. Padel S., Midmore P. (2005), *The development of the European market for organic products: insights from a Delphi study*, „British Food Journal”, Tom 107, Nr 8.
204. Palińska M., Wielechowski M. (2016), *Założenia Wspólnej Polityki Rolnej w perspektywie finansowej 2014-2020*, „Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego Problemy Rolnictwa Światowego”, Tom 16, Z. 1.
205. Pałka E. (2005), *Ekonomiczne aspekty produkcji rolniczej metodami ekologicznymi w województwie Świętokrzyskim*, „Infrastruktura i ekologia terenów wiejskich”, Nr 1.
206. Pawłowska-Tyszko J., Soliwoda M. (2014), *Dochody gospodarstw rolniczych a konkurencyjność systemu podatkowego i ubezpieczeniowego*, Warszawa: Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej Państwowy Instytut Badawczy.
207. Pieniacka E. M. (2016), *Przesłanki strategii dywersyfikacji. Perspektywa wybranych szkół zarządzania strategicznego*, „Organizacja i Zarządzanie: kwartalnik naukowy”, Tom 1
208. Pierściniak M. (2016), *The Business Model Canvas-narzędzie zarządzania dla start-upów*, „Przedsiębiorstwo i Region”, Nr 8.
209. Piukła D. (2015), *Aspekty środowiskowe gospodarowania materiałami organicznymi w rolnictwie*, „Studia ekonomiczne i regionalne”, Tom 8, Nr 2.
210. Pitesky M. E., Stackhouse K. R., Mitloehner F. M. (2009), *Clearing the Air: Livestock's Contribution to Climate Change*, „Advances in Agronomy”, Tom 103.
211. Piworowicz J. (2015), *Wspólna Polityka Rolna i jej wpływ na rozwój rolnictwa w Polsce*, Uniwersytet Warmińsko Mazurski, Wydział Nauk Ekonomicznych, Olsztyn.
212. PMR. (2019), *Rynek żywności BIO i kosmetyków naturalnych w Polsce 2019. Analiza rynku i prognozy rozwoju na lata 2019-2024*, Kraków: PMR.
213. Poczta W., Czubak W., Kiryluk-Dryjska E., Sadowski A., Siemiński P. (2012), *Koncepcja kierowania wsparcia gospodarstw rolnych w Europie 2014-2020*, Poznań: Ekspertyza wykonana dla MRiRW.
214. Poczta W., Szuba -Barańska E., Beba P., Czubak W. (2015), *Strukturalna i ekonomiczna różnorodność a możliwości rozwoju gospodarstw rodzinnych w UE*, „Wieś i Rolnictwo”, Tom 166.1, Nr. 1.1.
215. Podleśny J., Smytkiewicz K. (2022), *Zużycie chemicznych środków ochrony roślin w wybranych gospodarstwach rolnych województwa zachodniopomorskiego*, „Progress in plant protection”, Tom 66, Nr 1.
216. Pomorski Ośrodek Doradztwa Rolniczego. (2017), *Produkcja Ekologiczna cz. 1*, Luban: Pomorski ODR.

217. Pölling B., Mergenthaler M., Lorleberg W. (2016), *Professional urban agriculture and its characteristic business models in Metropolis Ruhr*, „Land Use Policy”, Tom 58.
218. Puślecki D. (2023), *Ochrona wód w procesie produkcji rolnej w świetle nowych wyzwań*, „Przegląd prawa rolnego”, Tom 32, Nr 1.
219. Ramos A., Marquez S. (2010), *Differential Policies for Family Farming in MERCOSUR. Contribution of Political Dialogue in the Design of Public Policies and Institutionalization*, Rome: International Fund for Agricultural Development.
220. Rembisz W. (2006), *Endogenne i egzogenne warunki wzrostu dochodów producentów rolnych*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej”, Tom 307, Nr 2.
221. Rojas-Downing M. M., Nejadhashemi A. P., Harrigan T., Woznicki S. A. (2017), *Climate change and livestock: impacts, adaptation, and mitigation*, „Climate Risk Management”, Tom 16.
222. Rokicka E., Woźniak W. (2016), *W kierunku zrównoważonego rozwoju. Koncepcje, interpretacje, konteksty*, Łódź: Katedra Socjologii Ogólnej Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny Uniwersytet Łódzki.
223. Roszak D. (2022), *Finanse gospodarstw rolnych po obniżeniu stawki Vat na niektóre środki do produkcji rolnej*, „Pomorskie wieści rolnicze”, Nr 2.
224. Rozporządzenie z dnia 18 marca 2010 r. w sprawie niektórych warunków produkcji ekologicznej (DZ. U. 2010 Nr 56, poz. 348).
225. Rozporządzenie z dnia 11 maja 2016 r. w sprawie rodzajów nieprawidłowości lub naruszeń przepisów dotyczących rolnictwa ekologicznego i minimalnych środków, jakie jednostki certyfikujące są obowiązane zastosować w przypadku stwierdzenia wystąpienia tych nieprawidłowości lub naruszeń w ramach kontroli w rolnictwie ekologicznym (DZ.U. 2016, poz. 777).
226. Rozporządzenie Komisji (UE) Nr 271/2010 z dnia 24 marca 2010 r. zmieniające rozporządzenie Rady (WE) Nr 834/2007 w odniesieniu do unijnego logo produkcji ekologicznej (DZ. U. L 84/19 z 31.03.2010), załącznik XI.
227. Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2017/625 z dnia 15 marca 2017 r. w sprawie kontroli urzędowych i innych czynności urzędowych przeprowadzanych w celu zapewnienia stosowania prawa żywnościowego i paszowego oraz zasad dotyczących zdrowia i dobrostanu zwierząt, zdrowia roślin i środków ochrony roślin, zmieniające rozporządzenia Parlamentu Europejskiego i Rady (WE) Nr 999/2001, (WE) Nr 396/2005, (WE) Nr 1069/2009, (WE) Nr 1107/2009, (UE) Nr 1151/2012, (UE) Nr 652/2014, (UE) 2016/429 i (UE) 2016/2031, rozporządzenia Rady (WE) Nr 1/2005 i (WE) Nr 1099/2009 oraz dyrektywy Rady 98/58/WE, 1999/74/WE, 2007/43/WE, 2008/119/WE i 2008/120/WE, oraz uchylające rozporządzenia Parlamentu Europejskiego i Rady (WE) Nr 854/2004 i (WE) Nr 882/2004, dyrektywy Rady 89/608/EWG, 89/662/EWG, 90/425/EWG, 91/496/EWG, 96/23/WE, 96/93/WE i 97/78/WE oraz decyzję Rady 92/438/EWG (DZ.U. L 95/1 z 7.4.2017).
228. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 7 czerwca 1927 o prawie przemysłowym (DZ. U. Nr 53 poz. 468).
229. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 27 czerwca 1934 r. Kodeks handlowy (DZ.U. Nr 57, poz. 502).

230. Rozporządzenie Rady (EWG) 2092/91 z dnia 24 czerwca 1991 r. w sprawie produkcji ekologicznej produktów rolnych oraz znakowania produktów rolnych i środków spożywczych (DZ. U. 198 z 22.7.1991).
231. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 12 września 2012 r. w sprawie gleboznawczej klasyfikacji gruntów (DZ. U. 2012 poz. 1246).
232. Rozporządzenie Rady (WE) Nr 834/2007 z dnia 28 czerwca 2007 r. w sprawie produkcji ekologicznej i znakowania produktów ekologicznych i uchylające rozporządzenie (EWG) Nr 2092/91 (DZ. U. L 189 z 20.07.2007 r).
233. Rozporządzenie (WE) Nr 1760/2000 Parlamentu Europejskiego i Rady z 17 lipca 2000 r. ustanawiające system identyfikacji i rejestracji bydła i dotyczące etykietowania wołowiny i produktów z wołowiny oraz uchylające rozporządzenie Rady (WE) Nr 820/97 (DZ. U. L 204 z 11.08.2000).
234. Rozporządzenie (WE) Nr 178/2002 Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 28 stycznia 2002 r. ustanawiające ogólne zasady i wymagania prawa żywnościowego, powołujące Europejski Urząd ds. Bezpieczeństwa Żywności oraz ustanawiające procedury w zakresie bezpieczeństwa żywności (DZ. U. L 31/1 z 1.02.2002).
235. Rozporządzenie (WE) Nr 852/2004 Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 29 kwietnia 2004 r. w sprawie higieny środków spożywczych (DZ. U. L 139 z 20.04.2004).
236. Rozporządzenie (WE) Nr 853/2004 Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 29 kwietnia 2004 r. ustanawiające szczególne przepisy dotyczące higieny w odniesieniu do żywności pochodzenia zwierzęcego (DZ. U. L 139 z 30.04.2004).
237. Rychlik T., Kosieradzki M. (1981), *Podstawowe pojęcia w ekonomice rolnictwa*, Warszawa: PWRiL.
238. Rydz-Zbitkowska A. (2018), Rolnictwo ekologiczne jako specjalizacja w wybranych regionach Polski, „Ekspertyzy i opracowania”, Nr. 49.
239. Rzeczpospolita (2023), *Zapłacimy jak za zborze*, „Ekonomia i Rynek”, Nr 14 kwietnia 2023, s. A23.
240. Rzeczpospolita (2023), *Czujniki, drony i satelity na polach*, „Dodatek promocyjno-informacyjny Rolnictwo i Biznes”, Nr 14 lipca 2023, s. R1.
241. Rzeczpospolita (2023), *Elektronika zdobywa pola*, „Dodatek promocyjno-informacyjny Rolnictwo i Biznes”, Nr 14 lipca 2023, s. R2.
242. Rzeczpospolita (2023), *Rolnictwo precyzyjne to rolnictwo przyszłości*, „Dodatek promocyjno-informacyjny Rolnictwo i Biznes”, Nr 14 lipca 2023, s. R3-R4.
243. Sadowski A., Poczta W., Szuba-Barańska E., Beba P. (2015), *Modele gospodarstw rolnych w państwach unii europejskiej*, „Wieś i Rolnictwo”, Tom 168, Nr 3.
244. Sajdakowska M., Żakowska-Biemans S., Gutkowska K. (2015), *SympTomy ekologizacji konsumpcji w zachowaniach konsumentów na rynku żywności pochodzenia zwierzęcego*, „Journal of agribusiness and Rural Development”, Tom 3, Nr 37.
245. Sass R. (2021), *Wielkość ekonomiczna gospodarstw rolnych w Polsce a ich efektywność w latach 2004-2018*, „Zagadnienia doradztwa rolniczego”, Nr 2.

246. Schans J W. van der., Lorleberg W., Pölling B. (2015), *Urban Agriculture – it is a business! Business models in Urban Agriculture*, Second International Conference on Agriculture in an Urbanizing Society Reconnecting Agriculture and Food Chains to Societal Needs, Rome, 14-17 września 2015.
247. Siekierski CZ. 2019, *Drobne gospodarstwa rolne w Polsce oraz ich rola i funkcje w zrównoważonym rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich*, s. 3–14. Materiały konferencyjne z 1–2 marca 2019 r. Kraków –Rzeszów.
248. Sikorska A. (2014), *Dylematy w definiowaniu rodzinnych gospodarstw rolnych (na przykładzie Polski)*, „Zagadnienia ekonomiki rolnictwa”, Tom 341, Nr 4.
249. Smoluk-Sikorska J., Malinowski M., Łuczka W. (2020), *Identification of the conditions for organic agriculture development in Polish district- An implementation of canonical analysis*, „Agriculture”, Tom 10, Nr 11.
250. Sobczyk G. (2018), *Zachowania konsumentów wobec nowych trendów konsumpcji - wyniki badań*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio H. Oeconomia”, Tom 52, Nr 1.
251. Sobolewska-Mikulska K., J. Wójcik-Leń (2018), *Obszary problemowe rolnictwa w Polsce. Wybrane aspekty realizacji scaleń gruntów*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej.
252. Sójka A. J. (2022), *Europejski zielony ład – Unia Europejska od zrównoważonego rozwoju i bezpieczeństwa środowiskowego do ekologizmu*, „Studia administracji i bezpieczeństwa”, Tom 12, Nr 12.
253. Spaak P. H., Adenauer K., Pineau Ch., Segni A., Bech J., Luns J. (1957), *Vertrag Zur Gründung Der Europäischen Wirtschaftsgemeinschaft*, Rome.
254. Sroka W. (2015), *Historyczne uwarunkowania dominacji drobnych gospodarstw rolnych w rolnictwie Europy środkowo-Wschodniej*, „Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych”, Nr 4.
255. Sroka W., Wąs A., Pölling B. (2016), *Kierunki rozwoju gospodarstw rolnych w obrębie aglomeracji miejskich w Krajach rozwiniętych – na przykładzie zagłębia Ruhry (Niemcy) oraz metropolii górnośląskiej (Polska)*, „Zagadnienia ekonomiki Rolnej”, Tom 3, Nr 348.
256. Stańczyk S. (2011), *Triangulacja – łączenie metod badawczych i urzeczelnienie badań*, [w:] W. Czakon (red.), „Podstawy metodologii badań w naukach o zarządzaniu”, Warszawa: Wolters Kluwer Polska.
257. Stelmachowski A. (1997), *Kierunki interwencjonizmu państwowego w rolnictwie*, W: P. Czechowski, M. Korzycka-Iwanow, S. Prutis, A. Stelmachowski (red.), „Polskie prawo rolne na tle ustawodawstwa Unii Europejskiej”, Warszawa: Wydawnictwa Prawnicze PWN.
258. Stępień S. (2007), *Znaczenie specjalizacji w kształtowaniu dochodów rolniczych*, W: A. Czyżewski (red.), „Uniwersalia polityki rolnej w gospodarce rynkowej. Ujęcie

- makro i mikroekonomiczne” (s. 209-230), Poznań: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Poznaniu.
259. Stępień S., Czyżewski A. (2019), *Quo Vadis Common of the European Union*, „Management”, Tom 23, Nr 2.
 260. Stoksik J. (2015), *Formy pomocy unijnej dla małych gospodarstw rolnych w Polsce*, „Zeszyty Prawnicze”, Tom 15, Nr 1.
 261. Stoner J.A.F., Freeman R.E., Gilbert Jr D.R. (2001), *Kierowanie*, Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.
 262. Strojny J. (2020), *Small farms in the area structure of agricultural holdings of the European Union countries*, „Acta Scientiarum Polonorum. Oeconomia”, Tom 19, Z. 1,
 263. Strzelecka A. (2018), *Zmiana dochodów drobnych gospodarstw rolnych w Polsce*, „Problemy drobnych gospodarstw rolnych”, Nr 1.
 264. Sulewski P., Majewski E., Wąs A. (2017), *Miejsce i rola rolnictwa w produkcji energii odnawialnej w Polsce i UE*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej”, Tom 1, Nr 350
 265. Szewczyk Z. (2017), *Bezpieczeństwo ekologiczne - zrównoważony rozwój i wymiar ekonomiczny*, „Roczniki naukowe stowarzyszenia ekonomistów rolnictwa i agrobiznesu”, Tom XIX, Z. 3.
 266. Śniadach O. (2022), *Unijna strategia „od pola do stołu” – sprawiedliwy, zdrowy i przyjazny środowisku system żywnościowy*, „Europejski Przegląd Sądowy”, Nr 2.
 267. Średzińska J. (2017), *Czynniki kształtujące dochody gospodarstw rolnych unii europejskiej według klas wielkości ekonomicznej*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu”, Nr 477.
 268. Tłuczak A. (2015), *Specjalizacja regionalna a potencjał rolnictwa w Polsce*, „Stowarzyszenie Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu”, Tom XVII, Z. 5.
 269. Toczyński T., Wrzaszcz W., Zegar J. S. (2013), W: J. S. Zegar (red.), *Zrównoważenie polskiego rolnictwa*, „Powszechny Spis Rolny 2010” (s. 13-14), Warszawa: Zakład Wydawnictw Statystycznych.
 270. Tomczak F. (2005), *Gospodarka rodzinna w rolnictwie. Uwarunkowania i mechanizmy rozwoju*, Instytut rozwoju wsi i rolnictwa, Warszawa: Polskiej Akademii Nauk.
 271. Tomczyk A. M., Szyga Pluta K. (2016), *Okres wegetacyjny w Polsce w latach 1971-2010*, „Przegląd Geograficzny”, Tom 88, Nr 1.
 272. Tomczyk A. M., Bednorz E. (red) (2022), *Atlas klimatu polski (1991-2020)*, Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe.
 273. Trzepacz P. (2012), *Geneza i istota koncepcji rozwoju zrównoważonego*, W: P. Trzepacz (red.), „Zrównoważony rozwój – wyzwania globalne” (s. 11-36), Kraków: Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego.
 274. United Nations Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2021), *Global Population Growth and Sustainable Development*, no. 2.

275. United Nations Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2021), *Global Population Growth and Sustainable Development*, No. 2.
276. Ustawa z dnia 6 marca 2018 r. *prawo przedsiębiorców* (DZ. U. 2019 poz. 1292).
277. Ustawa z dnia 2 kwietnia 1997 r. *Konstytucja Rzeczypospolitej Polski* (DZ.U. Nr 78 poz. 483).
278. Ustawa z dnia 11 kwietnia 2003 r. *o kształtowaniu ustroju rolnego* (DZ. U. 2019 poz. 1362).
279. Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. *Kodeks Cywilny* (DZ.U. 2019 poz. 1145).
280. Ustawa z dnia 15 listopada 1984 r. *o podatku rolnym* (DZ. U. 2019 poz. 1256).
281. Ustawa z dnia 25 czerwca 2009 r. *o rolnictwie ekologicznym* (DZ.U. 2019, poz. 1353).
282. Ustawa z 20 lipca 2017 r. – *Prawo wodne* (DZ.U. 2017 r., poz. 1566).
283. Viaggi D. (2016), *Towards an economics of the bioeconomy: four years later*, „Bio-based and Applied Economics”, Tom 5, Nr 2.
284. Wagner M. (2003), *The Porter Hypothesis Revisited. A Literatur Review of Theoretical Model and Empirical Test*, Lüneburg: Centre for Sustainability Management.
285. Walczak J. (2018), *Precyzyjny chów bydła mlecznego*, „Wiadomości zootechniczne”, Tom LVI, Nr 3.
286. Wan J., Li R., Wang W., Liu Z., Chen B. (2016), *Income Diversification: A Strategy for Rural Region Risk Management*, „Sustainability”, Tom 8, Nr 10.
287. Wasiuk P. (2017), *Innowacyjny model biznesowy jako determinanta efektywnego zarządzania przedsiębiorstwem*, „Nowoczesne systemy zarządzania”, zeszyt 12, Nr 3.
288. Wiggins S., Kristen J., Llambi L. (2010), *The future of small farms*, „World Development”, Tom 38, Nr 10.
289. Wilkin J. (2014), *Ziemia rolnicza - dobro wielofunkcyjne*, „Wieś i Rolnictwo”, Tom 162, Nr 1.
290. Willer H., Schaack D., Lernoud J., Meredith S. (2016), *Growth trends in European Organic Food and Farming Organic Farming and Market Development in Europe*, W: H. Willer, S. Meredith (red.), „Organic in Europe. Prospects and developments 2016”, (s. 20-62), Bonn: IFOAM UE Group.
291. Willer H., Lernoud J. (red.). (2017), *The World of Organic Agriculture. Statistic and Emerging Trends 2017. Research Institute of Organic Agriculture*, Bonn: FIBL and IFOAM- Organic International.
292. Willer H., Lernoud J. (red.). (2018), *The World of Organic Agriculture. Statistic and Emerging Trends 2018. Research Institute of Organic Agriculture*, Bonn: FIBL and IFOAM- Organic International.
293. Willer H., Lernoud J. (red.). (2019), *The World of Organic Agriculture. Statistic and Emerging Trends 2019. Research Institute of Organic Agriculture*, Bonn: FIBL and IFOAM- Organic International.

294. Willer H., Schlatter B., Trávníček J., Kamprer L., Lernoud J. (red.). (2020), *The World of Organic Agriculture. Statistic and Emerging Trends 2020*. Research Institute of Organic Agriculture, Bonn: FIBL and IFOAM- Organic International.
295. Willer H., Schlatter B., Trávníček J., Meier C. (red.). (2021), *The World of Organic Agriculture. Statistic and Emerging Trends 2021*. Research Institute of Organic Agriculture, Bonn: FIBL and IFOAM- Organic International.
296. Willer H., Schlatter B., Trávníček J., Meier C. (red.). (2022), *The World of Organic Agriculture. Statistic and Emerging Trends 2022*. Research Institute of Organic Agriculture, Bonn: FIBL and IFOAM- Organic International.
297. Willer H., Schlatter B., Trávníček J. (red.). (2023), *The World of Organic Agriculture. Statistic and Emerging Trends 2023*. Research Institute of Organic Agriculture, Bonn: FIBL and IFOAM- Organic International.
298. Willer H., Schlatter B., Trávníček J. (red.). (2024), *The World of Organic Agriculture. Statistic and Emerging Trends 2024*. Research Institute of Organic Agriculture, Bonn: FIBL and IFOAM- Organic International.
299. Wirtz B. W., Pistoia A., Ullrich S., Göttel V. (2016), *Business models: Origin, development and future research perspectives*, „Long Range Planning”, Tom 49, Nr 1.
300. Wiśniewski A. K. (2016), *Wartość w koncepcji modeli biznesu*, „Research on Enterprise in Modern Economy”, Tom 4, Nr 19.
301. Wiśniewski A. K. (2018), *Klasyfikacje modeli biznesu*, „Przedsiębiorstwo we współczesnej gospodarce- teoria i praktyka”, Nr 2.
302. Wiśniewski Ł., Rudnicki R. (2016), *Labour input in polish agriculture against size of agricultural holdings – spatial analysis*, „Journal of agribusiness and rural development”, Tom 3, Nr 41.
303. Wojciechowska-Solis J., Soroka A. (2016), *Kryteria zakupu żywności ekologicznej przez polskich konsumentów w odniesieniu do konsumpcji światowej*, „Problemy Rolnictwa Światowego”, Tom 16, Z. 2.
304. Wojewodziec T. (2017), *Procesy dywertyfikacji i dezagraryzacji w rolnictwie na obszarach o rozdrobnionej strukturze agrarnej*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rolniczego im. H. Kołłątaja w Krakowie”, zeszyt 412, Nr 535.
305. World Commission on Environment and Development United Nations. (1987), *Our Common Future (Brundtland Report)*, Cambridge: Oxford University Press.
306. Wójcicki Z. (2008), *Systemy produkcji rolniczej w Polsce*, „Infrastruktura i ekologia terenów wiejskich”, Nr 2.
307. Wrzaszcz W. (2017), *Skutki zazieleniania Wspólnej Polityki Rolnej na przykładzie gospodarstw prowadzących rachunkowość rolną*, „Rocznik Naukowy Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu”, Tom XIX, Z. 4.
308. Wrzaszcz W. (2023), *Zielona transformacja polityki rolnej w Unii Europejskiej*, „Zielone finanse”.
309. Zając D. (2016), *Uwarunkowania rozwoju oraz formy wielofunkcyjnego rolnictwa na obszarach wiejskich podmiejskich*, „Rocznik Ekonomiczny Kujawsko-Pomorskiej Szkoły Wyższej w Bydgoszczy”, Z. 9.

310. Zolotnytska J. (2021), *Rola rodzinnych gospodarstw rolnych w rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich w Polsce: stan i perspektywa*, „Kwartalnik nauk o przedsiębiorczości”, Tom 58, Nr 1.
311. Zdziennicki B. (2011), *Źródła prawa rolnego*. W: P. Czechowski (red.), „Prawo rolne” (s. 55). Warszawa: Lexis-Nexis.
312. Zegar J. (2012), *Role małych gospodarstw rolnych w procesach społecznych, uwzględniając rozwój obszarów wiejskich*, „Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych”, Zeszyt 1.
313. Zegar J. St. (2014), *Rolnictwo III Rzeczypospolitej*, „Mazowsze Studia Regionalne”, Tom 15.
314. Ziętara W. (2009), *Miary wielkości gospodarstw i przedsiębiorstw rolniczych*, „Roczniki Nauk Rolniczych. Seria G. Ekonomia Rolnictwa”, Tom 96, Z. 4.
315. Ziętara W. (2014), *Pozycja konkurencyjna polskich gospodarstw rolnych na tle gospodarstw wybranych krajów europejskich*, „Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych”, Nr 4.
316. Zolotnytska Y. (2021), *Rola rodzinnych gospodarstw rolnych w rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich w Polsce: stan i perspektywy*, „Kwartalnik Nauk o Przedsiębiorstwie”, Tom 58, Nr 1, s. 43-58.
317. Zorn A., Lippert C., Dabbert S. (2012), *Supervising a system of approved private control bodies for certification: The case of organic farming in Germany*, „Food Control”, Tom 25, Nr 2.
318. Żakowska-Biemans S. (2008), *Preferencje polskich konsumentów w odniesieniu do miejsc zakupu żywności ekologicznej*, „Handel Wewnętrzny”, Nr 4-5.
319. Żakowska-Biemans S. (2017), *Marketing, promocja oraz analiza rynku, analiza rynku produkcji ekologicznej w Polsce w tym określenie szans i barier dla rozwoju tego sektora produkcji*, Warszawa: Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego.
320. Żmija D. (2016), *Wpływ wspólnej polityki rolnej Unii Europejskiej na funkcjonowanie małych gospodarstw rolnych w Polsce*, Warszawa: Wydawnictwo Difin.
321. Żmija D. (2017), *Funkcjonowanie małych gospodarstw rolnych w kontekście zrównoważonego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich*, „Prace naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu”, Nr 489.
322. Żmija J., Czekaj M. (2012), *Wspólna Polityka Rolna a rozwój drobnych gospodarstw rolnych. Polityki Europejskie*, „Finanse i Marketing”, Tom 8, Nr 57.
323. Żmija J., Szafrńska M. (2015), *Społeczne aspekty funkcjonowania rodzinnych gospodarstw rolnych w Polsce*, W: A. Chlebicka (red.), „Ekonomiczne mechanizmy wspierania i ochrony rolnictwa rodzinnego w Polsce i innych państwach Unii Europejskiej” (s. 33-42), Warszawa: Fundacja Programów Pomocy dla Rolnictwa FAPA.
324. Żmija J., Szafrńska M. (2015), *Społeczne i ekonomiczne aspekty funkcjonowania drobnych gospodarstw rolnych w Polsce*, „Wieś i Rolnictwo”, Tom 166.1, Nr. 1.1.
325. Żmija K. (2016), *Strategie różnicowania działalności gospodarczej przez rolników posiadających drobne gospodarstwo rolne*, „Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu”, Tom XVIII, Z. 3.

326. Żmija K. (2018), *Determinanty i perspektywy prowadzenia działalności rolniczej w małych gospodarstwach rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą*, „Problemy Rolnictwa Światowego”, Tom 18, Zeszyt 2.
327. Żylicz T. (2018), *Oplaty za świadczenia ekosystemowe*, „Aura”, Nr 2.

Źródła internetowe

1. Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji rolnictwa, Stawki płatności. Działanie „Rolnictwo ekologiczne” – wysokość stawek, <https://www.gov.pl/web/arimr/stawki-platnosci10> (data dostępu: 12.07.2024).
2. Bański J., Czapiewski K. (2016). Funkcje gospodarcze. W: J. Bański (red.), *Atlas obszarów wiejskich w Polsce*. Warszawa: Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania. Państwowa Akademia Nauk: https://www.igipz.pan.pl/tl_files/igipz/ZGWiRL/APW/Rozdzial6/6.2.2.Glowne_obszary.png. (data dostępu: 29.10.2019).
3. Bioland: <http://www.bioland.de> (data dostępu: 07.03.2020).
4. Bio-Siegel: <http://www.oekolandbau.de/bio-siegel> (data dostępu: 07.03.2020).
5. Borowicz A. (2013). *Kondycja i kierunki rozwoju światowego rolnictwa*. Pomorski Przegląd Gospodarczy: <https://ppg.ibnagr.pl/pomorski-przeglad-gospodarczy/kondycja-i-kierunki-rozwoju-swiatowego-rolnictwa> (data dostępu: 26.06.2019).
6. Demeter: <http://www.demeter.net> (data dostępu: 07.03.2020).
7. Ecovia Intelligence. (2019). *The Global Market for Organic Food & Drink: Trends & Future Outlook*. Londyn: Ecovia Intelligence. <https://www.ecoviaint.com/global-organic-food-market-trends-outlook/> (data dostępu 16,05,2023).
8. Eurostat (2022), *Farms and farmland in the European Union – statistics*. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Farms_and_farmland_in_the_European_Union_-_statistics (data dostępu 27.04.2023).
9. Eurostat. (2022). *Farms and farmland in the European Union – statistics*. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Farms_and_farmland_in_the_European_Union_-_statistics (data dostępu 27.04.2023).
10. Encyclopedia PWN: <https://encyklopedia.pwn.pl/szukaj/doch%C3%B3d.html> (data dostępu: 15.01.2021).
11. International Federation of Organic Agriculture Movements. (2008). *Definition of organic agriculture*. Germany: IFOAM: <https://www.ifoam.bio/why-organic/organic-landmarks/definition-organic> (data dostępu: 07.03.2020).
12. Komisja Europejska. *The organic control system*: https://ec.europa.eu/info/food-farming-fisheries/farming/organic-farming/controls_pl (data dostępu: 05.03.2020).
13. McNeil M. (2016). *Millennials and Organic: A Winning Combination*. Waszyngton: Organic Trade Association: <https://ota.com/news/pressreleases/19256> (data dostępu: 07.03.2021).
14. Mikos P. (2021). Dochód z hektara w 2021 ekstremalnie wysoki o krzywdzący dla rolnika. *Tygodnik poradnika rolniczego*. https://www.tygodnik-rolniczy.pl/articles/aktualnosci_/dochod-z-hektara-w-2021-ekstremalnie-wysoki-i-krzywdzacy-dla-rolnikow/. (data dostępu: 23.02.2023)
15. Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi. (2018). *Polska wieś i rolnictwo*. Warszawa: MRiRW. <https://www.gov.pl/web/rolnictwo/polska-wies-i-rolnictwo> (data dostępu: 17.05.2022).

16. Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi. *Kontrola i certyfikacja*. Warszawa: MRiRW: <https://www.gov.pl/web/rolnictwo/kontrola-i-certyfikacja2> (data dostępu: 05.03.2020).
17. Mueksch N. (2023), *The number of farms in the world is declining, here's why it matters to you*, Boulder: University of Colorado. <https://www.colorado.edu/today/2023/05/11/number-farms-world-declining-heres-why-it-matters-you> (data dostępu: 22.05.2024).
18. Organic Food and Beverages Market Size, Share & Trends Analysis Report By Product (Organic Food, Organic Beverages), By Distribution Channel (Convenience Stores, Specialty Stores), By Region, And Segment Forecasts, 2024 – 2030; <https://www.grandviewresearch.com/industry-analysis/organic-foods-beverages-market> (data dostępu 24,05,2024).
19. Our world in data. (2019). *Number of people employed in agriculture, 2019*: <https://ourworldindata.org/grapher/number-of-people-employed-in-agriculture?tab=map> (data dostępu: 26.04.2023).
20. *Pedosfera – Gleby w Polsce*: <http://wiking.edu.pl/article.php?id=46> (data dostępu: 24.10.2019).
21. Polska Izba Żywności Ekologicznej. *Polska na mapie ekologicznej Europy*. Warszawa: PIŻE: <https://jemyeko.com/perspektywy-polskiego-rynku-zywnosci-ekologicznej/> (data dostępu: 07.03.2020).
22. Radziewicz Z. J. (2010). Agroturystyka jako element pozarolniczej działalności gospodarczej. *Rolniczy Magazyn Elektroniczny* (Nr 35): http://www.cbr.edu.pl/rme-archiwum/2010/rme35/dane/9_3.html (data dostępu: 09.03.2019).
23. Słownik Języka Polskiego PWN. <https://sjp.pwn.pl/sjp/model;2484153.html> (data dostępu: 31.03.2021)
24. Słownik Języka Polskiego PWN. <https://sjp.pwn.pl/szukaj/biznes.html> (data dostępu: 31.03.2021).
25. Soil Association: <http://www.sacert.org> (data dostępu: 07.03.2020).
26. Stowarzyszenie Producentów Metodami Ekologicznymi EKOLAND. (2013). *Kryteria rolnictwa ekologicznego stowarzyszenia EKOLAND*. Świdwin: EKOLAND; Ekoland: <http://www.ekolandpolska.pl/> (data dostępu: 07.03.2020).
27. United States Department of Agriculture. *Economic Research Service*. Waszyngton: USDA: <https://www.ers.usda.gov/topics/farm-economy/farm-household-well-being/glossary.aspx#familyfarm> (data dostępu: 16.05.2019).

Spis tabel

Tabela 1. Podział gospodarstw rolnych w Polsce ze względu na ich wielkość fizyczną..	26
Tabela 2. Wykaz klas wielkości ekonomicznej gospodarstw według ES oraz podział gospodarstw w Polsce ze względu na Wielkość Ekonomiczną (ES6)	28
Tabela 3. Strategie zróżnicowania działalności gospodarczej przez małe gospodarstwa rolne.....	51
Tabela 4. Powierzchnia i udział użytków rolnych w Polsce według podziału na klasy bonitacyjne	57
Tabela 5. Zmiana struktury średniego rocznego dochodu spoza gospodarstwa rolnego w Polsce	69
Tabela 6. Udział użytków ekologicznych w ogólnej powierzchni użytków rolnych danego regionu	81
Tabela 7. Powierzchnia użytków ekologicznych w poszczególnych regionach świata wyrażona w mln ha oraz jej udział w ogólnej powierzchni użytków ekologicznych na świecie w okresie od 2016 do 2022 r.	82
Tabela 8. Liczba gospodarstw prowadzących w latach 2015-2022 produkcję ekologiczną na świecie (tys.)	83
Tabela 9. Wartość sprzedaży detalicznej rynku żywności ekologicznej w latach 2015-2020 na świecie wyrażona w mld euro	84
Tabela 10. Liczba gospodarstw ekologicznych w Polsce w podziale na województwa w okresie o 2013 do 2022 r.....	92
Tabela 11. Struktura ekologicznych gospodarstw rolnych według ich powierzchni w latach 2015 - 2022	94
Tabela 12. Struktura gospodarstw ekologicznych w Polsce z uwzględnieniem rodzaju prowadzonej produkcji wraz udziału w ogólnej liczbie gospodarstw.....	95
Tabela 13. Struktura ekologicznych użytków rolnych w Polsce w latach 2013-2022.....	96
Tabela 14. Wysokość stawek płatności ekologicznych PROW 2014-2020	99

Spis rysunków

Rysunek 1. Budżet Wspólnej Polityki Rolnej w latach 2006-2018	18
Rysunek 2. Struktura handlu rolno-spożywczego w latach 2007-2017 z państwami spoza UE-28.....	18
Rysunek 3. Udział rodzinnych gospodarstw rolnych w stosunku do ogólnej liczby gospodarstw rolnych	20
Rysunek 4. Istota globalnej polityki żywieniowej.....	34
Rysunek 5. Liczba zatrudnionych w rolnictwie w 2019 r.	35
Rysunek 6. Odsetek gospodarstw rolnych oraz wielkość zagospodarowanych przez nie użytków rolnych w Europie w 2020 wyrażona w %.....	37
Rysunek 7. Ewolucja i podział systemów produkcji rolniczej w Polsce	45
Rysunek 8. Średnio roczny rozkład opadów deszczu w Polsce wyrażony w mm/m ²	55
Rysunek 9. Struktura i rozmieszczenie gleb w Polsce	56
Rysunek 10. Rachunek dochodu w rodzinnym gospodarstwie rolnym w systemie FADN	63
Rysunek 11. Relacja płatności bezpośrednich do dochodu rodzinnego gospodarstwa rolnego uczestniczącego w systemie FADN.....	67
Rysunek 12. Poziom średniego rocznego dochodu małych gospodarstw rolnych w Polsce wyrażona w zł	69
Rysunek 13. Przeciętny roczny dochód (zł) osiągnięty z 1 ha przeliczeniowego w gospodarstwie rolnym	70
Rysunek 14. Koncepcja zrównoważonego rozwoju.....	75
Rysunek 15. Główne założenia rolnictwa ekologicznego zgodnie z koncepcją zrównoważonego rozwoju.....	76
Rysunek 16. Wzrost powierzchni użytków ekologicznych w okresie 2016 - 2022 r. (tys. ha.) w Europie	86
Rysunek 17. Udział użytków ekologicznych w ogólnej powierzchni użytków rolnych danego kraju w roku 2015, 2018. oraz 2020.....	87
Rysunek 18. Liczba gospodarstw rolnych w Europie prowadzących produkcję ekologiczną w 2022 r. (tys.)	87
Rysunek 19. Wielkość sprzedaży produktów ekologicznych w latach 2015-2020 w wybranych europejskich państwach (mld euro).....	88
Rysunek 20. Udział kanałów sprzedaży wykorzystywanych na rynku żywności ekologicznej w Europie w 2020 r.	89
Rysunek 21. Liczba ekologicznych gospodarstw rolnych ogółem w Polsce	91
Rysunek 22. Powierzchnia ekologicznych użytków rolnych w Polsce w tys. ha	93
Rysunek 23. Czynniki wpływające na wzrost zainteresowania rolnictwem ekologicznym	100

*Produkcja ekologiczna jako kierunek rozwoju małego rodzinnego gospodarstwa
rolnego w Polsce*

Rysunek 24. Kluczowe czynniki zewnętrzne i wewnętrzne determinujące rozwój produkcji ekologicznej w małych rodzinnych gospodarstwach rolnych	105
Rysunek 25. Podmioty uczestniczące w systemie certyfikacji i kontroli produktów ekologicznych w Unii Europejskiej	107
Rysunek 26. Schemat procesu kontroli oraz certyfikacji gospodarstwa rolnego	109
Rysunek 27. Zasady funkcjonowania systemu kontroli w rolnictwie ekologicznym	110
Rysunek 28. Logo żywności ekologicznej obowiązujące od 1 lipca 2010 r – EUROLIŚĆ	112
Rysunek 29. Schemat sekwencyjnej strategii eksplanacyjnej	117
Rysunek 30. Dlaczego gospodarstwa rolne częściej jest przejmowane przez syna a nie córkę?	126
Rysunek 31. Poziom wykształcenia badanych rolników prowadzących badane małe rodzinne gospodarstwa rolne z wdrożoną produkcją ekologiczną w roku 2019	127
Rysunek 32. Struktura badanych rolników prowadzących produkcję ekologiczną w małym rodzinnym gospodarstwie rolnym według wieku (w 2019 r).	128
Rysunek 33. Przyczyny ograniczania inwestycji w gospodarstwie rolnym o charakterze strategicznym przez rolników powyżej 55 lat	129
Rysunek 34. Odsetek badanych rolników posiadających potencjalnego sukcesora w 2019 r.	130
Rysunek 35. Odsetek rolników planujących przekazanie młodemu pokoleniu małe rodzinne gospodarstwo rolne w 2019 r.	131
Rysunek 36. Ocena atrakcyjności małego rodzinnego gospodarstwa rolnego dla przyszłego pokolenia	132
Rysunek 37. Jakie czynniki wpływają na postrzeganie małego rodzinnego gospodarstwa rolnego jako atrakcyjnego dla przyszłego pokoleń.	133
Rysunek 38. Realizacja celu „uzyskania stabilnego źródła dochodu”	135
Rysunek 39. Realizacja celu „rozwój prowadzonej działalności rolnej”	136
Rysunek 40. Przyczyny braku ambicji rozwojowych wśród badanych rolników	137
Rysunek 41. Realizacja celu „rozwój gospodarstwa z nastawieniem na przekazanie go młodszemu pokoleniu”	138
Rysunek 42. Dlaczego według Pana/Pani rolnicy rozwijają gospodarstwo rolne chcąc przekazać je młodszemu pokoleniu?	139
Rysunek 43. Realizacja celu „nawiązywanie kontaktów które umożliwiają wyższą sprzedaż posiadanych towarów”	139
Rysunek 44. Realizacja celu „uniezależnienie się od zewnętrznych podmiotów świadczących usługi lub od pracowników najemnych”	140
Rysunek 45. Obawy związane z rozbudowa własnego parku maszynowego oraz uniezależnieniem się od podmiotów zewnętrznych świadczących określone usługi	141
Rysunek 46. Realizacja celu „wejście na nowe rynki”	142

Rysunek 47. Powody, dla których małe gospodarstwa rolne nie dążą do wejścia na nowe rynki sprzedaży	143
Rysunek 48. Realizacja celu „wyróżnienie się na rynku np. poprzez oferowane produkty”	144
Rysunek 49. Powody przez które małe rodzinne gospodarstwa rolne nie dążą do wyróżnienia na rynku posiadanych produktów	145
Rysunek 50. Czy produkcja ekologiczna pozwala na bardziej skuteczne osiąganie celów gospodarstwa rolnego?	147
Rysunek 51. Okres prowadzenia produkcji ekologicznej przez badane gospodarstwa rolne	147
Rysunek 52. Udział gospodarstw prowadzących wyłącznie produkcję ekologiczną.....	148
Rysunek 53. Przyczyny nieobejmowania systemem produkcji ekologicznej całej prowadzonej produkcji rolnej	149
Rysunek 54. Rodzaj produkcji ekologicznej prowadzonej w gospodarstwach rolnych do 10 ha. w 2019 r.....	150
Rysunek 55. Uprawy roślinne prowadzone w gospodarstwach o powierzchni do 10 ha w 2019 r.	151
Rysunek 56. Czy produkcja ekologiczna jest główną działalnością prowadzoną w gospodarstwie?.....	152
Rysunek 57. Motywy skłaniające rolników do wdrożenia produkcji ekologicznej w małym rodzinnym gospodarstwie rolnym	153
Rysunek 58. Najważniejsze korzyści uzyskiwane przez małe rodzinne gospodarstwa rolne dzięki wdrożeniu produkcji ekologicznej	155
Rysunek 59. Główne bariery utrudniające rozwijanie produkcji ekologicznej w małym rodzinnym gospodarstwie rolnym	156
Rysunek 60. Rynek zaopatrywany w produkty ekologiczne przez małe rodzinne gospodarstwa rolne.....	159
Rysunek 61. Zmiana dochodu w małych rodzinnych gospodarstwach rolnych po wdrożeniu produkcji ekologicznej.....	160
Rysunek 62. Poziom wzrostu dochodu w małych rodzinnych gospodarstwach rolnych po wdrożeniu produkcji ekologicznej.....	161
Rysunek 63. Poziom wzrostu dochodu w małych rodzinnych gospodarstwach rolnych ze względu na rodzaj prowadzonej produkcji	162
Rysunek 64. Udział dochodu uzyskiwanego z produkcji ekologicznej w całości dochodu osiągniętego w małym rodzinnym gospodarstwie rolnym.....	163
Rysunek 65. Wpływ produkcji ekologicznej na rozwój małego rodzinnego gospodarstwa rolnego	164
Rysunek 66. Dziewięcioelementowy szablon Canvas wraz z przedstawieniem relacji pomiędzy poszczególnymi elementami.....	170
Rysunek 67. Grupy klientów obsługiwane przez badane małe rodzinne gospodarstwa rolne prowadzące produkcję ekologiczną	172

*Produkcja ekologiczna jako kierunek rozwoju małego rodzinnego gospodarstwa
rolnego w Polsce*

Rysunek 68. Propozycja wartości oferowana klientom przez badane małe rodzinne gospodarstwa rolne prowadzące produkcję ekologiczną.....	174
Rysunek 69. Kanały sprzedaży wykorzystywane przez badane małe rodzinne gospodarstwa rolne prowadzące produkcję ekologiczną.....	175
Rysunek 70. Główne źródła dochodu w gospodarstwie rolnym prowadzącym produkcję ekologiczną.....	177
Rysunek 71. Kluczowe zasoby, które w opinii badanych posiada małe rodzinne gospodarstwo rolne prowadzące produkcję ekologiczną.....	178
Rysunek 72. Kluczowe działania wykonywane w badanych małych gospodarstwach rolnych prowadzących produkcję ekologiczną	179
Rysunek 73. Umiejętność znalezienia kluczowych partnerów przez badane małe rodzinne gospodarstwa rolne prowadzące produkcję ekologiczną.....	180
Rysunek 74. Główne źródła kosztów w małym rodzinnym gospodarstwie rolnym prowadzącym produkcję ekologiczną	181
Rysunek 75. Model biznesu małego rodzinnego gospodarstwa rolnego prowadzącego (schemat Canvas) w świetle wyników przeprowadzonych badań	182
Rysunek 76. Rekomendowany schemat modelu biznesowego małego rodzinnego gospodarstwa rolnego prowadzącego produkcję ekologiczną.....	183

Kwestionariusz ankiety (Załącznik 1)

Szanowni Państwo

Nazywam się Paweł Siemaszkiewicz i jestem doktorantem na Wydziale Zarządzania Uniwersytetu Łódzkiego. Przygotowuję rozprawę doktorską pt. „*Produkcja ekologiczna jako kierunek rozwoju małego rodzinnego gospodarstwa rolnego*”. Celem badania jest określenie wpływu produkcji ekologicznej na rozwój gospodarstwa rolnego oraz identyfikacja czynników sprzyjających wdrożeniu tego rodzaju produkcji. Produkcja ekologiczna ze względu na dynamiczny wzrost światowego oraz krajowego rynku produktów ekologicznych, jest działalnością, która może stanowić szansę na rozwój gospodarstw rolnych

Udział w badaniu ma charakter anonimowy, a uzyskane wyniki w postaci zbiorczej analizy zostaną wykorzystane wyłącznie do celów naukowo-badawczych. Jednocześnie deklaruje, że jeżeli będą Państwo zainteresowani wynikami tegoż badania, chętnie Państwu je udostępnię w postaci raportu po uprzednim podaniu adresu email.

Czas niezbędny do wypełnienia kwestionariusza ankiety wynosi **około 20 min.**

Będę bardzo wdzięczny za udział w badaniu i okazaną pomoc, a w razie pytań proszę o kontakt e-mailowy bądź telefoniczny.

mgr Paweł Siemaszkiewicz
pawel.siemaszkiewicz@uni.lodz.pl
Nr telefonu 691915359

1. Jakie doświadczenie ma Pana/Pani w prowadzeniu produkcji ekologicznej?

- ☐ Mniej niż 2 lata
- ☐ od 2 do 7 lat
- ☐ od 8 do 16 lat
- ☐ Więcej niż 16 lat (Ile?.....)

2. Czy produkcja ekologiczna jest główną działalnością prowadzoną w Pana/Pani gospodarstwie rolnym?

- ☐ Tak
- ☐ Nie

*Produkcja ekologiczna jako kierunek rozwoju małego rodzinnego gospodarstwa
rolnego w Polsce*

3. W jakim obszarze prowadzi Pan/Pani produkcję ekologiczną w gospodarstwie rolnym?

☐ Hodowla zwierząt

Proszę wskazać rodzaj hodowli

☐ Uprawa roślin

Proszę wskazać rodzaj hodowli

☐ Mieszana (hodowla zwierząt i uprawa roślin)

Proszę wskazać rodzaj hodowli

4. Czy oprócz produkcji ekologicznej prowadzi Pan/Pani produkcję konwencjonalną?

☐ Tak.

☐ Nie

5. Proszę wskazać motywy, którymi kierował się Pan/Pani wdrażając produkcję ekologiczną? Można wskazać kilka odpowiedzi

☐ Dotarcie do grona nowych odbiorców

☐ Wsparcie z Unii Europejskiej w postaci np. wyższych dopłat do produkcji ekologicznej lub ochrony prawnej certyfikowanych produktów

☐ Wyższa cena sprzedaży produktów ekologicznych

☐ Mniejszy wpływ pośredników na cenę sprzedaży

☐ Zmiana oczekiwań konsumentów wobec produktów rolniczych

☐ Prowadzenie przez rodziców we wcześniejszym okresie produkcji ekologicznej

☐ Inne. Proszę wskazać jakie?.....

6. Które korzyści uzyskane dzięki produkcji ekologicznej uważa Pan/Pani za najważniejsze? Można wskazać kilka odpowiedzi

☐ Opłacalność produkcji ekologicznej opierająca się na uzyskaniu wyższej różnicy między ceną sprzedaży a poniesionymi kosztami

☐ Dopłaty do produkcji ekologicznej

☐ Względnie stabilne ceny sprzedaży produktów ekologicznych

☐ Rozszerzenie asortymentu produktów

☐ Większy wpływ na wysokość ceny sprzedaży produktów ekologicznych

☐ Możliwość łatwego połączenia produkcji ekologicznej z innym rodzajem działalności (np. usługami jak agroturystyka)

☐ Inne. Proszę wskazać jakie?.....

7. Proszę wskazać główne bariery, które według Pana/Pani utrudniają rozwijanie produkcji ekologicznej w gospodarstwie *Można wskazać kilka odpowiedzi*

- ☐ Obowiązek prowadzenia skomplikowanej biurokracji
- ☐ Koszt uzyskania certyfikatu oraz przeprowadzanych w ciągu roku kontroli
- ☐ Problem ze sprzedażą (z powodu np. małej ilości punktów skupu lub niewielkiego zainteresowania ze strony klientów bezpośrednich itp.)
- ☐ Wysoki koszt produkcji
- ☐ Wysoki koszt zatrudnienia pracownika
- ☐ Wzrost nakładów pracy
- ☐ Problem z dostępnością pracowników najemnych szczególnie w sezonie zbiorów
- ☐ Inne. Proszę wskazać jakie?.....

8. Proszę określić rynek, który zaopatruje Pan/Pani w produkty ekologiczne

- ☐ Lokalny
- ☐ Regionalny
- ☐ Krajowy
- ☐ Międzynarodowy

9. Proszę określić zmianę dochodu w Pana/Pani gospodarstwie rolnym zaobserwowaną po wdrożeniu produkcji ekologicznej

- ☐ Dochód gospodarstwa spadł
- ☐ Dochód gospodarstwa nie zmienił się
- ☐ Dochód gospodarstwa wzrósł
 - ☐ od 1 do 20%
 - ☐ od 21 do 40%
 - ☐ od 41 do 60%
 - ☐ od 61 do 80%
 - ☐ od 81 do 100%

10. Proszę określić udział dochodu uzyskanego z produkcji ekologicznej w całości dochodu osiągniętego w gospodarstwie rolnym?

- ☐ do 10%
- ☐ od 10% do 30%
- ☐ od 30% do 50%
- ☐ od 50% do 70%
- ☐ od 70% do 90 %
- ☐ od 90% do 100%

11. **Jak produkcja ekologiczna wpłynęła na rozwój Pana/Pani gospodarstwa
rolnego?** Można zaznaczyć kilka odpowiedzi

- ☐ Produkcja ekologiczna nie wpłynęła na rozwój gospodarstwa rolnego
- ☐ Umożliwiła poszerzenie oferty produktowej
- ☐ Umożliwiła dotarcie do nowej grupy odbiorców
- ☐ Umożliwiła modernizację parku maszynowego
- ☐ Umożliwiła budowę lub modernizację budynków gospodarczych
- ☐ Umożliwiła zakup ziemi uprawnej
- ☐ Inne. Jakież?.....

12. **Proszę określić w skali od 1 do 5 jak ważne jest osiągnięcie wymienionych celów
w gospodarstwie rolnym**

Skala od 1-5 oznacza: 1 – gospodarstwo nie jest nastawione na osiągnięcie celu, 2 –
osiągnięcie celu jest mało znaczące, 3 – trudno powiedzieć, 4 – osiągnięcie celu jest
ważne dla gospodarstwa, 5 – osiągnięcie celu ma znaczenie priorytetowe dla
gospodarstwa

	1	2	3	4	5
Uzyskanie stabilnego źródła dochodu					
Uniezależnienie gospodarstwa od zewnętrznych podmiotów świadczących usługi lub pracowników najemnych np. poprzez jego zmechanizowanie					
Nawiązanie kontaktów, które umożliwią wyższą sprzedaż posiadanych towarów					
Wejście na nowy rynek					
Rozwój prowadzonej działalności rolnej					
Rozwój gospodarstwa z nastawieniem na przekazanie go młodszemu pokoleniu (dzieci wnuki)					
Wyróżnienie się na rynku np. poprzez oferowane produkty					

13. **Czy według Pana/Pani produkcja ekologiczna pozwala osiągnąć wyżej
wymienione cele?**

- ☐ Tak
- ☐ Nie

14. **Czy planuje Pan/Pani przekazać w przyszłości gospodarstwo dzieciom?**

- ☐ Tak
- ☐ Nie

15. **Czy ma Pan/Pani wytypowanego następcę?**

- ☐ Tak Kto nim jest?.....
- ☐ Nie

16. **Czy uważa Pan/Pani, że posiadane gospodarstwo rolne jest atrakcyjne dla przyszłego pokolenia**

- ☐ Tak
- ☐ Nie

17. **Kto jest głównym odbiorcą Pana/Pani produktów ekologicznych?**

Można zaznaczyć max. 3 odpowiedzi

- ☐ Przetwórnice
- ☐ Lokalni mieszkańcy
- ☐ Skupy
- ☐ Mieszkańcy miasta
- ☐ Inni. Kto?.....

18. **Czy potrafi Pan/Pani określić swoich głównych partnerów, którzy mają wpływ na rozwój Pana/Pani gospodarstwa rolnego?**

- ☐ Tak. Kto nim jest?.....
- ☐ Nie

19. **Proszę określić główne źródła kosztów w Pana/Pani gospodarstwie rolnym**

Można zaznaczyć kilka odpowiedzi

- ☐ Opłaty związane z cykliczną kontrolą produkcji ekologicznej
- ☐ Koszt zbioru produktów
- ☐ Koszt uprawy/hodowli
- ☐ Podatki i opłaty związane z utrzymaniem gospodarstwa rolnego
- ☐ Koszt zakupu materiału siewnego
- ☐ Inne. Proszę wskazać jakie?.....

20. **Proszę określić co oferuje Pan/Pani swoim klientom?**

- ☐ Produkty posiadające wyższą jakość w stosunku do produktów konwencjonalnych
- ☐ Wsparcie w utrzymaniu zdrowego trybu życia
- ☐ Poczucie ochrony środowiska
- ☐ Inne. Jakież?.....
- ☐ Nie potrafię określić

*Produkcja ekologiczna jako kierunek rozwoju małego rodzinnego gospodarstwa
rolnego w Polsce*

21. Proszę wskazać główne źródła dochodów w Pana/Pani gospodarstwie rolnym
Można zaznaczyć kilka odpowiedzi

- ☐ Płatności unijne w formie np. dopłat bezpośrednich, dopłat do produkcji ekologicznej
- ☐ Sprzedaż produktów ekologicznych
- ☐ Sprzedaż produktów konwencjonalnych
- ☐ Pensja z tytułu zatrudnienia poza gospodarstwem rolnym
- ☐ Pensja z tytułu wykonywania usług rolniczych
- ☐ Inne. Proszę wskazać jakie?.....

22. Proszę wskazać cechy, które wyróżniają Pana/Pani gospodarstwo na tle innych gospodarstw rolnych *Można zaznaczyć kilka odpowiedzi*

- ☐ Posiadanie wyjątkowych ras zwierząt lub odmian uprawianych roślin
- ☐ Zastosowanie unikalnych metod produkcji np. produkcja ekologiczna,
- ☐ Odpowiednie wyposażenie budynków gospodarczych lub parku maszynowego
- ☐ Umowy zawarte z przetwórniami lub innymi punktami skupu
- ☐ Pomoc rodziny pozwalająca zredukować koszty zatrudnienia pracowników najemnych
- ☐ Inne. Jakież?.....

23. Które działania wykonywane w Pana/Pani gospodarstwie rolnym określić można za najważniejsze (kluczowe)? *Można zaznaczyć kilka odpowiedzi*

- ☐ Działanie marketingowe
- ☐ Działanie produkcyjne
- ☐ Sprzedaż produktów
- ☐ Nawiązywanie nowych kontaktów i rozszerzanie rynku zbytu
- ☐ Działania usługowe (np. agroturystyka, rękodzieło)
- ☐ Inne Jakież?.....

24. Jaka formę sprzedaży produktów Pan/Pani wykorzystuje?

Można zaznaczyć kilka odpowiedzi

- ☐ Sprzedaż bezpośrednia (np. w gospodarstwie lub na targowisku)
- ☐ Sprzedaż przez Internet
- ☐ Sprzedaż do skupu
- ☐ Sprzedaż do sklepu
- ☐ Eksport
- ☐ Inna. Jaką?.....

25. Płeć właściciela

- ☐ Kobieta
☐ Mężczyzna

26. Wiek

- ☐ Mniej niż 25
☐ Od 25 do 35
☐ Od 36 do 45
☐ Od 46 do 55
☐ Powyżej 55

27. Wykształcenie

- ☐ Podstawowe
☐ Zawodowe. Jakieg?.....
☐ Średnie ogólne
☐ Średnie techniczne. Jakieg?.....
☐ Wyższe nie rolnicze. Jakieg?.....
☐ Wyższe rolnicze

Dodać pytanie w okolicy pytania o główną działalność rolniczą

Czy prowadzi Pan/Pani działalność pozarolniczą?

Tak Jaką?....

Nie

Scenariusz pogłębionego wywiadu indywidualnego (Załącznik 2)

Wprowadzenie

- Nawiązanie relacji z respondentem.
 - Powitanie i przedstawienie się moderatora.
 - Przedstawienie celu spotkania i ogólnego celu badania.

„Celem spotkania jest poznanie szczegółowych opinii respondentów na temat prowadzonego gospodarstwa rolnego oraz prowadzonej w nim produkcji rolnej”

„Celem badania jest pogłębienie informacji uzyskanych w toku zrealizowanych badań ilościowych dotyczących wpływu produkcji ekologicznej na rozwój małych rodzinnych gospodarstw rolnych”

- Poinformowanie o czasie badania (**około 30 min**).
- Przedstawienie zasad dyskusji.
 - Prośba o wyłączenie telefonów.
 - Zapewnienie o pełnej swobodzie wypowiedzi.

Pytania

Pytanie 1. Dlaczego rolnicy powyżej 55 roku życia zaprzestają inwestycji o charakterze strategicznym (motywy, cele)?

.....
.....

Pytanie 2. Skąd według Pana/Pani wynika problem w wytypowaniu następcy w poszczególnych okresach życia rolnika? (25-35 lat, 36-45 lat, 46-55 lat, powyżej 55 lat)

.....
.....

Pytanie 3. Co według Pana/Pani sprawia, że posiadane gospodarstwo rolne przez młode pokolenie może być postrzegane jako atrakcyjne?

.....
.....

Pytanie 4. Jakie według Pana/Pani są przyczyny tego, że rozwój posiadanej działalności rolnej nie jest postrzegany przez rolników pozytywnie.

.....
.....

Pytanie 5. Dlaczego według Pana/Pani rolnicy rozwijają gospodarstwo rolne chcąc przekazać je młodszemu pokoleniu?

.....
.....

Pytanie 6. Jakie według Pana/Pani występują przeciwwskazania stojące za rozbudową parku maszynowego i uniezależnieniem się od zewnętrznych podmiotów świadczących usługi lub pracowników najemnych?

.....
.....

Pytanie 7. Dlaczego według Pana/Pani rolnicy nie dążą do wejścia na nowe rynki zbytu?

.....
.....

Pytanie 8. Dlaczego według Pana/Pani rolnicy nie dążą do wyróżnienia na rynku posiadanych produktów?

.....
.....

Pytanie 9. Jakie są według Pana/Pani przyczyny nieobejmowania systemem produkcji ekologicznej całej prowadzonej w gospodarstwie rolnym produkcji rolnej?

.....
.....

Pytanie 10. Jakie czynniki według Pana/Pani potęgują niechęć do prowadzenia dokumentacji związanej z prowadzoną działalnością rolniczą?

.....
.....

*Produkcja ekologiczna jako kierunek rozwoju małego rodzinnego gospodarstwa
rolnego w Polsce*

Pytanie 11. Dlaczego według Pana/Pani modernizacja budynków gospodarczych lub zakup ziemi nie jest tak popularny jak zakup maszyn i modernizacja parku maszynowego?

.....
.....

Pytanie 12. Dlaczego według Pana/Pani gospodarstwo rolne częściej jest przejmowane przez syna a nie córkę?

.....
.....

Zakończenie

Podsumowanie przeprowadzonego badania oraz podziękowanie za udział w badaniu.

Rachunek opłacalności (Załącznik 3)

Przykładowy uproszczony rachunek opłacalności gospodarstwa rolnego produkującego pszenicę ozimą i jęczmień jary wykorzystując konwencjonalny rodzaj produkcji na powierzchni 10 ha bez hodowli zwierząt. Ceny sprzedaży i poniesione kosztów dotyczą 2020 roku.

Założenia dotyczące produkcji

1. Powierzchnia użytków rolnych: 10 ha
 - Pszenica ozima: 5 ha
 - Jęczmień jary: 5 ha
3. Średnie plony:
 - Pszenica ozima: 5,2 t/ha
 - Jęczmień jary: 3,7 t/ha
4. Cena sprzedaży (2020)
 - Pszenica ozima 748,6 zł/t
 - Jęczmień jary 636,3 zł/t
5. Optymalne wykorzystanie nawozów oraz środków ochrony roślin (bez oszczędności)
6. Brak uwzględnienia rodzaju uprawianej gleby

Przychody		
Sprzedaż pszenicy	5 ha*5,2 t/ha*748,6 zł/t	19463,6 zł
Sprzedaż jęczmienia	5 ha*3,7 t/ha*636,3 zł/t	11771,6 zł
Płatności bezpośrednie	483 zł/ha *10 ha	4830 zł
Przychody ogółem		36065,2 zł
Koszty		
Koszt nasion		
Pszenica 200 kg/ha	5 ha*99 zł/ha	990 zł
Jęczmień 180 kg/ha	5 ha *86 zł/ha	774 zł
Koszt nawozów		7000 zł
Koszt środków ochrony roślin		3009,75 zł
Wynajem maszyn, paliwo, serwis		10000 zł
Koszty własne ogółem		21773,75 zł
Dochód netto		14291,45 zł

*Produkcja ekologiczna jako kierunek rozwoju małego rodzinnego gospodarstwa
rolnego w Polsce*

Przykładowy uproszczony rachunek opłacalności gospodarstwa rolnego produkującego ekologiczną pszenicę ozimą i jęczmień jary bez zwierząt na powierzchni 10 ha. **Ceny sprzedaży dotyczą cen sprzedaży produktów konwencjonalnych, gdyż po takich są one najczęściej sprzedawane.** Ceny sprzedaży i poniesione koszty własne dotyczą 2020 roku.

Założenia dotyczące produkcji

1. Powierzchnia użytków rolnych: 10 ha
 - Pszenica ozima: 5 ha
 - Jęczmień jary: 5 ha
2. Średnie plony:
 - Ekologiczna pszenica ozima: 5,6 t/ha
 - Ekologiczny jęczmień jary: 4,9 t/ha
3. Cena sprzedaży **po cenach produktów konwencjonalnych z 2020, gdyż po takich są one najczęściej sprzedawane**
 - Pszenica ozima 748,6 zł/t
 - Jęczmień jary 636,3 zł/t
4. Założony koszt odnowienia certyfikatu 1150 zł
5. Produkcja ekologiczna wdrożona w całym gospodarstwie
6. Optymalne wykorzystanie nawozów oraz środków ochrony roślin (bez oszczędności)

Przychody		
Sprzedaż pszenicy	5 ha*5,6 t/ha*748,6 zł/t	20 960,8 zł
Sprzedaż jęczmienia	5 ha*4,9 t/ha*636,3 zł/t	15589,35 zł
Płatności bezpośrednie	483 zł/ha *10 ha	4830 zł
Dopłaty ekologiczne	10 ha * 932 zł/ha	9320 zł
Przychody ogółem	50700,15 zł	
Koszty		
Koszt nasion		
Pszenica 200 kg/ha	5 ha*164 zł/ha	1640 zł
Jęczmień 180 kg/ha	5 ha *150 zł/ha	1350 zł
Koszty nawozów		10000 zł
Koszty organicznych środków ochrony roślin		6000 zł
Koszty kontroli/ odnowienia certyfikatu		1150 zł
Wynajem maszyn, paliwo, serwis		12000 zł
Dokumentacja, zgodność z przepisami		1500 zł
Koszty własne ogółem	33 640 zł	
Dochód netto	17060,15 zł	

Przykładowy uproszczony rachunek opłacalności gospodarstwa rolnego produkującego ekologiczną pszenicę ozimą i jęczmień jary bez zwierząt na powierzchni 10 ha. Ceny sprzedaży i poniesione kosztów dotyczą 2020 roku.

Założenia dotyczące produkcji

3. Powierzchnia użytków rolnych: 10 ha
 - Pszenica ozima: 5 ha
 - Jęczmień jary: 5 ha
4. Średnie plony:
 - Ekologiczna pszenica ozima: 5,6 t/ha
 - Ekologiczny jęczmień jary: 4,9 t/ha
7. Cena sprzedaży produktów ekologicznych
 - Pszenica ozima 1800 zł/t
 - Jęczmień jary 1200 zł/t
8. Założony koszt odnowienia certyfikatu 1150 zł
9. Produkcja ekologiczna wdrożona w całym gospodarstwie
10. Optymalne wykorzystanie nawozów oraz środków ochrony roślin (bez oszczędności)

Przychody		
Sprzedaż pszenicy	5 ha*5,6 t/ha*1800 zł/t	50400 zł
Sprzedaż jęczmienia	5 ha*4,9 t/ha*1200 zł/t	29400 zł
Płatności bezpośrednie	483 zł/ha *10 ha	4830 zł
Dopłaty ekologiczne	10 ha * 932 zł/ha	9320 zł
Przychody ogółem		93 950 zł
Koszty		
Koszt nasion		
Pszenica 200 kg/ha	5 ha*164 zł/ha	1640 zł
Jęczmień 180 kg/ha	5 ha *150 zł/ha	1350 zł
Koszty nawozów		10000 zł
Koszty organicznych środków ochrony roślin		6000 zł
Koszty kontroli /certyfikacji ekologicznej:		
Odnowienie certyfikatu		1150 zł
Wynajem maszyn, paliwo, serwis		12000 zł
Dokumentacja, zgodność z przepisami		1500 zł
Koszty własne ogółem		33 640 zł
Dochód netto		60 310 zł

Abstract of the doctoral dissertation

**Organic production as a direction of development of a small family farm in
Poland**

Keywords: small family farms, organic production, management, business model

Small family farms, although they contribute many non-economic goods of an economic, social, social and environmental nature, struggle with economic difficulties and competition on the market. Therefore, searching for new directions of development, such as ecological production, becomes necessary. Implementation of organic production is an opportunity for small farms, which may contribute to the sustainable development of the agricultural sector, preservation of agricultural heritage in rural areas and improvement of the profitability of these entities.

The studies of foreign and domestic literature enabled the adoption of the thesis that "organic production is the future direction of the development of small family farms in Poland in the light of the recommendations and preferences of the European Union, and at the same time a key element in improving the competitiveness of these farms and their profitability." Based on it, a research problem was formulated, which consists in identifying and assessing the impact of organic production on the development of small family farms, and in particular on the increase in income and the market attractiveness of the production. The main aim of the work was to demonstrate that the decision to implement organic production has a positive impact on the long-term development of small family farms in Poland.

This dissertation includes six chapters. The first one presented issue introducing the topic of small family farms. The criteria for their division in terms of physical and economic size were also presented. Attention was paid to the multidimensionality of a small family farm and its importance in the economic, social, environmental and social aspects. In addition, attention was paid to the perception of family farms in the concept of the European Model of Agriculture. In this part, attention was also paid to the impact of the introduction of the Common Agricultural Policy on the objectives of agricultural policy in Poland.

For contemporary small family farms in Poland, changes related to the evolution of agricultural production systems are of key importance, as emphasized in the second chapter. Particular attention was paid to the determinants influencing the decision by these enterprises to implement a specific type of production. The next part of this chapter presents the issue of agricultural income as the direct and main goal of conducting agricultural activity.

The third chapter discusses the concept of ecological production and its genesis. The terminology related to this form of production was presented and the functions assigned to it were analyzed. Its role in the development of small family farms was also indicated. The last part of the chapter describes the system of control, certification and labeling of ecological products.

The fourth chapter presents research methods in the form of a survey and an individual interview used to obtain the necessary information and opinions. The rest of the chapter presents the course of the study and characterizes the study population. The chapter also describes the adopted method of selecting the research sample.

The fifth chapter contains a discussion of the results of the author's own research, the aim of which was to thoroughly analyze the conditions and effects of implementing the organic production system on a small family farm. The research results were characterized from the point of view of the declared strategic goals, factors determining the implementation of ecological production and possible financial effects.

The sixth chapter lists and describes the main elements of the business model for a small family farm engaged in organic production, presented in the Canvas model diagram. The second part of the chapter presents the author's proposal of changes to the presented Canvas scheme, which - according to the author - will ensure an increase in the economic efficiency of small family farms in Poland implementing organic production.

At the end, the author included a list of recommendations for similar initiatives that may be undertaken in the future. The list was created on the basis of a qualitative study and literature studies.

Streszczenie rozprawy doktorskiej

*Produkcja ekologiczna jako kierunek rozwoju małego rodzinnego
gospodarstwa rolnego w Polsce*

Słowa kluczowe: małe rodzinne gospodarstwa rolne, produkcja ekologiczna, zarządzanie, model biznesowy

Małe rodzinne gospodarstwa rolne, choć wnoszą wiele dóbr pozaekonomicznych o charakterze, gospodarczym, socjalnym, społecznym i środowiskowym borykają się z trudnościami ekonomicznymi i konkurencją na rynku. W związku z tym, poszukiwanie nowych kierunków rozwoju, takich jak produkcja ekologiczna, staje się koniecznością. Realizacja produkcji ekologicznej jest szansą dla małych gospodarstw rolnych, która może przyczynić się do zrównoważonego rozwoju sektora rolniczego, zachowania dziedzictwa rolniczego na obszarach wiejskich oraz poprawy dochodowości tych podmiotów.

Przeprowadzone studia literatury zagranicznej oraz krajowej umożliwiły przyjęcie tezy, że *„produkcja ekologiczna jest przyszłościowym kierunkiem rozwoju małych rodzinnych gospodarstw rolnych w Polsce w świetle zaleceń i preferencji Unii Europejskiej a zarazem kluczowym elementem poprawy konkurencyjności tych gospodarstw oraz ich dochodowości”*. W oparciu o nią sformułowano problem badawczy, który polega na *zidentyfikowaniu oraz ocenie wpływu produkcji ekologicznej na rozwój małych rodzinnych gospodarstw rolnych, a w szczególności na wzrost uzyskiwanego dochodu oraz atrakcyjność rynkową prowadzonej produkcji*. Za cel główny pracy przyjęto wykazanie, że *decyzja o wdrożeniu produkcji ekologicznej ma pozytywny wpływ na długofalowy rozwój małych rodzinnych gospodarstw rolnych w Polsce*.

Niniejsza dysertacja składa się z sześciu rozdziałów. W pierwszym zaprezentowano zagadnienia wprowadzające w tematykę małych rodzinnych gospodarstw rolnych. Przedstawiono również kryteria ich podziału pod względem wielkości fizycznej i ekonomicznej. Zwrócono uwagę na wielowymiarowość małego rodzinnego gospodarstwa rolnego i jego znaczenie w aspekcie gospodarczym, społecznym, środowiskowym oraz socjalnym. Ponadto zwrócono uwagę na postrzeganie rodzinnych gospodarstw rolnych

w koncepcji Europejskiego Modelu Rolnictwa. W tej części zwrócono również uwagę na wpływ wprowadzenia Wspólnej Polityki Rolnej na cele polityki rolnej w Polsce.

Dla współczesnych małych rodzinnych gospodarstw rolnych w Polsce kluczowe znaczenie mają zmiany związane z ewolucją systemów produkcji rolniczej co podkreślono w rozdziale drugim. Szczególną uwagę zwrócono na determinanty rzutujące na podjęcie przez te przedsiębiorstwa decyzji o wdrożeniu określonego rodzaju produkcji. W kolejnej części tego rozdziału przedstawiono kwestię dochodu rolniczego jako bezpośredniego i głównego celu prowadzenia działalności rolniczej.

W rozdziale trzecim omówiono koncepcję produkcji ekologicznej oraz jej genezę. Zaprezentowano terminologię związaną z tą formą produkcji oraz przeanalizowano przypisane jej funkcje. Wskazano również jej rolę w rozwoju małych rodzinnych gospodarstw rolnych. W ostatniej części rozdziału scharakteryzowano system kontroli, certyfikacji oraz znakowania produktów ekologicznych.

Rozdział czwarty stanowi zaprezentowanie metod badawczych w postaci badania ankietowego oraz wywiadu indywidualnego wykorzystanych dla pozyskania niezbędnych informacji oraz opinii. W dalszej części rozdziału przedstawiono przebieg badania oraz scharakteryzowano badaną populację. W rozdziale opisano także przyjęty sposób doboru próby badawczej.

Rozdział piąty zawiera omówienie wyników badań własnych, których celem była wnikliwa analiza warunków i efektów wdrożenia systemu produkcji ekologicznej w małym rodzinnym gospodarstwie rolnym. Charakterystykę wyników badań dokonano z punktu widzenia deklarowanych celów strategicznych, czynników determinujących wdrożenie produkcji ekologicznej oraz możliwych efektów finansowych.

W rozdziale szóstym wymieniono i opisano główne elementy modelu biznesowego dla małego rodzinnego gospodarstwa rolnego prowadzącego produkcję ekologiczną, które zaprezentowano na schemacie modelu Canvas. W drugiej części rozdziału przedstawiono autorską propozycję zmian w przedstawionym schemacie Canvas, które - zdaniem autora - zapewnią wzrost efektywności ekonomicznej małych rodzinnych gospodarstw rolnych w Polsce realizujących produkcję ekologiczną.

W zakończeniu autor zawarł listę rekomendacji dla podobnych inicjatyw, jakie mogą zostać podjęte w przyszłości. Listę stworzono na podstawie przeprowadzonego badania jakościowego oraz w wyniku podjętych studiów literaturowych.